Възходът на империите

Одисеята на Александър Велики • Величието на императорския Рим
Стремежът към властта на Изток • Епохата на изобилието

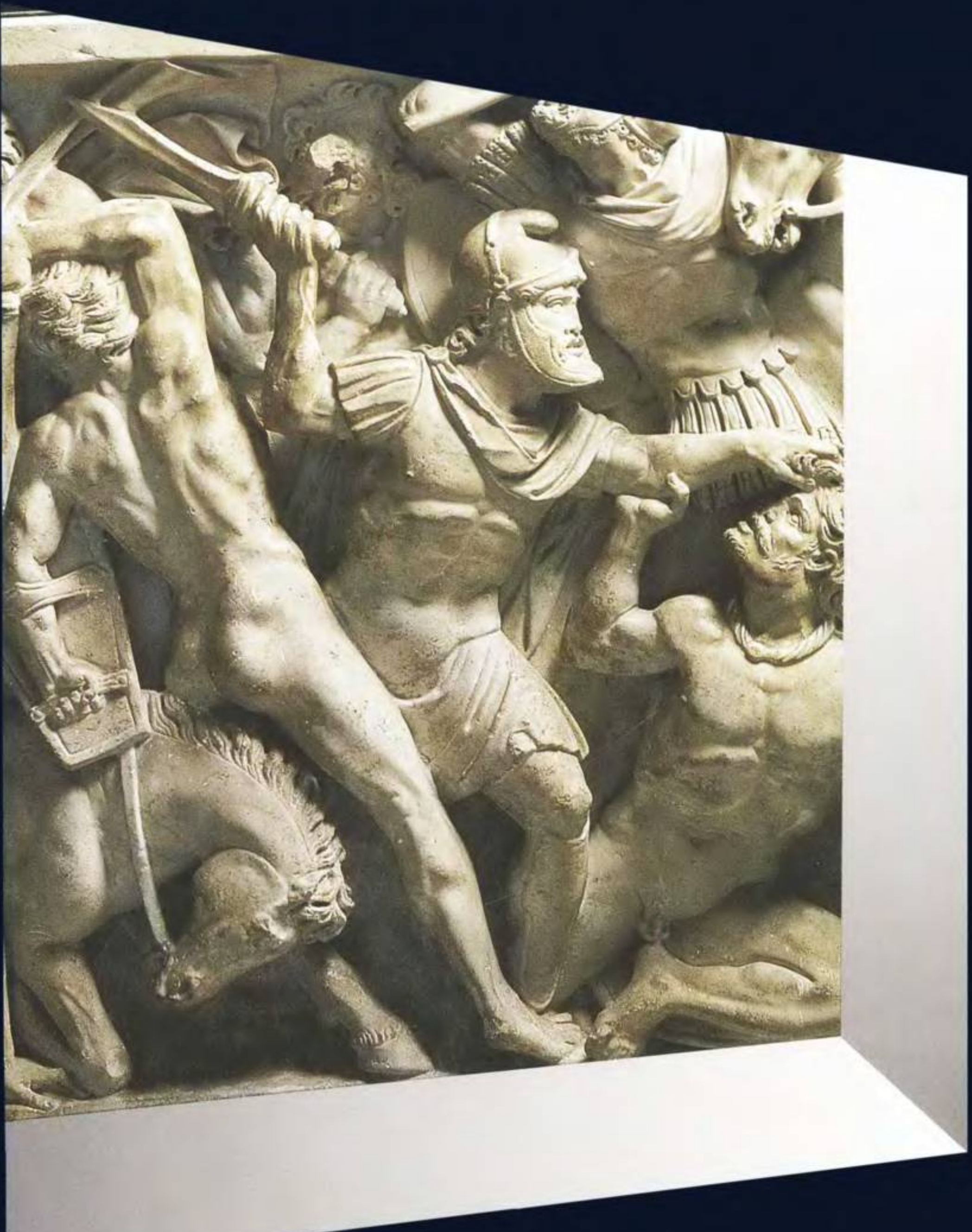

400 Г. ПР. ХР.-200 Г. СЛ. ХР.

АБАГАР ХОЛДИНГ * ТАЙМ ЛАЙФ

Възходът на империите

Одисеята на Александър Велики • Величието на императорския Рим
Стремежът към властта на Изток • Епохата на вълнението

400 Г. ПР. ХР. - 200 Г. СЛ. ХР.

Тайм Лайф

ВЪЗХОДЪТ НА ИМПЕРИИТЕ

400 г. пр. Хр.-200 г. сл. Хр.

ГЪРЦИЯ И РИМ

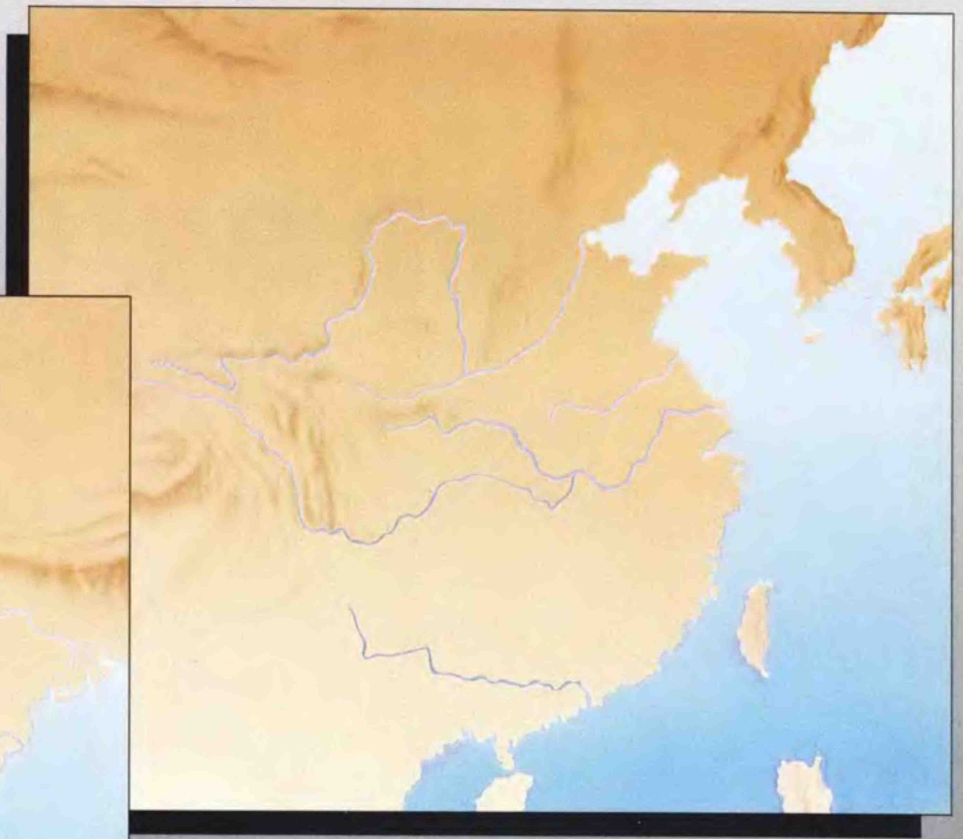

КИТАЙ

ПАРТИЯ И ИНДИЯ

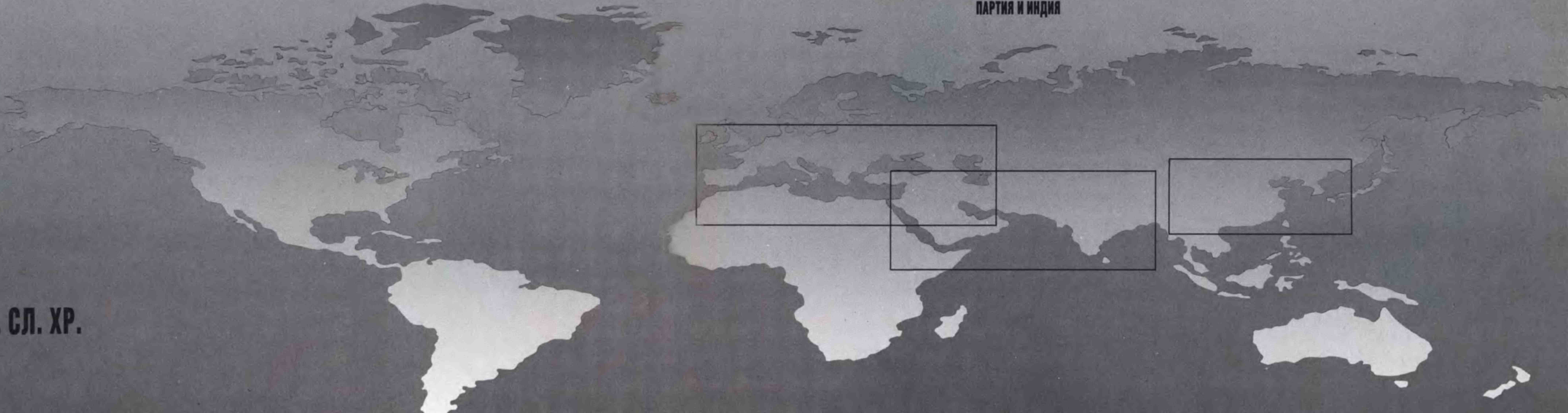

400 Г. ПР. ХР.-200 Г. СЛ. ХР.

ИСТОРИЯ НА СВЕТА

В 20 ТОМА

Empires Ascendant
This volume is one in the Time-Life seri
HISTORIE OF THE WORLD
© 1987 Time-Life Books Inc. All rights reserved.
Twelfth European English Language printing 1992.
No part of this book may be reproduced in any form or by any electronic or mechanical means, including information storage and retrieval devices or systems, without prior written permission from the publisher, except that brief passages may be quoted for review.

TIME-LIFE is a trademark of Time Warner Inc. U. S. A.
This edition ©Abagar Holding Ltd and Time Life Books Inc. 1995

За България © „Абагар Холдинг" ООД и Тайм Лайф, 1995
Тази книга е предмет на авторско и търговско право на издателя. Използването на текста и оформлението без съгласието на издателя е забранено. Продаването, препродаването, заемането, наемането и пускането в обращение по друг начин, освен по начин, определен от издателя и закона, е забранено.

Копродукция на Абагар Холдинг - София и Тайм Лайф - Амстердам
© Превод от английски Сашка Георгиева, 1995
ISBN 954-584-144-3 (т. 4)
ISBN 954-584-088-9 (многотомно)

ТОМ IV
ВЪЗХОДЪТ НА ИМПЕРИИТЕ

400 Г. ПР. ХР.-200 Г.СЛ.ХР.

Превод от английски
САШКА ГЕОРГИЕВА

1995
АБАГАР ХОЛДИНГ - София • ТАЙМ ЛАЙФ - Амстердам

TIME-LIFE BOOKS

ГЛАВЕН РЕДАКТОР ЗА ЕВРОПА:
Елен Филипс
Главен художествен редактор:
Ед Скайнър
Финансов директор:
Саманта Хил
Заместник-главен редактор:
Илзе Грей

„ИСТОРИЯ НА СВЕТА“ НА ТАЙМ-ЛАЙФ

ДИРЕКТОР НА СЕРИЯТА:
Хенри Удхед
Административен редактор на серията: Филип Брандт Джордж

Редакторски екип на
„Възходът на империите“
Художествен редактор:
Том Хюстис
Помощник-редактори:
Джим Хикс *(текст),*
Марион Ф. Бригс *(илюстрации)*
Автори: Стивън Дж. Хайслоп, Брайън Поханка
Изследователи: Карин Кини (текст), Джейн А. Мартин, Пола Йорк-Содърлънд (илюстрации)
Помощник-дизайнери: Елида Болдуин, Барбара Макленахан
Текст-координатори: Вивиан Ноубл, Джарел С. Стейн
Координатор на илюстрациите:
Рене дьо Сандис
Помощник-редактори:
Лона Тевърнайс,
Патриша Д. Уайтфорд

Европейско издание:
Заместник-редактор:
Даяна Хил
Ръководител на изданието:
Морийн Кели
Помощник-продукция:
Дебора Фулъм
Редакторски отдел:
Тереза Джон, Дебра Лелиът

КОНСУЛТАНТИ
Китай:
ДЖЕК Л. ДЪЛ хоноруван професор. Катедра по история, Университета във Вашингтон, Сиатъл, Вашингтон.

Гърция и Рим:
ДЖОСАЯ ОУБЪР - професор, Катедра по история, Университета в Монтана, Боузман, Монтана.
МЕРИ Т. БОУТРАЙТ - хоноруван професор, Катедра по класически изследвания, Дюк Юнивърсити, Дурам, Северна Каролина.
MAX KUNZE Direktor, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin, Германия.

Индия:
ВИМАЛА БЕГЛИ - научен сътрудник, Университета към Музея в Пенсилвания, Айова, Айова.

Военна история:
ДЖОН ФРАНСИЗ ГИЛМАРТИН, Джр. - хоноруван професор, Катедра по история, Държавен университет Охайо, Кълъмбъс, Охайо.

СПЕЦИАЛНИ ПРИНОСИ:
Роналд Х. Бейли, Чемп Кларк, Джордж Г. Даниелс, Доналд Дейл Джексън, Брайън Макгин, Дейвид С. Томсън, Брайс Уокър (текст); Мариана Тайт Дърбан, Ан-Луис Г. Гейтс, Брайън Милър, Барбара Мойр, Роби Д. Стийл (изследване).

Кореспонденти: Елизабет Кремер-Синг (Бон); Мария Винченца Алоизи (Париж); Ан Натансън (Рим).
Ценна помощ оказаха също и: Мирка Гондикас (Атина); Филип Канингам, Джайме А. Флоркруц, Джейн Жанг (Бейджинг); Дийн Фишър (Кайро); Керълайн Лукас, Линда Прауд (Лондон); Арти Алувалия (Делхи); Елизабет Браун, Кристина Либерман (Ню Йорк); Жозефин дьо Брюсл (Париж);
Ан Уайз (Рим); Дик Бъри (Токио); Траудл Лесинг (Виена).

СЪДЪРЖАНИЕ

1 Одисеята на Александър Велики 9

Символи на величество 37

2 Величието на императорския Рим 45

Майсторите строители 89

3 Стремежът към властта на Изток 101

Епохата на изобилието 127

4 Разцветът на Китай 139

Хронология 166
Библиография 168
Показалец 170
Показалец на илюстрациите 174

ОДИСЕЯТА НА АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ

1

През цялото горещо лято на 321 г. пр. Хр. от Вавилон на запад бавно се придвижва като огромна златна стоножка блестяща процесия. Във всеки град по пътя, във всяко селце хората се тълпят да гледат с благоговение, да изказват своята почит. Никога не са виждали такава прекрасна гледка: златната каляска с колони, обсипани с гирлянди, и свод, инкрустиран с геми - един миниатюрен гръцки храм на колела; елегантен впряг от 64 високо стъпващи мулета, яремите им отрупани със скъпоценни камъни, сребърните звънчета по оглавниците им звънят при всяка крачка; воини от Персия и Македония маршируват тържествено, потънали в скръб и почит; а отвъд портика на храма, под пурпурен балдахин стои благоуханният ковчег от ковано злато. Императорът, Александър Велики, завоевателят на Египет и Азия, върховният господар и героят на половината от познатия свят, е мъртъв, покосен от треска на 33-годишна възраст. И сега носят тялото му, за да бъде погребано у дома.

Но къде е неговият дом? Александър е роден в Македония - примитивна гръцка държава на северозапад от Егея, но повече от десет години той не е стъпвал там, носен от вълната на своята завоевателна кампания. През това време е основал десетки градове, като 16 от тях нарича на свое име. Жени се за една жена в Персия и за друга в Афганистан, след като подчинява тези земи на волята си. Египет го почита като бог. Той получава гръцко възпитание и смята Атина за център на световната култура - макар и западнала в други области. Последната столнина на неговата империя е Вавилон, където тялото му престоява 24 месеца - толкова били необходими, за да се направи катафалката. Кое място би могло да претендира за негов дом? Където и да живее този човек, той е постоянният център на собствената си имперска слава. Повече от всеки свой съвременник Александър е гражданин на света.

Практическият въпрос къде да бъде положено да почива тялото му, е решен от един от неговите генерали - Птолемей, приятел на Александър от детинство, който управлява Египет като сатрап. Начело на една войска той се насочва към Сирия, където дочаква кортежа, за да отдаде почит на починалия. Процесията вървяла към Македония, но Птолемей я заставя да тръгне към Египет.

Скоро в Александрия, прекрасният град, който императорът издига в делтата на Нил, се появява великолепна гробница, където тялото му ще остане векове наред, заобиколено от жреци и почитано от поклонници. Юлий Цезар посещава гробницата през 48 г. пр. Хр., както прави и наследникът му, император Август, който като много други римляни носи облика на Александър върху пръстен с камея. Ранните християни изобразяват Иисус в образ, подобен на този на завоевателя - голобрад и с разпусната руса коса. Столетия по-късно мюсюлманите го вписват сред своите светци. „Чудесно е да живееш смело и да оставиш след смъртта си неугасваща слава", казал веднъж Александър.

Всеки воин от времето на Александър би разбрал тази жажда за слава и

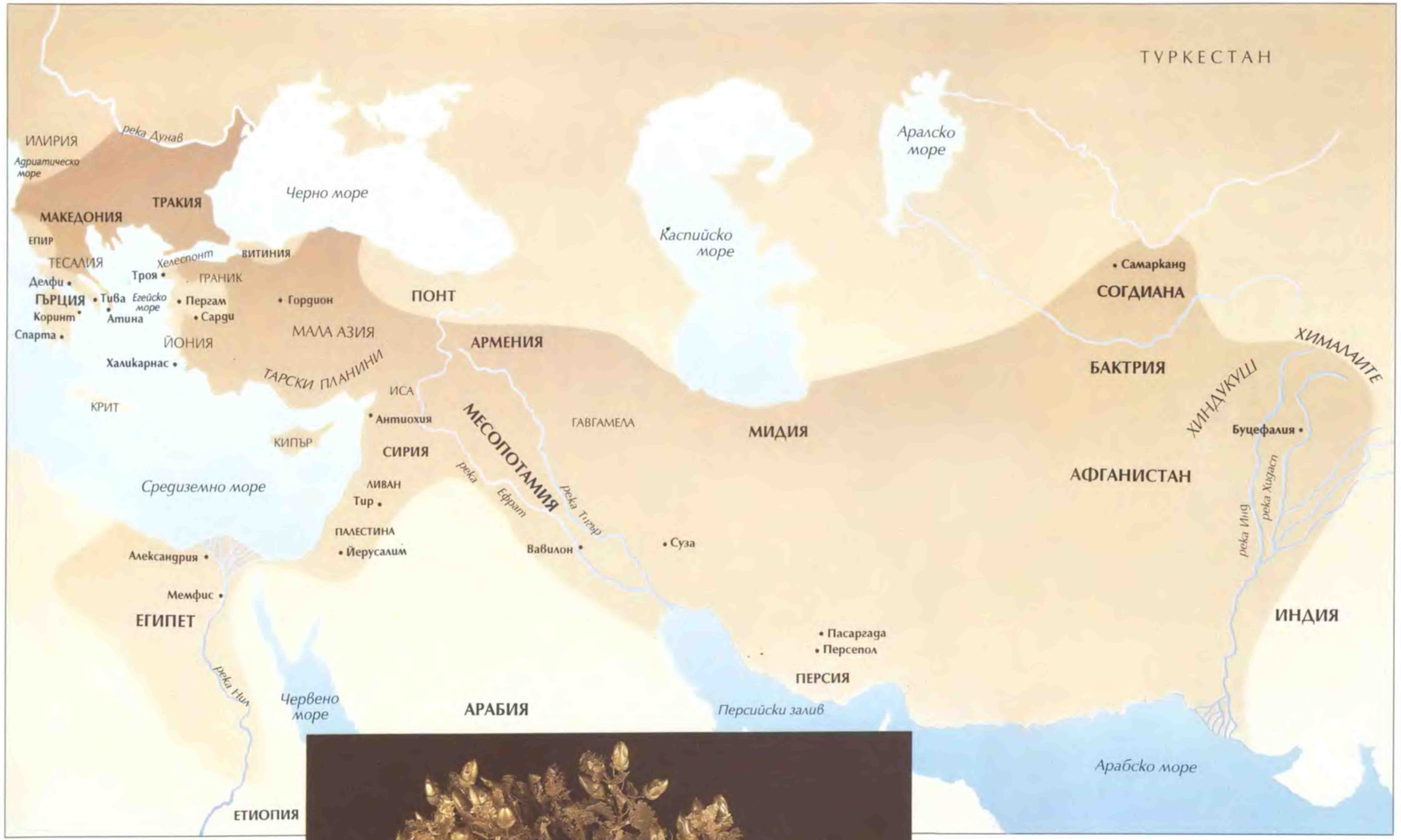

Само за 11 години Александър Велики създава най-обширната империя на света. Тя се простира на три континента - от родината на Александър - Македония, в Европа, до северна Африка и през западна Азия до Индия. Младият цар побеждава персите в главните битки (*кръстосани мечове*) при Граник, Иса и Гавгамела и покорява старата Персийска империя. Александър е вдъхновен от военния пример на баща си Филип II, сред чиито съкровища е и един великолепен венец от златни дъбови листа (*долу вляво*).

приключения; това е толкова важно за духовния климат на 4 в. пр. Хр., колкото и стиховете на Омир. Идеите на Александър обаче се простират далеч отвъд постигнатото от неговите съвременници и особено от гърците. Дотогава в егейския свят лоялността се свързвала преди всичко с племенните вождове, с поземлените господари или с градовете. Владетелите на обширната Персийска империя успяват да си осигурят верността на различни народи на шир и на длъж. Гърците обаче в своите победни кампании полагат малко усилия в това отношение. Дори един толкова известен мъдрец като Аристотел - който е настойник на малкия Александър - е склонен да се отнася към всеки, който не е роден грък, като към същество от по-низша раса.

Когато младият Александър, едва двадесетгодишен, за първи път се възкачва на трона в Македония, ясно вижда безплодието на това отношение. Неговият баща, Филип II - могъщ и умен владетел - полага много усилия да обедини разпокъсана Гърция. И синът здраво прегръща този идеал. Александър се стреми да спои народите под своя императорски скиптър в единна общност, като същевременно им разрешава да запазят собствените си религиозни и културни институции. Кланетата, грабежите, заробването, така добре познати на древния свят, малко привличат Александър. Въпреки че е всяващ страх пълководец, за него основните лостове на властта са разумът, доверието и общите цели. Наистина неговата империя не го надживява, разпада се на множество по-малки народи. И все пак гръцкият език и култура, които императорът донася във всички завладени от него земи, остават като спомен за единството, което е свързвало многобройните разпокъсани и съперничещи си държави. Това наследство, завещано от Александър, ще просъществува много столетия.

Нещо много повече - имперският модел на Александър намира нов израз в по-късните векове. Представата за един обединен свят се ражда в Рим през 1 в. пр. Хр. Имперският идеал, който се корени в завоеванието, но разцъфтява в мир и просвещение, прекосява неудържимо Индия и се утвърждава непоколебимо сред партите на прашното Иранско плато. Напълно случайно по същото време в далечен Китай набира сили подобна представа, водеща към една сложна империя, която накрая се разпорежда с живота на около 60 милиона души.

Издигането на тези велики политически и културни общности върху цялата територия на огромния Евразийски масив, от Западна Европа до Далечния Изток, има едно важно последствие, много по-значимо от факта на тяхното индивидуално съществуване или пък от развитието на управленческата организация, която те представят. Чрез търговия, дипломация и война новите империи протягат ръце една към друга и всяка открива съществуването на другата. За първи път древните цивилизации от Запад и от Изток и регионите между тях започват да разбират какъв голям и разнообразен свят обитават и установяват връзки, чрез които се обменят идеи и стоки.

В началото на 4 в. пр. Хр. - петдесетина години преди раждането на Александър - държавите в Егея изпитват последиците от Пелопонеската война. Този конфликт противопоставя гърци срещу гърци, опустошава градове, сваля владетели и временно разстройва из основи икономическия живот. Когато накрая войната свършва през 404 г. пр. Хр., побеждава (ако изобщо можем да говорим за победа) Спарта. Нейният най-голям съперник Атина, която някога господствала в Гърция, е покорена - стените ѝ са разрушени, колониите ѝ - отнети, а мощната ѝ някога флота е потопена. Хегемонията на Спарта обаче е кратка и кървава. Управлявана от тясната и надменна класа на военните олигархии, Спарта упражнява властта си

с твърда ръка. Тя напада съседния полис Елида и го разрушава. Отнема почти всички отвъдморски владения на Атина, като поставя там свои гарнизони и послушни олигархи. Впуска се и в една кампания, която се оказва дързък опит за освобождаване на гръцките градове-държави в Йония от персийско господство.

Докато войските на Спарта са в Мала Азия, някои от съседите ѝ се обединяват, подготвяйки се за война. Коринт, Тива, Аргос, Атина поотделно са слаби, но заедно са достатъчно силни, за да се противопоставят на Спарта. Коринтската война избухва през 395 г. пр. Хр. и продължава почти 10 години. През това време Атина отново се налага като първостепенна сила. Към 380 г. пр. Хр. стените ѝ са издигнати отново, а флотът ѝ е възстановен. Създаден е нов Атински съюз, който сега прилича повече на конфедерация, отколкото на сбор от васални държави.

Друг град-държава, който възстановява влиянието си, е Тива. Тиванците събират отново войска и отхвърлят спартанското господство. Новата сила на войската идва отчасти от елитния пехотен корпус - Свещения отряд, съставен от 150 двойки благородни младежи, свързани с кръвно братство, които са обучени във високо бойно майсторство. Тиванците измислят и нов вид бойна формация, в която една фаланга се разполага в по-голяма дълбочина, като е подсилвана в една от секциите с много допълнителни редове от войници. Изграждат нова тактика: нападат под ъгъл вместо право напред, така че утежнената част от фалангата да може да се вреже във фронта на противника като таран. Техните нови техники доказват своята резултатност през 371 г. пр. Хр., когато спартанците, предприели мощна атака срещу Тива, са обърнати в безредно отстъпление.

През следващото десетилетие мощта на тиванците бързо расте и другите гръцки държави, които в началото виждат в Тива защитник на свободата, започват да се тревожат. Разпадат се съюзи, разделят се съюзници, нови войни избухват из цяла Гърция. Атина, която воюва на няколко фронта, понася превратностите; нейната коалиция започва да се руши. Тиванците отново разбиват Спарта в 362 г. пр. Хр., но скоро се връщат към своите житни поля и пасищата си. Подписани са нови мирни договори. Но нищо не е уредено. Само изтощението слага край на враждите.

През тези десетилетия човешките ценности и идеи претърпяват дълбока, основна промяна. Нейните първи белези се появяват в Атина (винаги в интелектуалния авангард) по време на Пелопонеската война. Градът понася ужасни страдания и вижда едно поколение от най-смелите си мъже да загива на бойното поле. В по-ранни времена най-висшата слава била да се пожертва животът и богатството за доброто на града. Но сега службата в полза на обществото отстъпва все повече пред личния интерес. В някои случаи това е неизбежно. Войниците се връщат от бойните поля и намират земите си обрасли и необработваеми. Те трябва да останат в армията, за да подкрепят семействата си. Ако техните собствени градове временно не воюват, те стават наемници на други. В миналото всеки гражданин бил отговорен за защитата на своя град. Сега това задължение обикновено преминава в ръцете на тези платени професионалисти. Пак по това време старият идеал за универсалния човек, вещ в търговията или земеделието, във войната, политиката, спорта и изкуството, започва да отстъпва пред едно ново схващане, че превъзходството идва със специализацията. Професионални атлети се състезават на олимпийските игри, а на театралните фестивали, на мястото на предишните любители на изкуството, свирят професионални музиканти.

Тези промени увеличават напрежението между богатите и класата на дребните земевладелци и свободните селяни, които били сърцето на атинското общество. Икономическата разруха задълбочава пропастта между

едните и другите и те се отнасят с растяща предпазливост един към друг. Гражданският морал западa; расте броят на съдебните процеси, както и на случаите на подкупи и изнудвания.

Въпреки че старите ценности губят своята стойност, все пак са положени основите на нов интелектуален живот. Ново, вълнуващо вдъхновение се появява в изкуството. Идеализираните портрети на богове и герои започват да отстъпват място на реалистичните образи на обикновени мъже. Някои ранни писатели предвиждат тази тенденция в своите работи, които сега се радват на все по-голяма популярност: Еврипид с присъщото му изучаване на човешката психика; и Аристофан с неговите неласкави портрети на съвременници. Подобен натурализъм нахлува и в живописта и скулптурата. Такива художници, като Праксител и Скопас обръщат голямо внимание на индивидуалните черти и на емоционалните нюанси. Реализмът е всичко. За работата на един от новите гръцки художници драматургът Херодот пише: „Това голо момче: ако го одраскам, няма ли да оставя следа? Та неговата плът трепти от живот на стената."

Младото изкуство да се пише история придобива непозната дотогава непосредственост. Превръща се в някакъв вид преджурналистика. Пример за това е съчинението на Ксенофонт. Този атинянин се присъединява към група гръцки наемници, които взимат участие в гражданска война в Персия. Със завладяващи подробности Ксенофонт проследява приключенията на десетте хиляди гърци, храбрите битки, отстъплението с бой и бягството им към морето.

„Човекът е мярка за всички неща." - пише философът-софист Протагор в края на 5 в. пр. Хр., обръщайки се към човечеството като цяло. За гърците от 4 в. пр. Хр. характерът на отделния индивид представлява основен въпрос. Този интерес към личните грижи намира силна, макар и несъзнателна подкрепа в ученията на най-изтъкнатите атински мъдреци. През 399 г. пр. Хр. обаче е направен опит да се задуши свободната изява на мисълта. Философът Сократ, който остро критикува атинската демокрация, е официално обвинен, че развращава умовете на атинските младежи.

Обвиненията са може би разбираеми. Атинската демокрация току-що се е възстановила след период на деспотична тирания. А пък най-лошият от тираните е ученик на Сократ. В съда, вместо да отговори на обвиненията, мъдрецът им се присмива. „Аз съм като стършел, даден от Бог на държавата." - заявява той. Сократ отказва да участва в плана на свои приятели, според който трябвало да бъде изпратен в изгнание и предпочита да изпие глътката отрова, отредена му от държавата.

Нищо не издига така идеалите на една личност, както доброволното мъченичество в тяхно име. Но учението на Сократ би останало живо и без неговата саможертва. Отхвърляйки всички наложени стандарти в мисленето и поведението, и като слага знак за равенство между добродетелта и истината, той поставя всичко около себе си под безпощадно съмнение. „Животът не си заслужава да бъде живян." - забелязва философът. Той доказва, че най-висшите морални норми са създадени не от обществото, а от онези, за които критерий е личната съвест. Тази идея е революционна.

Наистина една група от ученици на Сократ, водени от Диоген от Синоп, отхвърлят самата идея за града-държава и изискват вярност към света като цяло, като братя на цялото човечество. За да се освободят от ограниченията на обществото, те водят изключително скромен живот. Те вярват, че щастието може да се постигне, само ако се върнат към примитивното самозадоволяване, необременено от задължения или собственост. Диоген дава личен пример за такъв начин на живот, като напуска дом и семейство и заживява в една голяма бъчва. За другите гърци Дио-

Мозайка от македонския град Пела (*долу вляво*): нападнат от лъв по време на лов в резервата за дивеч на сидонския цар, Александър е спасен от верния си офицер Кратер. С убиването на лъв Александър се опитва да подражава на митичния герой Херакъл. Младият цар претендира за родство с Херакъл и понякога е изобразяван като него с глава, увенчана с лъвска кожа (*горе вдясно*).

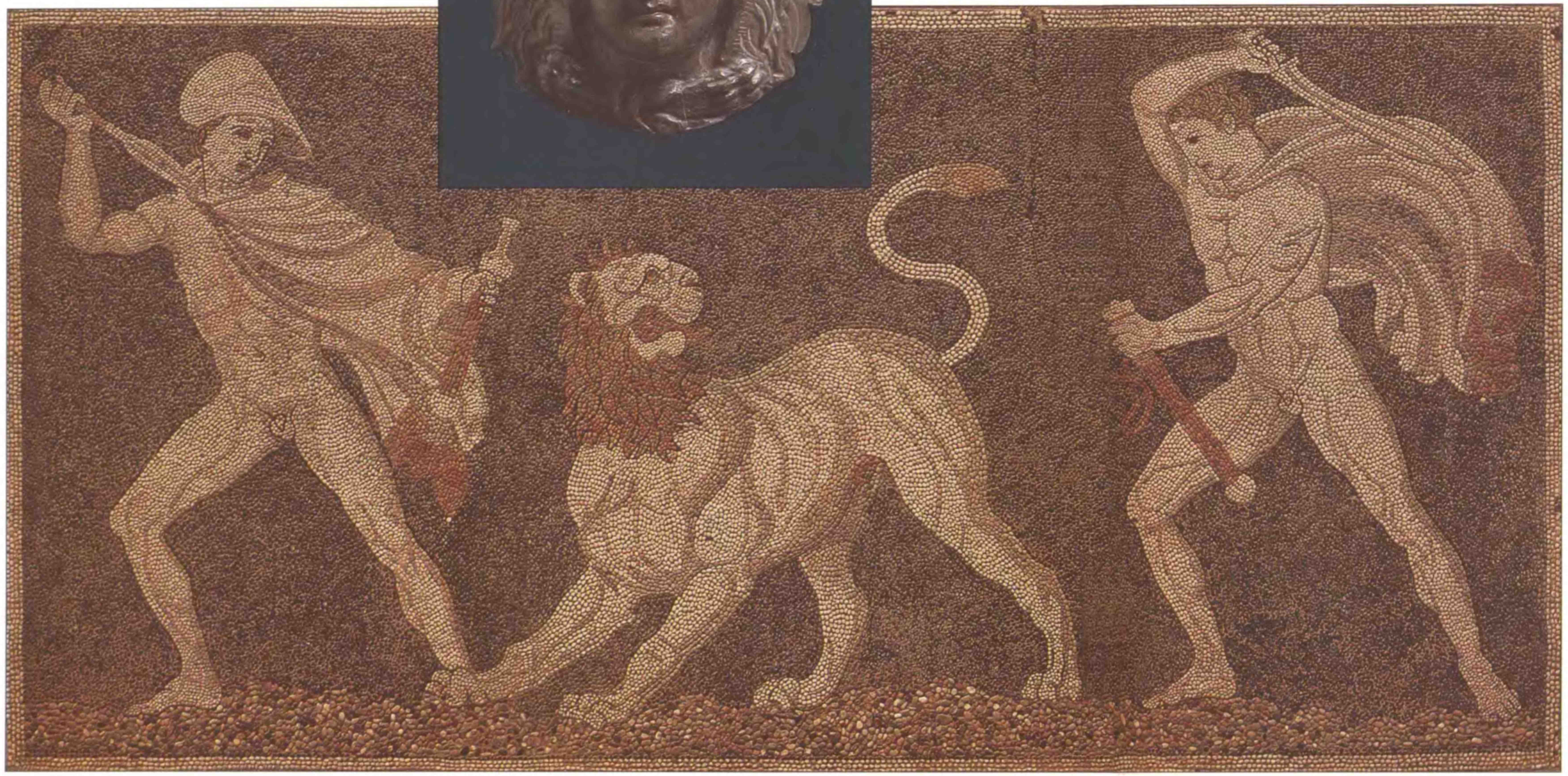

ген и последователите му са твърде мрачни и водят „кучешки живот" Гръцката дума, означаваща „кучешки", им създава прозвището циници.

Друг ученик, Аристип от Кирена, също престъпва клетвата си към държавата, но отстоява обратното схващане, че щастието се състои не в лишаването, а в задоволяването. Така се ражда хедонизмът - преследване на удоволствието (*hedone*). Но първоначално поне, това не означава пълно отдаване на оргиастични апетити - разграничаването е съществено. Истинските хедонисти се научават да владеят желанията си.

Най-известният ученик на Сократ е Платон. Обемистите съчинения на този атинянин се нареждат сред най-задълбочените философски трудове на всички времена. На младини Платон много активно участва в политическия живот, но се оттегля, ужасен от смъртта на своя наставник. Отдава се на размисъл, писане и пътешествия. През 387 г. пр. Хр. се завръща в Атина и основава школа, известна като Академията. Там той използва метода на Сократ за безкрайно поставяне на въпроси, за да отваря и разширява умовете на едно ново поколение богати гръцки младежи.

Учението на Платон е забележително. Той отива отвъд постигнатото от Сократ и се осмелява да навлезе в царството на една почти мистична абстракция. Външната даденост е измамна, сетивата са безполезни при определянето на истината. Защото зад обективния всекидневен свят, зад масите, къщите, конете, планинските върхове лежи една област на абстрактните форми или идеите. Тук е естественото място на всички истински и красиви неща, изворът на съзиданието. Тук човешката душа накрая намира покой. Универсът, такъв, какъвто го възприемат сетивата, е само грубо доближаване до действителността, бледа сянка, хвърлена от божествения пламък - мисълта.

Амбициозни млади гърци се насочват към Академията на Платон, като се надяват да добият там душевна сила и гъвкав ум. За някои това е необходимо с оглед на надеждите им да играят водеща роля в обществените дела. За други това е просто път за търсене на истината. Макар и оттеглил се от политиката, Платон все още проявява голям интерес към нея. Подобно на Сократ и той няма доверие на атинската демокрация. Според него тя е слаба и неефикасна. Но, въпреки че демокрацията е несъвършена, трябва да има правителство, иначе би настъпил пълен хаос. В съчинението си „Републиката" той предлага своя идеал за град-държава - тя би била авторитарна и изключително стабилна, с безкласово общество, управлявано от добронамерени царе-философи.

Сред учениците на Платон е и един младеж от Македония - Аристотел от Стагира. Той пристига в Атина на 17 години, за да се запише в Академията. Въпреки че Платон и Аристотел имат много общи възгледи, умовете им работят в различни посоки. Платон е интуитивен и поетичен. Аристотел гледа на света със студените, обективни очи на лабораторен учен. Той се интересува главно от биология и медицина, но трупа всякакви познания - за времето, за метафизиката, за политиката и човешкото поведение - и всичко подрежда в систематични категории. Понякога ревностният емпиризъм на Аристотел го води до абсурди. Например определението му за „човек" гласи: „Топлокръвно същество, което ходи на два задни крака." Когато някой посочва, че същата дефиниция може да се отнася и до

пилето, Аристотел я поправя: „Топлокръвно същество с пет пръста на краката и без пера..."

Различията между Аристотел и неговия учител най-ясно личат в техните политически теории. Докато Платон започва със схващането за идеалната държава и след това го допълва с подробности за законите и управлението, то Аристотел се залавя със събиране на данни. Той прави кратко проучване на 150 гръцки системи на управление, като сравнява техните закони и преценява всяка по отношение на другите. Аристотел има по-добро отношение към демокрацията от Платон, но и неговата идеална държава е подобна на Платоновата република.

По това време редица други мислители търсят по-добра система на управление. Привърженик на идеята за основна реформа е Исократ, известен учител по реторика и интелектуален съперник на Платон. Според него спорещите гръцки държави трябва да спрат да се карат и да обединят интересите си в конфедерация. Само тогава биха могли да се възстановят социалният мир и стабилността. Идеята за обединяване на държавите от дълго време печели привърженици сред уморените от войни гърци, но никой не я е преследвал така енергично, както Исократ. Той знае, че само силен вожд може да доведе до такова обединение.

Напразни са усилията на Исократ и други философи да намерят такъв образец на съвършенство, но независимо от това нов лидер събира сили в родината си, в планинското царство Македония. Това е младият Филип II - решителен, хитър, безскрупулен, прекрасен, може би не морално възвишения човек, какъвто Исократ има предвид, но достатъчно силен, за да свърши работата.

Малко гърци отделят внимание на Македония. Тази област е толкова примитивна, сякаш принадлежи на друга епоха. Това е страна на груби и упорити селяни и воини-земевладелци, които се карат и пиянстват; образи, които лесно биха намерили място в стиховете на Омир. Езикът им е гръцки, но толкова примесен с варваризми, че атиняните не го разбират. Владетелската фамилия твърди, че произхожда от Херакъл и се стреми да прикрие примитивния характер на държавата под лустрото на гръцката култура. Елинското изкуство и литература са на почит в двора в Пела. Въпреки това Македония си остава извън Гърция. Престолът ѝ се наследява преди всичко според силата на камата или копието, като в някаква антична трагедия, разказана от Есхил.

Тази традиция следва и Филип при заемането на трона. На 23-годишна възраст той е избран за регент на неврълстния си племенник (неговият брат, царят, е убит в сражение), като за целта подкупва или отстранява трима полубратя на царствения наследник. По същото време Филип отбива две чужди нападения. Неизвестно как малкият наследник изчезва и в 359 г. пр. Хр. Филип убеждава войската да го обяви за цар.

Поел веднъж властта, младият цар бързо установява ред във владенията си. Разширява границите на царството си на север в Тракия, на запад към Епир и на юг в Тесалия, като използва войските, когато е необходимо, и дипломацията винаги, когато може. За да осигури на Македония излаз на море, Филип завладява крайбрежната атинска колония Амфипол. След това хитро измамва атиняните да му дадат и Пидна. А за да напълни празната държавна хазна, младият цар слага ръка на тракийските мини в планината Пангей, в които годишно се добиват по 1000 златни таланта.

Във всяка новозавладяна терито-

Буцефал, силният кон на Александър преминава заедно със своя господар през много битки и опасности. Височината му не позволява на никой друг да го възсяда, а в присъствието на Александър той става толкова кротък, дори коленичи, за да може господарят му по-лесно да се качи на седлото. Когато конят умира в Индия от своите рани и от напредналата си възраст, Александър основава град в негова чест.

рия Филип основава градове, строи пътища, подпомага земеделието и се стреми да спечели лоялността на новите си поданици. Където има съпротива тя е потушавана със сила, но царят винаги предпочита да постига целите си без кръвопролития. „Славата от военната победа - казва Филип - аз деля с войниците си, а дипломатическата победа си е изцяло моя."

И въпреки това основа на неговия успех си остава великолепната му армия. Македонската войска е съставена от професионални бойци, а царят е най-добрият воин. Няколко години преди това, като юноша, Филип е изпратен да живее в Тива, за да се гарантира сключения между Македония и Тива мир. Тиванците по това време са на върха на своята мощ и се славят с най-силната войска в Гърция. Филип изучава структурата и обучението на тяхната войска, както й ролята на елитната пехота, наречена Свещен отряд. Той се запознава и с бързата ударна тактика на фалангите. Наученото прилага в собствената си войска и създава най-дисциплинираната бойна сила в Егея. Неговите фаланги, подредени в дълбочина като тиванските, са въоръжени с много дълги копия, което ги превръща в огромна ударна сила. Накрая се появяват и мощните, дълги 4-5 метра копия - *сариси*, които вероятно са създадени от самия Филип. Когато редиците сведат копията и тръгнат напред, те се превръщат в стоманена вълна, която сее смърт и помита врага. Фалангите удрят в центъра на вражеския фронт, а конницата, въоръжена с къси копия, разкъсва фланговете.

Самият Филип неизменно води нападенията и тялото му носи белезите от това. В една битка стрела пронизва дясното му око, в друга му смазват рамото, а в трета едно копие така осакатява бедрото му, че той едва не умира. Кракът му така и не се оправя. Въпреки това Филип остава недосегаем за болката и страха.

Своите завоевания той заздравява чрез добре премислени дипломатически бракове и чрез изграждането на кохорта от предани воини. Има седем съпруги. Повечето бракове скрепват политически съюзи, но някои са сключени по любов. Физическата любов между мъже е приета реалност в елинистичния свят и във войнското общество идеалът за героично мъжество носи силен романтичен оттенък. Такъв, всъщност, е принципът на организация в тиванския Свещен отряд. Той се базира на идеята, че двойките от воини-любовници ще се защищават един друг до смърт. Няма сведения дали Филип е имал любовни връзки с мъже, но във всеки случай той се огражда с млади, хубави благородници, които се бият до него в битките и го съветват в мирно време.

С натрупването на бойните подвизи на Филип елините в съседство започват да се безпокоят от издигащия се македонски колос. И с право - в централна Гърция избухва нова война, която противопоставя Атина на Тесалия и Тива, увличайки в конфликта и някои други държави. Точно такава възможност очаква Филип. Под претекст, че ще защищава Тесалия той придвижва войската си натам и заграбва редица атински владения на север. Подкупи, чар, заплахи - всеки метод е добър, щом служи за разширяване на неговата власт. Когато му казват, че стените на даден град са непревземаеми, той отговаря:"Нима са толкова здрави, че дори златото не може да ги разяде?"

В хода на войната между Атина и другите държави силата на Филип непрекъснато нараства, и когато през 346 г. пр. Хр. изтощените противници са готови да сключат мир, македонският владетел е този, който диктува условията. Той се провъзгласява за защитник на светилището на Аполон в Делфи, което му осигурява изключително престижното право да ръководи провежданите там през същата година атлетически игри. Незначителният някога владетел на варварска държава се превръща в най-важната личност в Гърция.

Така се появява многоочакваният герой. Деведесетгодишният вече Исократ пише на Филип, убеждавайки го да застане начело на обединена Гърция и да поведе войските ѝ към Азия срещу Персия, за да освободи йонийските градове. Успешният поход би довел и до заграбване на персийското богатство като отмъщение за разорението, което Гърция е претърпяла преди един век. Тези идеи са много популярни сред гърците по това време.

Някои гърци обаче нямат доверие на Филип. Изразител на тяхното мнение става Демостен. Той изпитва големи затруднения в началото на своята кариера, поради проблеми в говора, които, според легендата, той преодолява като се упражнява да говори с речни камъчета в устата. Речите му са много силни и логични. Той ясно вижда бъдещето, в случай че Филип установи контрол над Гърция. Това би означавало край на демократичния град-държава и смъртна заплаха за свободата на всеки грък. Това свое становище Демостен излага в много речи, сред които и трите блестящи *Филипики*, шедьоври на пълното отрицание.

Предсказанието на Демостен се оказва вярно. Филип използва един случай в Делфи като повод да нахлуе в централна Гърция. През 338 г. пр. Хр. обединените войски на Атина и Тива посрещат фалангите му при Херонея, но се огъват пред яростната атака. Синът на Филип, Александър, тогава 18-годишен, командва лявото крило на конницата срещу непобедимия дотогава Свещен отряд. Обграден от македонските конни бойци, отрядът се сражава до смъртта на последния войник.

Филип изгаря загиналите в битката. Той поставя гарнизон в Тива, но не и в Атина. Атинските пленници са освободени. Филип дори не влиза в града, за да приеме традиционната почит, която се отдава на победителя. Може би не е искал да притеснява народа, от който се възхищава и от който очаква подкрепа. Той се насочва с войските си на юг към Пелопонес, като заобикаля Атина - градът е завладян без бой.

След това Филип събира в Коринт представители на отделните държави и им обявява правилата, по които Гърция ще бъде управлявана занапред: гърците повече няма да воюват помежду си, а ще се обединят за общо добро; държавите запазват автономно местното управление; те не плащат никакви данъци и налози на Филип, но осигуряват хора или кораби за обединената гръцка войска. Висшата власт обаче е в ръцете на македонския владетел и ако някои от градовете не следват неговата политика, трябва да отговарят за това пред него. След това Филип повтаря предложението на Исократ за поход към Азия за освобождаване на йонийските градове и разгром на персите.

Този голям поход се осъществява, но не по времето на Филип. Защото, докато той жъне успех след успех в Гърция, влиянието му в Македония започва да намалява. Враговете му в двореца насочват стрелите на заговора си към неговата съпруга Олимпия, майката на Александър. Олимпия е сестра на епирския владетел. Филип се жени за нея донякъде и по политически причини. Може би някога те са изпитвали и любов един към друг, но по времето, когато Александър е юноша, основната грижа на Олимпия не е свързана толкова с нейния съпруг, колкото с това синът ѝ да го наследи. Неспокойните взаимоотношения продължават няколко години. Другите пет съпруги на Филип също са чужденки, но те са хрисими и не представляват заплаха за първостепенната роля на Олимпия. В 337 г. пр. Хр. обаче, когато Филип е на 48 години и, както се осмелява да пише историкът Плутарх, „преминал възрастта за такива неща", той се жени по любов за благородна македонска девойка. Олимпия е бясна. Нейният авторитет е в опасност, а и македонката би могла да роди син, който да измести Александър като несъмнен наследник.

Според Плутарх (той често използва диалога в своята биография за Александър, въпреки че пише четири века след събитията, които описва) Олимпия остава в покоите си по време на сватбения пир. Но Александър присъства на тържеството и, тъй като виното се лее, става избухлив. При един тост чичото на булката успява да обиди принца и Александър хвърля чаша срещу него. В опита си да стане от дивана и да въведе ред, замаяният от виното владетел, е подведен от сакатия си крак. „Погледнете го - дразни го Александър, - иска да премине от Европа в Азия, а не може да иде от един диван до друг без да се препъне." След това принцът напуска залата. Майка и син се оттеглят в бащиния дом на Олимпия в Епир. Накрая Александър се връща, но майка му остава там.

През следващата година Филип прави друга царска сватба, с цел да подобри отношенията вкъщи. Една от дъщерите му се омъжва за брата на Олимпия - владетеля на Епир. Голямото празненство е организирано в елински стил, с паради, пиршества и фестивал на изкуствата. И изведнъж - нещастие. Когато Филип влиза в стадиона, един от телохранителите - Павзаний - пристъпва напред и пронизва сърцето му с меч.

Много хора приемат, че убиецът е бил нает от Олимпия. Други подозират, че е бил подкупен от персите. А трети пък предполагат, че Павзаний си е имал собствени причини да убие Филип. Според една история той бил жестоко изнасилен от група придворни - вероятно заради някаква обида от негова страна - и се вбесил, когато Филип отказал да накаже нападателите. Във всеки случай: „Кралят е мъртъв. Да живее кралят."

Много от войниците на Александър носят т. нар. фригийски шлем (*горе*). Той е бронзов, обикновено боядисан в синьо. Офицерските шлемове са украсени с пера.

На този фриз от финикийска гробница могат да се различат някои от видовете войски в армията на Александър. Релефът изобразява битка с персите на Дарий. Посочените конници и пехотинци принадлежат към елитен отряд от млади благородници. Македонците формират сърцевината на войските на Александър, но в бойните редици има и много войници от гръцките полиси, както и съюзни контингенти от малоазийските царства. Тази разнородна войска е обединена от дисциплината, обучението и организацията, както и от своята преданост към Александър.

Ако изобщо някой е роден завоевател, то това е Александър. Син на велик воин, той е откърмен с приказки за героизъм и приключения. В ранна възраст може да цитира по памет дълги пасажи от Омир, Еврипид, от лиричния поет Пиндар. В двореца или на поход, Александър спи с „Илиада" до възглавницата си.

Той изглежда като въплъщение на древните идеали и е изключително горд. Когато като дете го питат дали иска да се състезава на Олимпийски игри, Александър отговаря: „Само ако ще се надбягвам с царе." И въпреки това той се отнася към хората си като към равни. Неговото превъзходство пред подчинените му се основава по-скоро на способностите му, отколкото на произхода му. Импулсивен и прям, търсещ приятелство - нужда, която по своята сила е почти религиозна - той привлича хората към себе си със своята лоялност и любов. Често в навечерието на битка Александър обикаля войниците си и разговаря с тях за минали подвизи, а след това посещава ранените.

Част от обаянието си Александър дължи и на своя външен вид. Той не е едър човек, но излъчва енергия и сила. Непрекъснати тренировки закаляват тялото му. (Веднъж Александър отказва да опита най-вкусните специалитети на царицата, заявявайки, че най-добрият готвач на света е неговият първи учител. Той често го гощавал с нощен поход, за да огладнее за закуска и му давал малка закуска, за да очаква с желание обяда.) Магнетично влияние има и лицето на Александър, което е изобразявано върху монети, статуи, картини и мозайки векове наред. Според описанието на Плутарх то е светло, с гладко обръснатата брадичка, обградено от рошава руса коса, а очите - странно невинни - гледат на света с „някакъв стопяващ поглед". Александър едновременно привлича и подчинява всичко около себе си.

Два случая са показателни за неговата изключителна личност. Веднъж пред Филип довеждат за продан един красив жребец. Животното обаче изглежда толкова диво, че никой не може да се справи с него. Александър, тогава юноша, изявява желание да опита, като заявява, че ще плати исканата цена, ако не успее. Възрастните му се присмиват. Острото око на момчето обаче е забелязало нещо, което убягва на другите - конят се плаши от сянката си. Александър спокойно обръща главата на животното към слънцето, успокоява го и след това го възсядва и препуска в лек галоп. Така той печели Буцефал - конят, който ще язди дълги години.

„Моят момче - казал Филип, - ти трябва да си намериш царство, достатъчно голямо за твоите амбиции. Македония е твърде малка за теб." Той е имал предвид не толкова амбициите на сина си, колкото неговия ум и дързост - неповторимата способност да овладява положението и да го използва.

СТАРШИ ВОЙНИК ОТ ЕЛИТНАТА ПЕХОТА

КОННИК ОТ ЕЛИТНАТА КОННИЦА

КОПИЕНОСЕЦ

ТЕСАЛИЙСКИ КОНЕН ОФИЦЕР

Вторият показателен случай става няколко години по-късно по време на поход в Мала Азия. В град Гордион една колесница е прикрепена към оста за коня с толкова сложен възел, че никой не може да го развърже. Според местната легенда този, който успее да разплете възела, ще стане господар на Азия. Александър оглежда възела за момент, след това просто изтегля иглата, около която е сплетен и той се разпада. Отново младият владетел вижда най-бързото решение на проблема и го прилага. Според друга версия на легендата Александър разсича възела с меча си.

Александър очевидно никога не е бил разяждан от съмнения по отношение на себе си. Той е напълно самоуверен, което е изненадващо за един толкова интелигентен и добре образован човек. Филип довежда Аристотел - главният наставник на сина си - от Атина. Философът преподава на царствения си ученик точни науки и медицина, управление и литература. По време на походите си из Азия Александър събира и изпраща на Аристотел растителни видове. Освен това той се обгражда с географи, астрономи, геолози, метеоролози и художници, сякаш е начело на изследователски екип, а не пълководец. Александър обаче пропуска да усвои най-важния урок на гръцкото знание от Сократ нататък - да се съмнява във всичко. Ако целта е ясна, той никога не се съмнява.

Неговата единствена цел е да завладява, като започне оттам, където е спрял баща му. Сред книгите, популярни в Гърция, когато Александър е млад, са историческите съчинения на Херодот със сагата за обединена Гърция, възправена срещу завоевателите перси, както и книгата на Ксенофонт за Десетте хиляди наемници. Двама от пълководците на Филип вече са прекосили Хелеспонт и са създали условия за навлизане в Мала Азия.

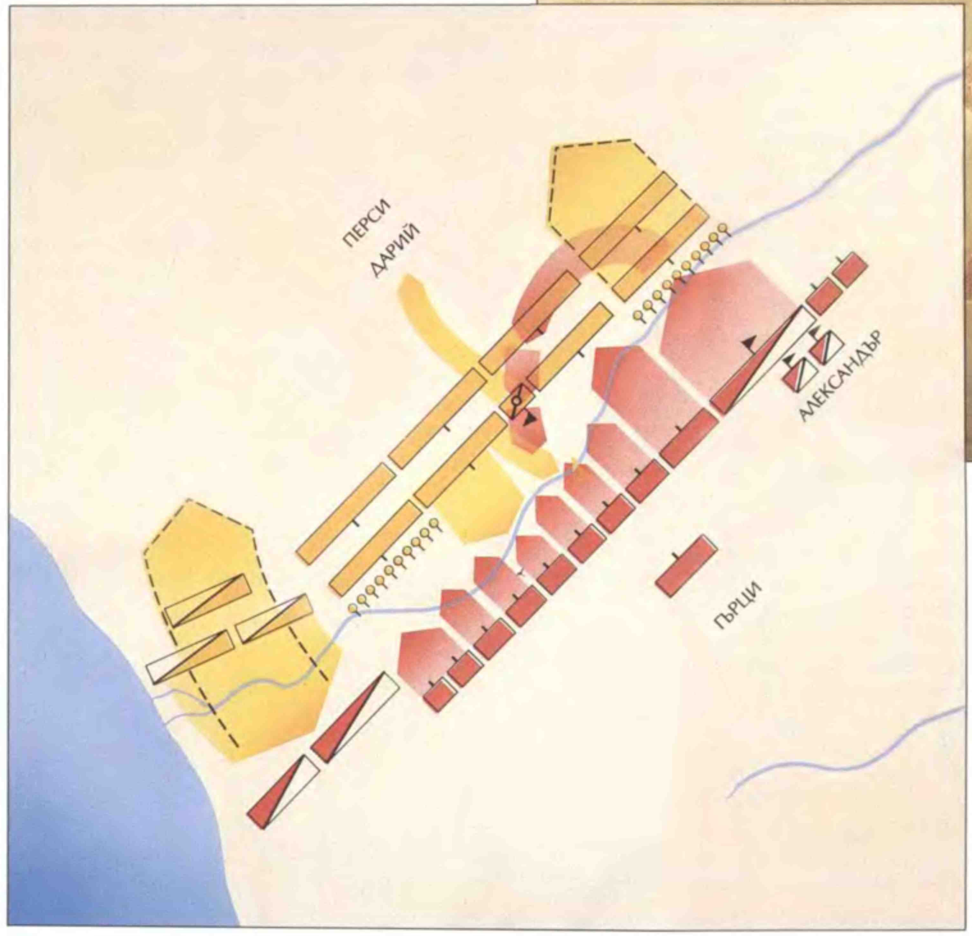

Гологлавият Александър препуска, преследвайки колесницата на цар Дарий в мозайка, илюстрираща решителния момент от битката при Иса. Тази битка е ярък пример за майсторството на Александър във военната тактика и за неговата способност да побеждава, преодолявайки препятствия, които изглеждат непреодолими. Независимо че Дарий е заел здрава отбранителна позиция зад река Пинар, и че войската му превъзхожда гърците с 10 към 1, Александър го атакува. Докато македонската пехота приковава центъра на персите, Александър повежда конницата си срещу левия фланг на противника (*вдясно на картата*). Препускайки под дъжд от стрели, македонските конници прегазват Пинар и се врязват в редовете на персите, завиват надясно и смазват фронта на Дарий. Персийската царска гвардия и големият отряд от гръцки наемници, вместо да окажат ожесточена съпротива, се разбягват. Александър не успява да плени Дарий, но тази вечер той се гощава сред разкоша на персийския царски павилион.

Жестокият, но способен персийски владетел, Артаксеркс е отровен от собствения си велик везир и неопитния Дарий III поема императорския скиптър. Това, разбира се, е най-подходящият момент за начало на Азиатската кампания.

Александър обаче е само на 20 години и самият той изглежда твърде уязвим. Едва се възкачва на трона и създадената от Филип машина за завоевания и съюзи започва да показва първите признаци на разпадане. В Тракия избухва бунт. Александър се отправя на север, за да го потуши. След това повежда фалангите си срещу илирийските племена и разширява територията си на север до Дунав и на запад до Адриатическо море. Междувременно се разпространява слухът, че Александър е убит в битка. Някои от членовете на създадения от баща му Коринтски съюз, водени от Тива, вдигат бунт.

Александър се връща и се насочва към Гърция. Войските му преминават 500-те километра от Илирия до Тива само за 12 дни. Застанал пред градските врати, той призовава тиванците да се предадат. След като те отказват, войниците му щурмуват стените и улиците на града и го подлагат на сеч, палежи, грабежи и насилие. Шест хиляди тиванци са избити. Други 20 000 са продадени в робство. Разорението е толкова ужасно, че Александър, завладян за първи път в живота си от разкаяние, се отправя на поклонение в Делфи. Оттогава нататък обаче нито един гръцки град не се противопоставя открито на младия цар.

След това Александър отива в Коринт, за да възстанови Съюза и да си осигури подкрепа за Азиатската кампания. Сред жителите на града е и философът циник Диоген. Александър се надява да види големия учен сред коринтските благородници, когато те минават пред него, за да му изкажат почитанията си. Той обаче не се явява и Александър тръгва да го търси. Намира го да се пече на слънце, проснат напълно гол. „Можем ли с нещо да ти помогнем?" - пита го той почтително. А Диоген отговаря: „Да. Можеш да се отместиш малко, правиш ми сянка." Този отговор предизвиква недоволно мърморене сред приближените на царя. Александър ги укротява. „Ако не бях Александър - заявява той - щях да бъда Диоген."

Александър започва своето азиатско приключение през пролетта на 334 г. пр. Хр. Той тръгва от Пела с 30 000 пехотинци и 5000 конници. За завоюването на един континент това е твърде малка войска, но пълководецът ѝ разчита на нейната бързина и смелост. При Хелеспонт Александър оставя генералите си да осъществят преминаването на другия бряг, а сам той се отправя с една галера към Троя, за да поднесе венец пред гроба на Ахил. Освен това взима един древен омиров щит, който ще носи в битките като талисман.

Първата истинска битка, срещу равностойна персийска войска при р. Граник, е спечелена благодарение на мощната атака на конницата. Младият Александър язди начело. Преминава в галоп през пролетния порой и се изкачва по хлъзгавия бряг, а двете пера на шлема му се веят като бели флагчета. В последвалия близък бой вражеско копие удря със звън нагръдната му броня, а бойна брадва разсича шлема му, но той остава невредим. Персите са обърнати в бягство, ужасени от помитащата ярост на македонците.

През следващите седмици Александър минава през йонийското крайбрежие като Освободителя, за който Гърция е молела боговете. Град след град отварят вратите си. В Сарди той възстановява древните закони на града и построява храм на Зевс. Царицата на Кария го осиновява като почетен син. В няколко града, където има по-големи персийски гарнизони, се налага да използва сила. С изненадваща атака Александър превзема Милет, главна база на персийската флота. След кратка обсада се предава Халикарнас, друго важно персийско пристанище.

Въпреки че всички елински народи вярват, че мнозина от техните богове притежават чудотворни лечителски сили, Асклепий е особено почитан като божествен лечител, бог на медицината и покровител на болните. Хронично болните и обхванатите от старчески недъзи често търсят убежище в храмовете на този милостив бог. Храмовете на Асклепий са не само култови сгради, но и места за оздравителни процедури и лечение.

Някои храмови сгради се използват за бани и ритуални упражнения, а други - за спални помещения, тъй като според вярванията Асклепий лекувал през нощта. Като част от лечението болните често държат кучета или змии, които са смятани за свещени. Но също така са правени и сложни хирургически операции, на окото например, които много често завършват успешно.

Лечител от храма масажира рамото на болен (*вляво*), а до него една жрица в ролята на медицинска сестра стои и наблюдава. Въпреки че лечението в храмовете на Асклепий е безплатно, изцелените трябва да поднесат своите дарове в знак на благодарност. Често това са изображения на излекувания орган или крайник (*горе*).

Сега голямата част от Йония е освободена от персийското военно присъствие. Походът с основание може да бъде обявен за успешен и войските да се върнат у дома. Но за да затвърди победите си, Александър трябва да се справи с двата кита на персийската мощ - флотата и главната армия на персите.

Той се отправя на изток през Мала Азия, надолу през тесен проход в Тарските планини (защитниците на прохода бягат само при новината за неговото приближаване), за да излезе на равнинното средиземноморско крайбрежие северно от Сирия. Персийският цар Дарий, обезпокоен от заплахата от запад, събира войски, за да ѝ се противопостави. Битката се разгръща на брега при Иса: 35 000 македонци срещу армия от може би 300 000 души, сред които и гръцки наемници, водени от самия Дарий.

Докато първата битка в Азия е спечелена благодарение на бързината и смелостта, то тази при Иса е триумф на тактиката. Персите организират защитата си между планините и морето. Пространството е тясно и не им позволява да използват численото си предимство. Александър разгръща войските си по най-резултатния начин - фланговете са покрити от светкавично бързата конница, центърът е подсигурен от силните македонски фаланги. В хода на битката Александър вижда слабо място във фронта на противника и атакува точно там.

От колесницата си в тила на бойните действия, Дарий с ужас вижда как неговите войски се огъват, отстъпват и се разбягват. През праха на битката той съзира Александър да препуска на гърба на Буцефал право срещу него. Нервите му не издържат и той побягва през полето.

Без да губи време да брои придобитото Александър продължава на юг, завладявайки една след друга персийските крепости по крайбрежието. Временно го забавя Тир. Този масивно укрепен град, разположен на един остров съвсем близо до брега, изглежда непревземаем. Александър изгражда насип, по който придвижва обсадните кули до острова. Покоряването на Тир отнема седем месеца и Александър отрежда необикновено тежка съдба за неговите жители, като праща 30 000 от тях в робство. Може би е целял да унищожи всяка възможност за в бъдеще този град да му създава проблеми. А може и да е бил вбесен от неговите защитници, които, пренебрегвайки традиционната и свята неприкосновеност на пратениците, убиват хората, занесли неговия ултиматум в Тир.

Тир е изключение. Подобно на баща си Александър предпочита да бъде щедър победител. На войниците му е забранено да грабят, а градовете рядко са наказвани за проявената съпротива. Македонският пълководец печели доброжелателството на местните хора, като праща интендантите си напред, за да закупуват големите количества храна, необходими за войниците му. Младият завоевател се старае да уважава местните обичаи, да почита местните божества, да управлява завладените земи чрез съществуващите институции и да печели простолюдието на своя страна.

Придвижвайки се на юг той бързо преминава с войските си през Палестина и през пустинята ѝ стига Египет - последното от персийските средиземноморски владения. Александър прекосява земите до Нил сякаш води триумфален парад. Египтяните, страдащи под перийското господство, го посрещат като месия. В столицата Мемфис той прави жертвоприношения в чест на египетските богове. След това пътува 500 километра до пустинната гробница на Амон, който гърците отъждествяват със Зевс. Александър отива с надеждата да плати своя дан на бога, но висшият жрец го поздравява така, като че ли самият той е бог: „Здравей, сине на Амон." Скоро започва да се говори, че истинският баща на завоевателя не е Амон, нито Филип, а последният египетски фараон, който вероятно е посетил майката на Александър, преоблечен като предсказател. Във всеки случай Александър, подобно на фараоните преди него, е почитан от египтяните като божество.

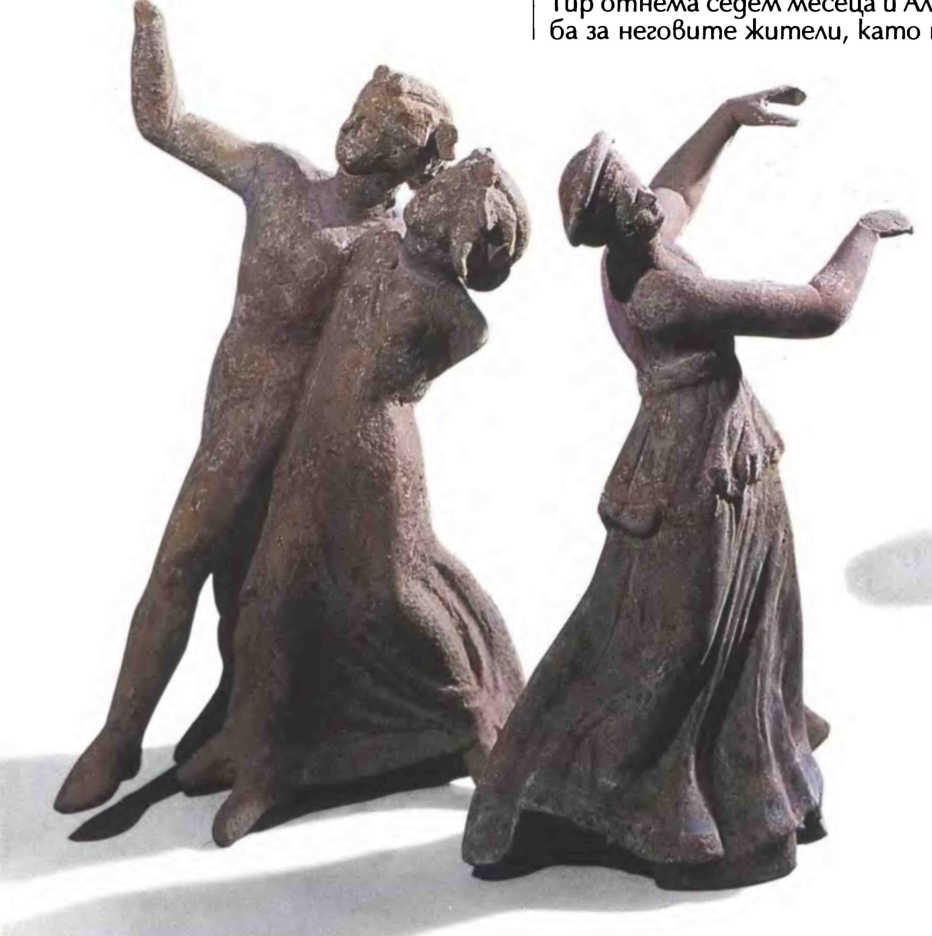

Една гръцка двойка от теракота (*отсреща*) е застинала завинаги в танцова стъпка, а до нея грациозна танцьорка се върти в такта на неуловима мелодия. Музиката и танцът, които гърците смятат за най-висши форми на изкуство, присъстват в ритуали и театрални представления. Тъй като жените често са изключвани от подобни дейности, те танцуват при случаи с по-светски характер, като например сватбени тържества. Много куртизанки или хетери изкусно свирят на струнни инструменти, като лира или китара, с които акомпанират на танците (*горе*).

Независимо от това най-дълготрайното наследство, което той оставя на брега на Нил, не е свързано нито с религията, нито с управлението. Това е един град   втората от 16-те Александрии, които той основава. (Първата е построена в Сирия в памет на битката при Иса.) Според легендата Александър избрал мястото по едно описание у Омир и очертал стените на града с ечемиченото брашно, от което правели войнишката каша.

Стратегически разположен в делтата на Нил, Александрия израства като един от най-красивите и космополитни морски градове в Средиземноморието, с хубавото си двойно пристанище и със 135-метровия Фарос (фар), който се смята за едно от чудесата на древния свят. Бъдещите поколения учени ще се събират в голямата Александрийска библиотека.

Александър обаче не се задържа в Египет. Неговият завоевателен поход вече е придобил собствена инерция и той се насочва на север. След това възобновява нападенията си на изток и стига до Месопотамия. Няколко месеца преди това Дарий прави опит да сключи мир с Александър като предлага да му даде дъщеря си за жена, 10 000 златни таланта и една трета от империята. „Ако аз бях Александър, щях да приема" - казва мнението си високопоставеният македонски генерал Парменион. „И аз така щях да направя, ако бях Парменион", отвръща му Александър, защото след преминаването на Хелеспонта неговите цели стават много по-високи. Фантастичните впечатления от новите земи и култури и тръпката на завоеванието вече са събудили мечти, много по-големи от тези на Филип. Сега Александър иска да сложи ръка на цяла Персия.

Персийският цар отново събира огромна войска и се приготвя да посрещне нашественика източно от Тигър. Дарий подбира мястото на бойните действия много внимателно: една просторна равнина в Гавгамела, която би позволила на по-многобройната му армия напълно да се разгърне. Освен това той заповядва да се изравни всяка неравност по полето, за да предотврати нещастие, подобно на това в Иса, където неравностите на терена принуждават войниците му да се бият в твърде сгъстен боен ред. Така той създава също и условия за широко използване на едно страшно оръжие - 50 колесници с прикрепени към колелата им коси, създадени, за да разпръснат фалангите на врага.

Един късен следобед Александър стига до възвишенията, обграждащи Гавгамела и вижда равнината, където персите вече палят постовите огньове. Армията долу е пет пъти по-голяма от неговата и затова генералите му настояват за изненадващо нападение през нощта. Александър отказва. „Няма да крада победата си" - заявява той и с вид на човек напълно уверен в успеха се оттегля в палатката си. Той вече има план, основан на изключителната скорост и дисциплина на неговите войски и на темперамента на Дарий.

НОВАТА КОМЕДИЯ НА МЕНАНДЪР

Най-големият гръцки драматург от края на 4 в. пр. Хр. е Менандър от Атина. По време на изключително плодотворната си писателска кариера - той пише повече от сто пиеси - Менандър почти самостоятелно променя същността на гръцкия комедиен театър с една новаторска работа, която ще стане известна като Нова комедия.

В пиесите на Менанадър традиционният гръцки театър по своя характер става по-сложен и по-изтънчен. Вместо да изучава епичните борби на войски и герои, или да пише сатири за съвременни политически личности, Менандър се обръща към ежедневния живот и пише шеговити семейни драми. Въпреки че актьорите все още носят маски (*вляво*) и много от литературните герои са лесни за познаване стереотипи, Менандър навлиза дълбоко в природата на отделната личност. „Никой не е непознат за мен - пише той веднъж, - характерът съставя родството." Съчиненията на Менандър са толкова популярни, че често по стените на строените по това време къщи са изобразявани сцени от неговите пиеси (*долу*).

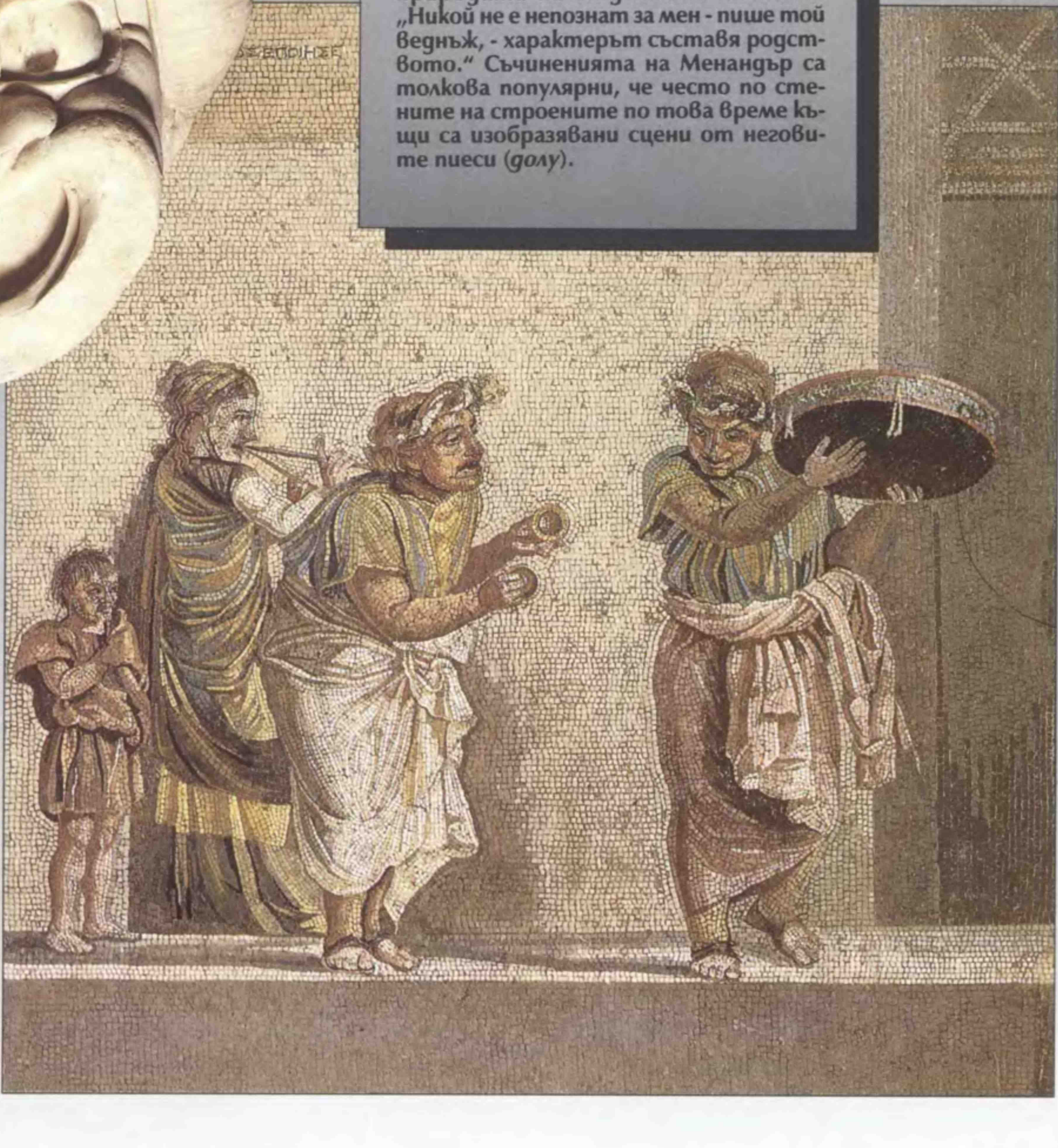

На сутринта, когато битката започва, Александър придвижва конницата си надясно с цел да наруши бойния ред на персите. Без да подозира уловката, Дарий заповядва на отредите си да го последват и скоро ги вижда да се препъват в неравностите на терена отвъд обработеното поле. Междувременно персийският пълководец изкарва колесниците с косите в центъра срещу напредващите македонски фаланги. Македонските стрелци обаче избиват повечето от кочияшите, но конете продължават своя бяг. „Движейки се напред като потоп", както пише Плутарх, македонците разтварят редиците си и пропускат летящите колесници в тила си, където ги спират конярите. Македонците не дават почти никакви жертви.

Сега Александър съзира своя шанс. Забелязал моментно изтъняване на персийския фронт той се втурва през него, начело на атакуващите си войски, право срещу колесницата на Дарий. Както при Иса Дарий подвива опашка и бяга.

Дълбоко унижен, персийският монарх се оттегля в Мидия. Империята му се изплъзва като пясък между пръстите. Александър с лекота превзема всяка следваща териториална столица на персите, натъквайки се рядко на съпротива. Вавилон отваря златните си врати и организира едномесечен празник в чест на новия си господар. Суза се предава с готовност. Близо до Персеполис един местен сатрап се опитва да запази земите си, но бързо е прегазен. Опитът му коства скъпо - Александър разрешава на победните си войски да оплячкосат страната.

Със завладяването на Персеполис Александър слага ръка на главното съкровище на персийската империя - огромно количество злато и такова богатство от скъпоценности, коприна, древни предмети и мебели, че за пренасянето им са необходими 4000 мулета и 500 камили. Той завладява и духовния център на империята, церемониалното средище, където всяка година се събират зависимите владетели, за да плащат данък на царя на царете. Кратък поход през Иранското плато отвежда Александър до Пасаргада, където е погребан Кир Велики - основателят на империята. Кир е един от идолите на Александър - смел воин, великодушен победител, мъдър и толерантен владетел. Младият македонец остава няколко часа сам в гробницата, съсредоточен в мислите си. След това се разпорежда гробницата да бъде поправена и възобновена и се връща в Персеполис.

Тук Александър дава няколко месеца почивка на войските си. Той ходи на лов, забавлява се с игра, подобна на волейбол, раздава награди и се занимава с държавни дела, чиито обем нараства заедно с разрастването на неговите завоевания. Това спокойствие е нарушено от ужасяващо събитие. По време на един пир пияни гуляйджии хвърлят запалени факли в дворцовия комплекс в Персеполис и сградите пламват. Говори се, че самият Александър е хвърлил първата факла, подтикнат от една гръцка куртизанка. До сутринта един от шедьоврите на античната архитектура е превърнат в димящи развалини. Това, което прави случая особено нежелателен, е новото отношение, което Александър започва да проявява към персите. Макар и толерантен към чуждите закони и обичаи, дотогава Александър си остава истински македонец, другар на своите войници. Но огромните му владения налагат нов подход. Той вече е принуден да наема чужди наемници, които променят характера на армията му. А сега в Персия той разбира, че трябва да управлява не като цар на Македония, а като владетел на империя.

Новата му роля е източник на недоволство сред сънародниците му. Той започва да носи персийски дрехи - къса горна дреха, диадема, вероятно панталони - облекло, което гърците смятат за превзето и старомодно. Когато седи на императорския престол от раменете му се спуска пурпурна пелерина. Персийските му поданици засвидетелстват своята почит, като целуват пред него собствените си ръце. На Александър, изглежда,

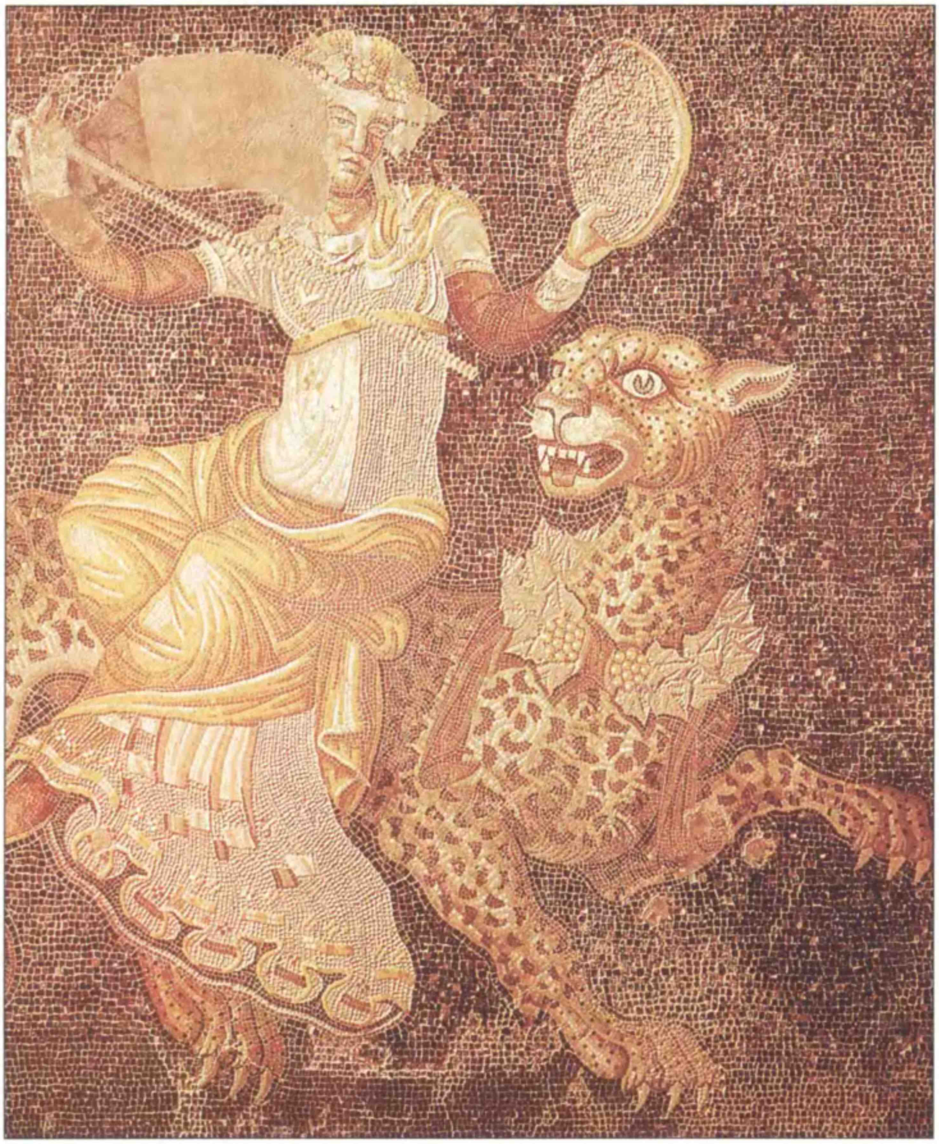

Озъбеният леопард, язден от Дионисий на тази мозайка от Делос, отразява двойнствената природа на този гръцки бог, чиято популярност нараства с разпространяването на елинистическата култура из цялата империя на Александър Велики. Дионисий е бог на виното, удоволствията, поезията, танца и театъра, но заедно с това неговите поклонници го познават и като бог, който „яде сурова плът и изпитва удоволствие от меча и кръвопролитието".

тази церемония му харесва твърде много. Веднъж предлага при официални държавни случаи неговите собствени хора да изказват почитанията си към него по същия начин. За грубите македонски воини идеята изглежда като предателство и тя скоро е изоставена.

Едновременно с възприемането на персийските обичаи Александър се опитва и да еленизира персите. Основава школа, в която перийската аристократична младеж изучава гръцки език и македонското военно изкуство. Един персийски благородник е назначен в привилегированата конница на завоевателя. Въпреки че това предизвиква недоволното мърморене на македонските ветерани, персиецът остава.

Александър пребивава в Азия вече четири години. Той е на 26 години и е завладял малко повече от половината персийска империя. За останалата част от Персия ще са му необходими следващите осем години. Найнапред той се впуска в преследване на неуловимия Дарий и почти го пленява при Каспийско море. Точно тогава обаче Дарий е убит от разбунтувал се персийски сатрап. Александър тръгва след убиеца и го настига в пустошта на Туркестан. Заповядва да го бият с пръчка и го предава на персите, които го осъждат на смърт.

След това продължава на изток през измъчения и каменист пейзаж на Афганистан. Племенните вождове в Бактрия и Согдиана се съпротивляват ожесточено, но един по един са покорени. В Согдиана Александър се жени за Роксана, красивата дъщеря на един местен вожд, която е единствената известна жена, заемала място в сърцето на завоевателя.

По време на тази кампания едва сдържаното напрежение между Александър и неговите македонци избива на повърхността. На едно място войниците, уморени от походи и битки, изказват желанието си да се върнат у дома. Александър успява да ги разубеди. Но тогава е разкрит заговор срещу живота му. Няколко от офицерите, сред които и един негов близък приятел от детинство, са предадени на съд и екзекутирани.

Следващата цел на Александър е Индийската долина. През 327 г. пр. Хр. той прекосява с войските си снежните проходи на Хиндукуш и се спуска в долината. Войската, която води по това време, вече е огромна: около 120 000 пехотинци, 15 000 конници и незнаен брой снабдители, оръженосци, чиновници и слуги.

Индийската кампания се оказва неочаквано трудна с дъждовното време, с все по-непокорните войници и с някои от най-тежките до сега сражения. При река Хидасп Александър се сблъсква с огромна войска, водена от цар Пор, в която особено страшен е отрядът от 200 бойни слона. Нашествениците прекосяват реката в една бурна нощ и на зазоряване минават в атака. Битката бушува през целия ден, с ужасни жертви и от двете страни, докато накрая конницата изненадва противника от неочаквана посока и изтласква отредите на индийския цар под краката на собствените му подплашени слонове. Александър успява да удържи победа, но тя му струва твърде скъпо.

Следващите 300 километра поход окончателно сломяват духа на войската и я изтощават. Войниците отказват да продължат нататък. Александър се оттегля в палатката си. Когато три дни по-късно той се съгласява да се върнат у дома, целият лагер е огласен от ликуващи викове.

Завръщането е трудно. Армията пътува разделена на три: една част на север през планините, друга с кораби през Индийския океан към Персийския залив, а третата - през изпепелените от слънцето южни пустини. Александър застава начело на последната група, макар и измъчван от старите си рани и принуден да споделя със своите хора стопяващите се запаси от храна и вода. През есента на 325 г. пр. Хр. изтощените отреди пристигат в Персия. Завръщането е отпразнувано със седемдневни пирове.

Сега Александър се заема да консолидира империята и да помири културата на гърците с тази на персите. Той взима за втора жена най-голямата дъщеря на Дарий. В Суза вдига разточителна сватба, с която цели да узакони властта си в очите на персите. Осемдесет от неговите офицери се женят за благородни персийки и са дарени с щедри зестри от държавното съкровище. Други 10 000 македонци, които живеят с персийски конкубини, също са наградени, връзките им са узаконени, воинските им задължения - намалени, а децата им получават специално признание от страна на държавата.

След това Александър се отдава на решаването на задачи, свързани с управлението. Той сече монети за нуждите на войската, строи търговски флот, подновява събирането на данъци, прокарва пътища, копае напоителни канали и планира морска експедиция до Арабския бряг. Един ден през 323 г. пр. Хр., когато отива да види как вървят отводнителните работи в блатата край Ефрат, Александър е ухапан от заразен комар и е повален от треска.

Няколко дни температурата му непрекъснато се покачва, докато накрая той е прикован на легло. Всичките му офицери се изреждат, за да се сбогуват с него.

Малко мъже са променяли света толкова дълбоко. За краткия период на своето управление - едва 13 години - Александър завладява повече територии, отколкото който и да е пълководец преди или след него. По време на епичния си поход през Азия той предизвиква преминаването на огромна човешка вълна по този дълъг път. След него вървят не само войници, но и множество търговци, чиновници и обикновени заселници. Той разширява неимоверно хоризонтите на древния свят, като размесва раси и култури и води цивилизацията към нова, по-космополитна ера.

Този нов дух се проявява в най-голяма степен в градовете, основани от Александър. Всеки от тях е малка част от Гърция, пренесена на чужда земя. Улиците оформят характерната за гърците пътна мрежа, която е логична и уравновесена като гръцкия ум. Има театри за празниците на драматичното изкуство, гимнастически салони и стадиони за спортни състезания, храмове на Зевс и Атина.

Ново благоденствие залива страната. Александър вкарва в обръщение голяма част от завладяното персийско злато и сребро. Незабавният ре-

ИЗТОЧНАТА АТИНА

Независимо че голямата империя на Александър се разпада наскоро след неговата смърт, наследството му остава да съществува в процъфтяващите елинистични царства в Мала Азия. Най-внушителен пример за това е Пергам. На тази художествена реконструкция се вижда неговият акропол. Градът е разположен на един планински връх на 32 km от Егея.

Цар Атал I, който управлява от 241 до 197 г. пр. Хр., решава да превърне своята столица в „Малоазийската Атина“. За целта започва масови строежи. Процъфтяващата икономика по това време позволява на Атал и на неговите наследници да използват някои от най-добрите архитекти на елинистичния свят. Огромните конструкции, които са издигнати на акропола в Пергам, се смятат за по-съвършени дори от тези в самата Атина.

Освен масивния царски дворец, сградите включват храм на Атина, където е разположена внушителна художествена колекция, библиотека, която по своите размери се нарежда непосредствено след Александрийската в Египет, театър с 10 000 места, както и алея с колонада за разходки и с панорама към долината в подножието.

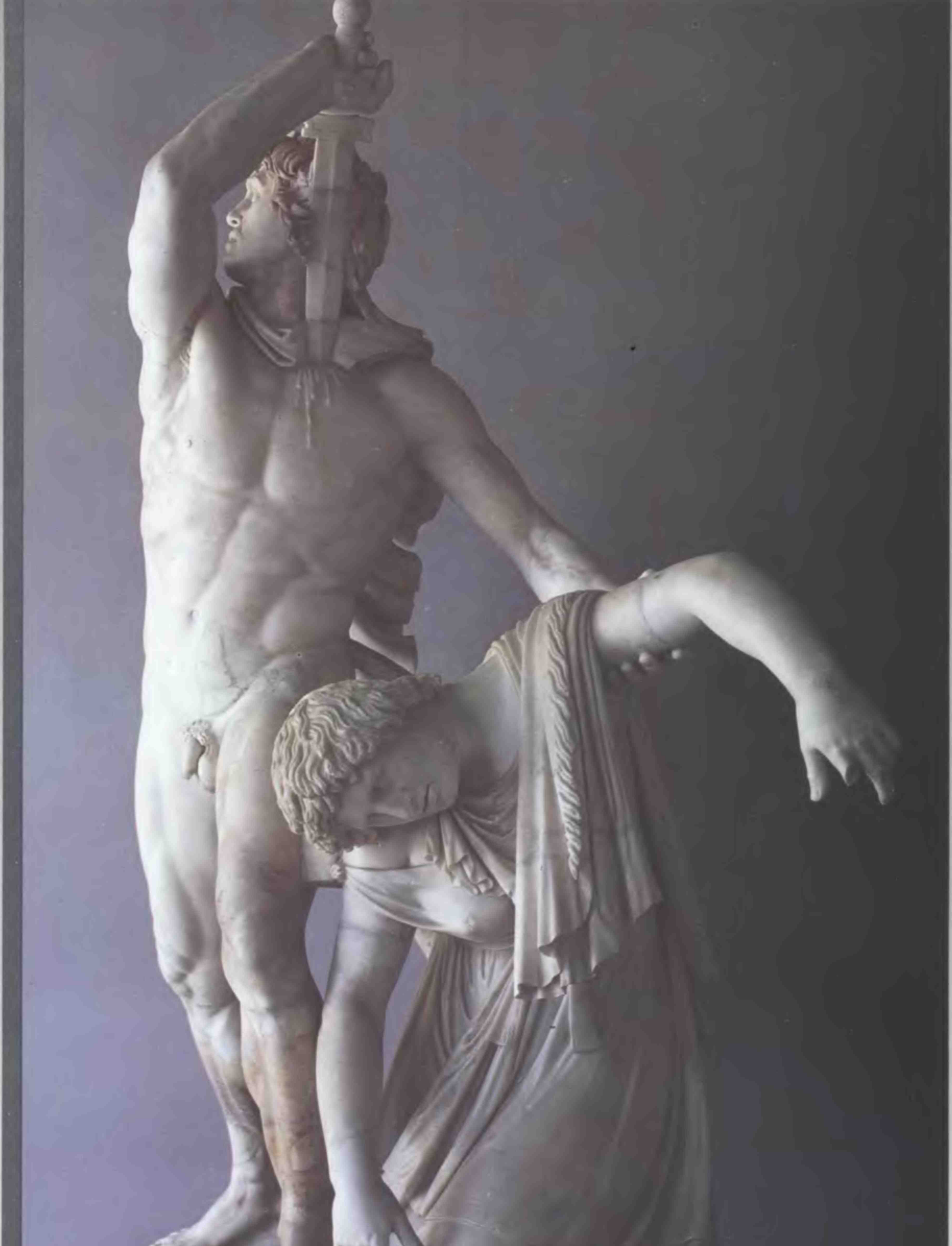

зултат от това насищане на пазара с нови пари е широкообхватна инфлация. Независимо от това повечето пари означават по-голяма търговия и в крайна сметка подпомагат замрялата дотогава икономика.

Тялото на Александър още не е изстинало, когато неговите офицери започват да се карат за властта. През това време империята се разпада. Най-напред се отцепват източните владения в Индия и Афганистан, където пълновластно се разпореждат местните владетели. Гръцките градове-държави скоро затъват в старите си спорове. В крайна сметка повечето от тях се разпределят в две нови групировки - Етолийския и Ахейския съюз, но предишният им блясък и сила започват да отслабват.

Висшите офицери на Александър си поделят остатъка от империята. Първоначално те възнамеряват да управляват земите от името на двамата законни наследници на починалия владетел - един полубрат от Македония, страдащ от епилепсия, и Александър - невръстния син, роден от Роксана. Но това е забравено. Генералите продължават да се бият помежду си, заграбват земи, търгуват с територии, правят смъртоносни заговори един срещу друг, предават приятели. Роксана и малкият Александър са убити, както и повечето от близките роднини на починалия цар. Когато генералите измират, синовете им продължават борбата. Но накрая са очертани нови граници.

В първите десетилетия на 3 век империята вече е разделена на четири - Гърция, разпокъсана на малки царства, градове-държави и обединения, и три големи наследствени царства: Египет, управляван от наследниците на Птолемей I; Македония, където властват потомците на генерал Антигон и обширните, и разнородни владения на Селевкидите, простиращи се от Мала Азия през Сирия и Месопотамия до пустините на Персия и отвъд тях. Всяко царство има свой облик. Но кръстосването на човешките потоци, осъществено от Александър, обединява всичките в една гръко-азиатска културна общност, известна като Елинизъм.

Птолемеите в Египет срещат най-малко трудности. Птолемей I - приятел на Александър от детинство, а също и негов първи биограф - завладява Нилското царство веднага след смъртта на завоевателя. Той е облагодетелстван, тъй като царството му е сравнително единно, с ясно определени граници и с дълбоко вкоренена местна традиция на почит към висшата власт. Птолемеите заемат наследственото средище на фараоните, упражняват абсолютна власт и са почитани като богове. С времето тези владетели започват да се женят за собствените си сестри, подражавайки на стара фараонска традиция, която засилвала мита за семейната божественост. Въпреки всичко Птолемеите си остават до голяма степен гърци. Хиляди гърци прииждат в Египет, за да строят градове, да попълват войската и флотата, да търгуват и да заемат различни длъжности в местното управление. Развива се общество, съставено от две класи: аристокрация, търговци и занаятчии, главно гърци и македонци, от една страна, и многочислено египетско селячество, от друга.

Венецът на елинизма в Египет е Александрия, която се превръща в най-голямата за епохата западна метрополия. Там се намират дворците на управляващите, административните сгради, театрите, стадионите и други обществени сгради. В Александрийското пристанище пристигат товари от елинистичния свят: дървен материал от Македония и Ливан, мед от Кипър, вино от Сирия, зехтин от Атина, червена боя от Ливан. Товарните кораби отплават със стоките, изнасяни от Египет - лен, стъкло и папирус, както и стоки на разкоша, докарани с кервани през пустинята. Останалата част от Африка и Етиопия доставят злато, слонова кост и смарагди, перли от Червено море, ароматни смоли и тамян от Арабия.

За да не бъде пленен от победоносните войски на пергамския цар Атал, галски вожд убива жена си и обръща меча към себе си. Победата на пергамците над галите през 230 г. пр. Хр. е приветствана из целия елинистически свят. Тя утвърждава цар Атал като най-влиятелния владетел в Мала Азия.

Птолемеите са горещи покровители на изкуството и науката. В Александрия на държавни разноски са поканени учени от гръцкия свят. Градската библиотека, с нейните 700 000 ръкописа на папирус и пергамент, е хранилище на цялото гръцко познание. Точните науки и математиката процъфтяват. В Александрия живее геометърът Евклид, също и Ератостен, който изчислил обиколката на Земята с помощта на сянката, хвърлена от пръчка (неговото изчисление се различава само с 15% от действителното разстояние). Там живее и великият изобретател Архимед. Той създава водното витло, което две хиляди години след това все още се използва от египетските земеделци. Пак той излиза един ден от банята си с безпогрешния метод за проба на злато, изобретява скрипеца и обяснява силата на лоста.

Основателят на третата елинистична династия, Селевк I, придобива по-голямата част от империята на Александър Македонски, а заедно с това и проблемите на етническата разнородност. Когато империята се разпада, Селевк е управител на Вавилон. Той разширява владенията си, като завоюва Иранското плато и източните провинции, а след това и Мала Азия.

Обширното обединение на племена и народи, което Селевкидите създават, се управлява много трудно. На Иранското плато се появяват партите - неизвестно дотогава войнолюбиво племе, което започва да гради собствена империя. Големи части от Анатолия са откъснати от местни сатрапи, провъзгласили се за независими: Армения, черноморските народи на Витиния и Понт и градовете в Йония, включително и Пергам, който ще стане един от големите културни центрове на епохата.

Дори случайните успехи на Селевкидите често се оказват горчиви, както през 199 г. пр. Хр., когато Антиох III отнема Палестина от малолетния цар Птолемей V. Регионът остава спокоен 30 години, докато Антиох IV решава да придаде на Йерусалим блясъка на елинската култура. Неговите реформи до такава степен възмущават евреите, че малкият народ въстава. Запалената с този бунт искра, ще остане жива в паметта на евреите две хилядолетия.

От Азия идват значими духовни течения, включващи наклонности към дълбок и често пламенен мистицизъм. Мистерийните религии на Тракия и Мала Азия отдавна са се наложили сред гърците. Сега персийският бог Митра, който утвърждава като добродетел неотменния дълг, печели привърженици сред офицерите във войската. В неговия култ, много преди християнството, се появяват тайните ритуали на покръстването и прераждането и той ще бъде пренесен от войниците през цялата Римска империя. Особено широко разпространение в средиземноморския свят получават египетските вярвания в Изида и Хор - свещената майка и нежното дете - и в бащата Озирис, възкръснал от мъртвите.

Елинистичните царства оцеляват повече от век, свързани помежду си от общия език, култура и търговия, но постепенно те отслабват. Централизираното управление в Египет става все по-сурово и тежко. В Азия държавата на Селевкидите продължава да се разпада. Династични борби изтощават владетелския двор, а царството се превръща във второстепенна сила с център Антиохия в Сирия. Дълбоко икономическо различие разцепва обществото на две: образована и елинизирана висша класа, която с усилие налага властта си, и непокорни и обеднели маси селяни, работници и роби. Към 200 г. пр. Хр. от голямата империя на Александър Велики остава твърде малко. На запад обаче нови завоеватели изграждат своя собствена империя. Рим бързо се издига като политическа сила, готова да събере в едно отделните части на елинистичния свят на Александър.

СИМВОЛИ НА ВЕЛИЧИЕ

Четири години след смъртта на Александър Велики една група от негови бивши офицери прекратяват дългата си вражда, за да почетат духа на завоевателя. Те се събират пред златния трон, на който стоят короната, скиптърът и диадемата на Александър. Пред тези символи на неговата мощ съперниците правят жертвоприношения, призовавайки Александър да им даде напътствия, „все едно, че е жив", както пише един хронист. „Сякаш някакъв бог ги водеше."

Каквато и мъдрост да са почерпили офицерите от този забележителен ритуал, тя не е била достатъчна, за да предотврати кървавото съперничество помежду им за лична власт над империята на Александър. Все пак този случай е поразителен пример за трайното мистично въздействие на регалиите на завоевателя - ореол, който ще огражда символите и на други строители на империи през следващите векове. Някои символи, направени от злато, нефрит, мрамор и други ценни и трайни материали, се възприемат като продължение на съществуването на дадена велика личност, като дестилати на властта, които надживяват земното ѝ битие.

При създаването на такива символи императорските художници от тази епоха понякога се обръщат към божествените атрибути на древните царе. Императорите от китайската династия Хан например се смятат за законните наследници на „Синовете на небето", които са управлявали Китай в предишно хилядолетие. Занаятчиите в двора на Хан ваят от нефрит халки (*стр. 41*) - традиционни символи на небесната природа на владетеля, които се поставят в царските гробници. В Близкия Изток партските владетели и техните наследници - Сасанидите, възприемат знаците на великите владетели на древна Персия и разчитат на личната подкрепа на водещото персийско божество Ахурамазда. Цезар Август, първият римски император, е очарован от легендите за египетските фараони: той приема сфинкса, свещения пазител на пирамидите, като един от личните си символи.

Чрез избора на своите символи строителите на империи призовават не само мистичните сили на отдавна живели владетели, но и тези на различни свирепи хищници. Римските легиони високо издигат орела, индийските императори възприемат лъва за свой знак (*вляво*), а китайските - змията или дракона.

Като по ирония това връщане към архаичните символи на мощта идва във време, когато философите навсякъде поставят под съмнение претенциите на властващите. Някои от самите владетели имат резерви по отношение на почитта, която им се отдава. Александър, обучаван от скептичния Аристотел, след като е ранен в битка, разочаровано отбелязва пред хората около себе си, че те са видели обикновена кръв по неговите дрехи, а не митичната „течност, която тече във вените на благословените безсмъртни". А индийският император Ашока, независимо от всичките си земни постижения, помни думите на будистките учители, които виждат в земните амбиции извор на мъка. Въпреки всичко, необходимостта да се пази целостта на огромно царство оставя малко време на повечето владетели за скромност или съмнения. Империите изискват величие, а величието - подобаващи символи, регалии, които да заслепяват очите и да карат гласа на съмнението да немее.

На този релеф от саркофага на сидонския цар, васал на Александър Велики, македонският завоевател, възседнал Буцефал (вляво), смазва персийските войници.

Александър наследява вкуса към блясъка на властта от баща си Филип II, чиито образ (*долу вдясно*) е гравиран върху златен медальон. Филип си изгражда образ на велик човек и неговите любимци отрупват владетелската гробница в Македония с блясъкави скъпоценности, които напомнят за разточителния гробен инвентар на древните микенци. Най-богатата от царските гробници, за която се смята, че е на самия Филип, съдържа позлатена сребърна диадема (*вдясно*). (Александър носи подобна диадема, когато възвестява своята власт.) След като Филип е кремиран, костите му са положени в златно ковчеже (*горе вдясно*), капакът на който е украсен с релефа на ослепително слънце. Пурпурен плат е използван за покриване на царските останки. Така съвсем точно е възпроизведен ритуалът, описан в Илиадата от Омир, който разказва как другарите на убития троянски принц Хектор събрали неговите „бели кости и ги положили в златна урна, като ги покрили с мека пурпурна мантия“.

АЗИАТСКИ ВЛАДЕТЕЛСКИ ЗНАЦИ

Сасанидският победител Ардасхир I печели обръча на властта, който му връчва бог Ахурамазда (*вдясно*) в тази сцена, изваяна около 230 г. пр. Хр. близо до гробницата на персийския цар Дарий I.

Наред със светските символи на властта, азиатските владетели използват и религиозни емблеми, за да поддържат своя авторитет. Индийският император Ашока, който управлява през 3 в. пр. Хр., издига из цялата държава колони от пясъчник, увенчани с царствени лъвове, които гледат към четирите краища на империята. Под всяко животно е изобразено колело, което символизира доктрината на Буда - пътя към спасението. В Китай, в края на 2 в. пр. Хр., Лю Шен, принц от династията Хан, е положен в гроба с нефритен талисман (*далече вдясно*), на който са изобразени два изправени на задните си крака дракона. Те стоят върху един свещен *bi*, т.е. небесна халка - знак за връзката между небесните духове и техните законни представители на земята. По-малките владетели в Китай също имат свои емблеми на властта. Император от династията Хан разрешава на царя на Диан да притежава златен печат с дръжка във формата на змия (*вдясно*). Този печат узаконява царските документи.

ЗНАЦИ НА РИМСКАТА МОЩ

Върху камея от оникс от около 10 г. сл. Хр. е показано полагането на венец на главата на Август, който седи до богиня с шлем, олицетворяваща Рим.

За да предадат новосъздаденото величие на своите водачи, художниците в императорски Рим взимат пример от гърците и възприемат редица техни символи. Векове наред победителите в гръцките фестивали са коронясвани с венци от маслиново или лаврово дърво - растения, свещени за боговете. Така сега римляните коронясват своите триумфиращи императори. Венци могат да се видят (*горе*) на камеята, около главата на Август на златната монета (*близо вдясно*), и в ноктите на орела от оникс (*далече вдясно*). По същия начин римляните взимат гръцката богиня Нике като модел за своята крилата Виктория (*в центъра*). Понякога върху релефите, в чест на императорски кампании, Виктория е изобразявана до императора в неговата колесница. Самият орел, показан в краката на Август (*горе*), се свързва с гръцкия бог Зевс и неговото римско съответствие - Юпитер. За римските войски, които следват знамената с орлите, е важна дарбата на тези птици да връхлитат върху своята плячка.

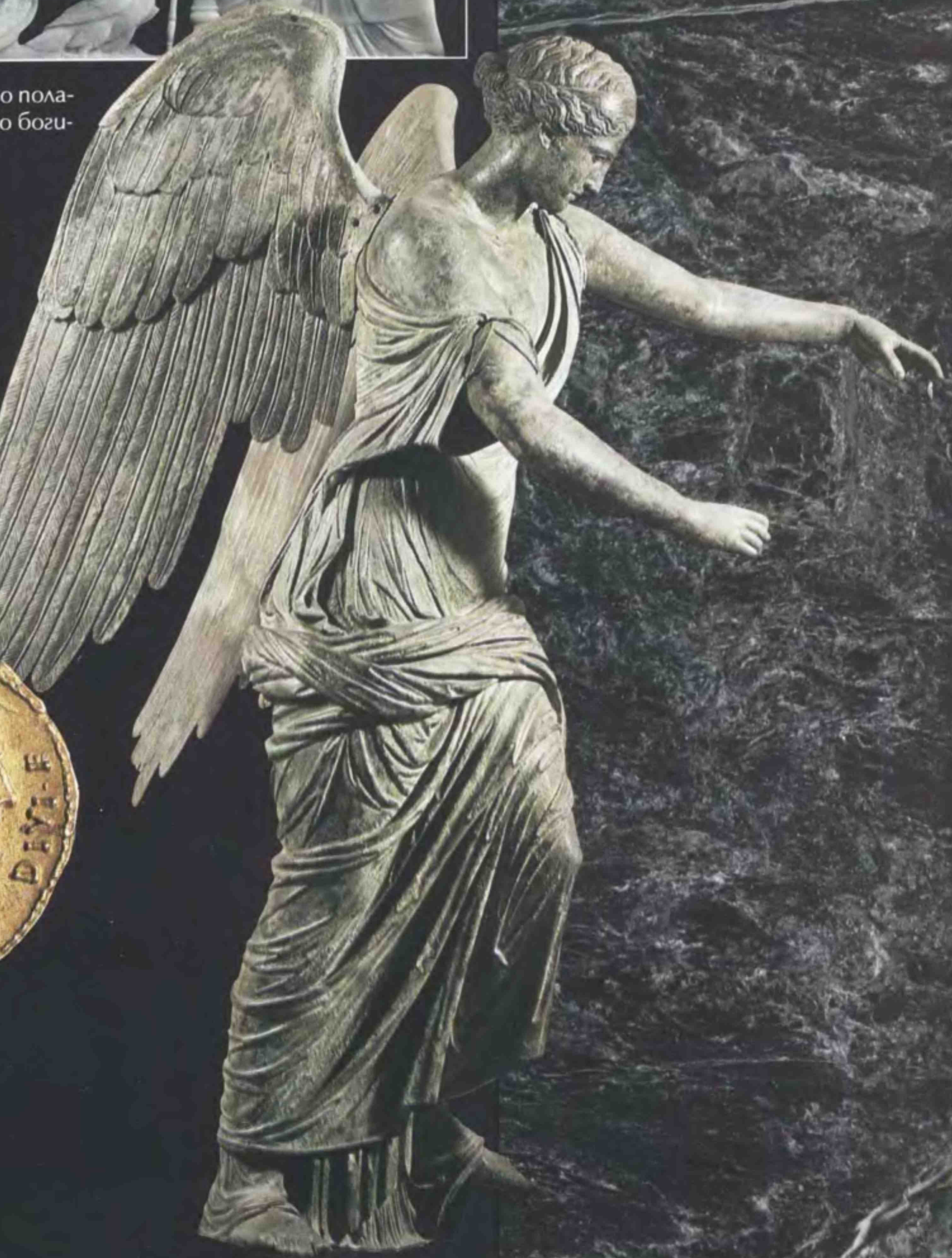

ВЕЛИЧИЕТО НА ИМПЕРАТОРСКИЯ РИМ

2

В своя златен век императорският Рим крие в себе си дълбоки противоречия. Това е град на великолепието и бедността, на изящен разкош и варварска диващина, на възвишени идеи и низки интриги. Рим - центърът на най-голямата империя в света - крие в себе си злините, които ще доведат до неговия упадък и край.

През 1 и 2 в. сл. Хр. блясъкът на града напълно скрива белезите на неговата слабост. Разположен върху своите седем хълма, източно от жълтата р. Тибър, Рим е чудесен и вероятно е внушавал благоговение на всеки, който го е зървал за първи път. В центъра е Форумът - комплекс от големи площади, оградени от колосални храмове и дълги покрити пазарища, а над тях от Палатинския хълм се надвесват императорските дворци. Във Форума се намира гробницата на Ромул, легендарният основател на града. Там стои и златният километричен камък, който отбелязва самия център на империята. От него се измерват разстоянията по всички пътища, които водят към Рим.

Около Форума са разположени градските обществени сгради, построени от варовик (доставен от близките каменоломни), мрамор и тухли, чиито размери говорят за богатство и мощ. Южно от Форума се намира Циркус Максимус (Circus Maximus) - един от стадионите (а те са били наймалко пет в древния Рим), на които са провеждани състезания с колесници. Там се побират 250 000 зрители. На изток се извисява Колизеят, който предлага места за 50 000 души, дошли да наблюдават кървавите представления, организирани за тяхно забавление. Статистиката на тези спектакли говори за свирепа екстравагантност: за един ден там са избити 5000 екзотични животни - тигри, мечки, слонове, биволи, носорози. В хода на едно състезание 350 двойки гладиатори се бият до смърт на арената (от латинската дума *harena*, означаваща пясъка, който хвърляли, за да попие кръвта). По-нататък са обществените бани - около 170 на брой. Най-хубавите от тях са построени от императорите Нерон, Траян и по-късно, в началото на 3 в. сл. Хр. - от Каракала, поразяващи със своите размери и великолепие. Най-голямата от тях побира 3000 души, които срещу малка такса могат да ползват мраморен гимнастически салон за игри с топка и борба, както и градини, библиотеки, читални и самите бани, състоящи се от горещи и студени басейни, сухи топли помещения, както и такива, затопляни с пара. Подобни обществени удоволствия осигуряват необходимата на римляните почивка. Един милион души живеят в този град. Едва всеки 20-и от тях - само най-богатите - имат собствени къщи, които обръщат калкани към прашните улици. Но зад стените им стаите са групирани около слънчев атриум и прохладни градини. Къщите си имат собствени водоизточници, бани и тоалетни. Всички останали живеят в тухлени или паянтови сгради, на около 4-5 етажа, които се наричат *insulae* - „острови", обградени от всички страни от улици. Инсулите се състоят от множество малки стаи, във всяка от които спят по 4-5 или повече души. Сградите са шумни: приземните им етажи са заети от магазини и

Някога малък град-държава на р. Тибър, от 400 г. пр. Хр., Рим започва неумолимо да нараства. Римляните контролират по-голямата част от Италия и са се вкопчили в схватка с Картаген за господството над западното Средиземноморие. Сто години по-късно Картаген е в развалини, а римските войски са преминали през Гърция в Мала Азия. Военните успехи повишават политическото напрежение в Рим. През 45 г. пр. Хр. Юлий Цезар спечелва популярност с победните си кампании и заграбва абсолютната власт. Неговите наследници разширяват империята, докато тя достига своя зенит (*кафяво*) в началото на 2 в. сл. Хр. Долна Месопотамия остава спорна зона между римляните и партите.

през деня шумните продавачи излагат навън всичките си стоки, което прави улиците тесни, почти непроходими. Поради теснотията през деня е забранено движението на колесни превозни средства в града. Така че нощите са огласяни от трополенето на колите, зареждащи със стока търговците и от виковете на коларите, лавиращи по улиците. Често инсулите са и много мръсни, само в някои от тях на приземния етаж има тръба с течаща вода. Обитателите от горните етажи трябва да носят вода по стълбите или да плащат за това на водоносци. Няма и канали за отвеждане на мръсната вода. Хората използват обществени тоалетни, в някои от които седалките са разположени в кръг, за да се улеснява общуването. Използват се и съдове, поставени пред многобройните тепавици: урината се употребява при обработката на вълна; или пък домашните гърнета са изхвърляни през прозорците. За тези нарушители са определени глоби, с цел да се обезщетят минувачите, засегнати от подобни снаряди.

Но Рим е и град на цветята и градините. Дори обитателите на инсулите украсяват первазите на прозорците си със саксии с цветя. Много цветя греят и на всеки празник. А парковете и сенчестите градини осигуряват отдих от палещото слънце.

В града еднакво присъстват и нуждата, и разкошът. Водата е събирана от близките околности и отвеждана към Рим с помощта на осем големи акведукта. Много други припаси пристигат от по-далече в пристанището на Остия, откъдето се спускат 20 километра по река Тибър до устието ù, а оттам с лодки са пренасяни до Рим. Някои от тях са жизнено важни: от Италия идват вино, плодове, керемиди и тухли; от Сицилия, Африка и Египет - зърно; от Испания - масло и олово; от Галия - дървен материал, вълна и месо от елени; от Египет - папирус; от Гърция и Нумидия мрамор. Други са много ценни: Испания праща сребро и мед; Африка - слонова кост; Далмация и Дакия - злато; Британия - калай; Балтика - кехлибар; Финикия и Сирия - стъкло; Индия - подправки, корали и скъпоценни камъни; Китай - коприна.

А от всички райони на познатия свят пристигат роби - главната военна плячка. Голи, оковани, белязани с бял тебешир по краката и с табелки около вратовете, посочващи родината им, те са продавани в Рим на обществени търгове. Изчислено е, че в зенита на империята робите в Рим са били 400 000 - 40% от населението на града.

Нито едно друго общество през тази епоха не е зависело до такава степен от робския труд както Рим. Роби строят огромни храмове и прислужват в тях; те градят дворците на владетелите; обработват огромните провинциални имения на богатите, слугуват в големите им къщи и гледат децата им. Роби са и грънчарите, бижутерите, шивачите, обущарите. Роби са и чиновниците в управлението на Римската империя.

Това оставя малко възможности за работа на простолюдието в Рим и го обрича на хронична бедност. За да удавят недоволството им, императорите им осигуряват хляб и зрелища. До 320 000 градски жители получават зърно безплатно. Повече от 90 са празниците в годината, по време на които се предлагат екстравагантни забавления - надбягвания, избиване на животни, гладиаторски борби.

Колкото до богатите - те си живеят в техните красиви къщи. А когато пожелаят да избягат от горещината и праха на Рим, се оттеглят във вилите си, разположени в такива приятни убежища като Хераклея и Помпей. Вилите им са построени във великолепен стил и с много удобства. Това личи и в едно писмо на оратора Марк Тулий Цицерон до брат му, който пътувал из Галия: „Всичко е наред в твоето имение - пише Цицерон. - Остава да се направят само баните, алеята за разходки и волиерата. Павираната колонада излъчва достойнство. Колоните бяха полирани, а кра-

СВОБОДАТА НА ФОРУМА

Рим е разположен на 7 хълма. Те заобикалят блатиста равнина, която ще стане център на града. Там в най-древни времена жителите се събират да търгуват и да уреждат своите спорове. С течение на времето сборното място е пресушено и павирано. Построени са обществени сгради около просторен площад. Този форум, показан (*вдясно*) така, както е изглеждал през 2 в. сл. Хр., е истинска сцена на живота с различни актьори - и достойни граждани, и мошеници. Докато реформатори рискуват живота си тук, като говорят на трибуната, лъжесвидетели си продават услугите в съдилищата. В близкия храм на Веста девици, облечени в бяло, поддържат свещения огън на града, а на площада проститутки в алени роби търсят клиенти. На този форум Марк Антоний произнася речта си по повод убийството на Юлий Цезар. Пак тук Калигула стои на покрива на Базиликата Юлия и обсипва тълпата с монети, което предизвиква такава паника, че са дадени жертви, преброени с римска точност: 32 мъже, 247 жени и 1 евнух.

Трибуната се намира в центъра на Форума, а зад нея е Арката на Тиберий; от ляво надясно са Базиликата Юлия и храмовете на Сатурн, на обожествения Веспасиан и на Конкорд.

сивата извивка на тавана я превръща в чудесна лятна стая... Твоят градинар спечели моите похвали. Той обви всичко в бръшлян - дори гръцките статуи... Това е най-прохладното и най-зеленото място за отдих. Статуи, пространство за борби, басейн с рибки - всички са чудесни." Хората, които живеят в къщи като тази, се хранят от сребърни съдове и пият от златни чаши. Обядват месо от глигани, елени или прасенца-сукалчета - и добавка към такива екзотични ястия, като съсели, щрауси и пауни - и пият вино, изстудено в сняг или лед, донесен от далечни планини и съхраняван в студени мазета.

Въпреки това управляващата класа в императорския Рим съществува на ръба на пропастта. Рим е започнал, както на римляните им харесва да мислят, като република, ръководена от сенат. Но в зенита на неговата мощ сенаторите и техните колеги отговарят не пред избраните водачи, а пред императори - някои способни, други не, а трети пък съвсем луди - които разполагат с абсолютна власт до смъртта си. Като класа тези хора живеят в непрекъснат страх от императорите над тях, страх от масата на робите и тълпите бедно простолюдие, както и в страх от римската войска, която става мощна и опасна сила със своите собствени закони.

Опасностите от военни кризи, от политически конфликти и обществени сътресения сплитат в едно слава и жестокост. Те се появяват още в най-ранните години от съществуването на Рим. Около 400 г. пр. Хр. латинският град е република, освободена от своите етруски царе преди приблизително едно столетие. Рим е слабо свързан с други малки близки държави. Силата му постепенно нараства, но той все още е уязвим от своите съседи и от по-далечни врагове. През 390 г. пр. Хр. например градът е плячкосан от келтски племена, дошли от Галия.

Все пак след малко повече от сто години Рим ще постави под свой контрол почти целия италиански полуостров. След това, благодарение колкото на упорството си, толкова и на необикновено високото си бойно майсторство, римляните ще издържат, а накрая ще излязат и победители от серия дълги и изтощителни войни, което ги превръща в господари на Средиземноморския свят.

Това са Пуническите войни (наречени така от латинската дума за финикиец *punica*), водени срещу финикийската империя в Картаген. Тези войни са триумф за младата република. Иронията е там, че победата и завладяването на Средиземноморието отвързва коварните сили, които ще доведат до края на републиката и до появата на императорския Рим, този удивителен синтез от богатство и бедност, гениалност и лудост, реторика и разпуснатост, закон и безредие.

Републиката и нейният имперски наследник ще създадат империя, която стига от Египет на юг до Британия на север, от атлантическите брегове на Испания на запад до Каспийското крайбрежие на изток. Тази империя обхваща 43 провинции и покрива повече от пет милиона квадратни километра от трите континента. Рим на републиката и Рим на императорите, заедно и всеки по свой начин, оставят трайно наследство на света.

Ранната Римска република е аристократична, а не демократична. Латинското общество от незапомнени времена се състои от две класи: патрициите - членове на може би 50 фамилии, и плебеите, чийто произход е извън този привилегирован кръг. Първоначално патрициите държат цялата държавна власт: те формират сената. Неговата численост варира от около 300 до към 1000 представители. (Сенатът възниква като съвет на главите на семейства, *patres familiarum*, откъдето произлиза думата патриции.) Изпълнителната власт е в ръцете на двама консули, избирани за

срок от една година. По време на държавни кризи може да бъде назначен временен диктатор, но за не повече от шест месеца.

Патрициите упражняват контрол над обществото и по други, по-неуловими начини - чрез наследствената система на *„клиентелата"*. Плебеите се задължават да подкрепят някой патриций в замяна на неговото покровителство. Всъщност ролята на патриция е да поставя нуждите на своите плебеи-клиенти пред тези на роднините си по сватовство.

Плебеите са безпомощни и често стават жертва на своите господари патриции. Когато недоволството им избухва, то предизвиква продължителен политически конфликт, известен като Борбата на съсловията. Плебеите се борят за ограничаване на властта на патрициите и за разширяване на своята. Богатите плебеи (а е възможно плебеи да забогатеят от търговия) застават начело на движенията. Те искат дял от статуса и властта на патрицианските водачи. Бедните плебеи, които често остават без земя поради почти непрекъснатите войни, искат закони, които да ги защищават от експлоатация и унижения. И двете групи са отчаяни по време на повтарящите се неблагополучия, довели до ниски реколти и глад.

Накрая плебеите формират свои събрания, избират трибуни, които да защищават правата им като римски граждани срещу нарушенията на патрициите. С бунтове и отказ да изпълняват задълженията си те ускоряват приемането на писмено законодателство, което е друга форма на защита. А към 367 г. пр. Хр. те налагат и приемането на цял набор съществени реформи. Мерките смекчават донякъде жестокостта на старите закони, които разрешавали длъжниците и техните наследници да бъдат фактически заробвани. Освен това е поставено условието поне един от двамата консули, избирани всяка година, да бъде плебей.

През следващите години практиката да се дели властта с плебеите постепенно се засилва, обхващайки и други политически служби и дори жреческите колегии. Не само висшите чиновници, но и техните преки потомци автоматично получават правото да бъдат избирани в сената, където все още е съсредоточена истинската власт в Рим. Така постоянното проникване на водещите плебейски фамилии в това управително тяло постепенно унищожава монопола на патрициите. В резултат се появява т. нар. *нобилитет* със смесен патрицианско-плебейски произход. Щом един плебейски род е приет в кръга на новото благородничество, той естествено започва да проявява консерватизъм, и то не по-малък от този на патрициите с най-синя кръв. Накратко, без да се предават пред исканията на плебейското движение, патрициите просто абсорбират най-богатите и найамбициозните плебеи. Това постепенно разрешаване на конфликта означава, че Рим вече може да се обедини срещу външните си врагове.

А враговете не са малко. Рим е създаден да ги открива и посреща. По стара традиция обществото е военизирано. Всеки римски гражданин (само мъжете са граждани), който притежава собственост и е на възраст от 17 до 46 години, трябва да служи в армията. Това е както задължение, така и привилегия. За младите аристократи войската е подготовка за повисок пост: управленските служби също са военизирани; войските са предвождани от избраните консули. За аристократите военните победи означават триумфални процесии и увеличаване на богатството чрез военната плячка. За по-бедните римляни военната служба може да бъде разорителна. Всички войници трябва да плащат за собственото си въоръжение, заплатата им едва стига за прехраната на самия войник в поход. Освен това дребните земеделци трябва да изоставят земите си, докато са на война. Реколтите се провалят. Мъжете взимат заеми, за да поддържат семействата си и своите стопанства, но често се налага да продадат земята си, за да си платят дълговете.

Провинциален стопанин, който носи кошница с грозде и заек на тояга, върви след кравата си към пазара, минавайки покрай селско светилище. В нея е вградено свещено дърво (*вдясно*), има и малко светилище на богиня на природата (*в центъра*) с висока маса за даровете, отрупана с плодове. По традиция римляните се отнасят към селскостопанския труд като към благородна професия, която дава морални и материални облаги. Но към 1 в. пр. Хр., когато този релеф е създаден, са останали твърде малко самостоятелни стопани, за да олицетворяват този идеал. Вместо тях полята се обработват предимно от роби и наематели, а земеделците само ограбват даровете от техния труд.

Въпреки това умението и дисциплината на римските войници са легендарни. Тези мъже, както се говори, били толкова жестоки, че когато плячкосвали даден град, те избивали дори животните.

Макар и трудна за управление, войската несъмнено е непобедима. А нейните проблеми почти винаги започват от върха. Дори когато консулите са едновременно изкусни пълководци и талантливи политици, едногодишният срок на тяхната служба можел да подкопае всякаква приемственост в стратегията. По време на своите непрекъснати кампании римляните понасят множество тежки поражения. Но тяхната издръжливост е невероятна. И въпреки че често губят битки, те неизменно печелят войните.

Най-ранните победи са спечелени близо до дома. От 496 г. пр. Хр. Рим е водещата политическа сила във военната конфедерация на латинските градове. Този съюз е наречен Латински, по името на вулканичната равнина на западното крайбрежие в централна Италия, Лациум (*Latium*). Около 340 г. пр. Хр. повечето от членовете на съюза се обръщат срещу Рим. Те се

страхуват, че Рим се стреми към пълно господство над тях. (Така както преди векове тези градове са били под негова власт, когато той е управляван от етруските.) Отцепниците се присъединяват към няколко нелатински племена и започват война срещу Рим.

За три години те са победени и Рим поставя под свой контрол западна Италия, от Тибър на юг до Кампания. Римляните, изглежда, ни най-малко не следват някакъв дълбок завоевателен план. Те просто проявяват безкрайно подозрение към държавите, които заобикалят техните разрастващи се италийски владения. Рим предпочита вместо да чака друг да го атакува, да протегне ръка и да придърпа близките си съседи в своя кръг. Това, разбира се, създава нови непосредствени съседи, които се нуждаят от „опитомяване" Така този процес на изпреварваща експанзия се самозадвижва непрекъснато. Рим постоянно напредва и скоро всички градове стават част от голямото римско семейство.

През периода на италийските войни Рим се отнася към народите, които завладява, твърде различно. Може би поради пълната липса на бюрокрация, която да ръководи управлението в новопридобитите области, Рим разчита на един вид степенувана система на управление. Според нея статутът на покорените общности се определя от степента на римското гражданство, с което те са удостоявани. Тази система е толкова успешна, че римляните я прилагат в покорените държави през всички следващи векове на възход на империята.

Латинският съюз се разпада и предишните държави-съюзници са лишени от възможността да поддържат политически отношения помежду си. Някои от градовете около Рим са напълно абсорбирани. Техните жители стават римски граждани в пълния смисъл на думата. Това увеличава много територията и населението на Рим и осигурява повече войници за армията. Други градове остават номинално независими. Те си запазват правото да се свързват в брак (*conubium*) и да сключват договори с римски граждани (*commercium*). Тези права те са получили още като членове на Латинския съюз. Има и трета група държави, чийто статут е най-малко за завиждане. Те са натоварени с всички задължения на римски граждани, включително плащане на данъци и военна служба, като в същото време са лишени от привилегията да гласуват (*civitas sine suffregio*). Голям брой нелатински племена и държави са свързани с Рим със съюзни договори, които, макар и различни в подробностите, неизменно изискват осигуряването на войници за римските армии.

От почти всички покорени държави Рим конфискува големи количества земя, понякога достигащи до една трета от територията им. Заграбената земя или става част от *ager publicus* (обществена земя), или е използвана за основаването на нови колонии, населвани с римляни и стратегически разположени, с оглед защитата на града. Преселват се предимно безимотни римляни, които се отказват от римското си гражданство в замяна на малки парчета земя.

Около 290 г. пр. Хр. Рим контролира огромна ивица от Италия - от южна Етрурия до Неаполския залив и от Адриатическо до Тиренско море. Това изправя римляните пред прага на Велика Гърция - група поселения в долната част на италианския ботуш, колонизирани от гърците през 8 в. пр. Хр.

Подобно на градовете-държави в същинска Гърция, Велика Гърция е в незавидна позиция, поради вътрешните си междуособни борби. През 90-те години на 3 в. пр. Хр. Рим се възползва от възможността да се намеси в делата на някои от градовете в Велика Гърция. Тарент, най-големият от гръцките градове в Италия, реагира бурно срещу този ход, обръщайки се за помощ към епирския цар Пир, мощен владетел в северозападна Гърция.

Сребърна статуя от 1 в. сл. Хр., която представя овчар, който носи козле в бохча, преметната през рамото, а отпред за равновесие е окачил стомна. Такива произведения, както и одите на римските поети, поддържат жива идеята за ползотворния живот на село. „Нека другите напразно пътуват от бряг до бряг - пише поетът Клавдиан. - Техните радости са по-малко, а мъките им - повече."

ДЕТСТВОТО В РИМ

За разлика от спартанците, които внушавали борчески дух у своето поколение от ранна възраст, римляните смятали, че децата трябва да се възпитават и забавляват преди да се нагърбят с по-сериозни грижи. Римските деца си имат войници-играчки, подобно на конника на колела, показан долу, но те също така могат и да хранят птички-играчки или да нагласяват крайниците на теракотени кукли. При децата няма строго разграничение между двата пола - момичетата и момчетата се учат заедно и с еднаква наслада играят с топка или хвърлят пръстени (*вдясно*).

Но детството свършва твърде рано. Момичетата на 13 години вече били готови за женитба, макар че техните евентуални съпрузи могат да бъдат значително по-възрастни. Подрастващите момчета от висшето съсловие няколко години учат граматика и реторика, за да се подготвят за участие в обществения живот. Останалите момчета са оставяни просто да тичат на воля и да играят на войници.

Пир иска да създаде империя на запад. Затова през 280 г. пр. Хр. той акустира на италианския бряг с 25 000 души и 20 слона. В две големи битки римските войски са разбити, но и гърците понасят големи загуби. Според легендата Пир казал: „Още една такава победа над римляните, и ние ще сме напълно разгромени.“

Думите на Пир се оказват пророчески. Римляните се съвземат и обръщат хода на войната. През 275 г. пр. Хр. епирците се връщат в Гърция. През 272 г. пр. Хр. Тарент се покорява на Рим. Около 264 г. пр. Хр. агресивната млада република успява да наложи своето влияние над цяла Италия, южно от долината на р. По, и е на път да спечели нещо много повече - да създаде една единствена нация в резултат на обединяването на държави с различни култури, религии и езици.

До този момент, независимо от бързото си издигане до ролята на хегемон в Италия, Рим си остава второстепенен актьор на сцената на нациите. Триумфът над Пир обаче привлича вниманието дори на египетския фараон, който започва да разменя пратеничества с републиката.

Много по-важни последствия ще има фактът, че от своята крепост в североизточна Африка могъщият Картаген смръщва вежди пред възхода на тази нова средиземноморска сила.

Картаген, разположен в Туниския залив, на повече от 200 километра от Сицилия, възниква като финикийско селище. Като моряци и морски търговци картагенците са достойни наследници на своите прадеди. Към 3 в. пр. Хр. населението на Картаген е три пъти по-голямо от това на Рим. Територията, принадлежаща на града в Северна Африка, покрива 50 000 квадратни километра. Картагенците и подвластните им народи отглеждат жито, маслини и плодове, а също и грозде, от което правят вино. Те имат и бази в Испания (които високо ценят заради металите, които се добиват там). Господстват над Сардиния и след векове усилия, като че ли са на път да установят хегемонията си над Сицилия - важно предмостие за търговските им пътища.

Макар че сблъсъкът между Картаген и Рим по всяка вероятност да е бил неизбежен, те са въвлечени в конфликт помежду си, когато всеки от тях е помолен за намеса в борбата между сицилийците и наемниците в сицилийския град Месана (по-късно наричан Месина).

В резултат, през 264 г. пр. Хр., започва първата Пуническа война. Това е първата стъпка на Рим извън Италия. Войната се води предимно по море. Първоначално това обстоятелство поставя Рим в много неизгодна позиция срещу морската мощ на картагенците - римляните нямат боен флот. Скоро обаче те построяват бойни кораби, като използват за модел пленена картагенска петрема.

Войната е изтощителна и се води на приливи и отливи 23 години. През този период цели флоти и на двете страни са разрушавани в битки и бури, построявани са наново, отново са разрушавани и отново построявани. Смята се, че Рим е загубил общо 600 кораба и около 250 000 души, а Картаген - 500 кораба и 210 000 души. Накрая, в една важна схватка между противниковите флоти срещу западния бряг на Сицилия, римляните потопяват 50 вражески кораба и пленяват 70. Завладяват картагенските крепости в Сицилия и Картаген е принуден да иска мир. Така Рим слага ръка на Сицилия, а по-късно с измама и на Сардиния и Корсика - първите отвъдморски владения.

Картагенците обаче се съвземат невероятно бързо. Алжир и Мароко в Африка са техни и те ги използват като бази за нападенията си срещу Испания, богата на метали и здрави мъже от келтски и иберийски произход, които трябва да попълнят оредялата войска. Начело на нашествие-

то е Хамилкар Барка, който принадлежи към една от водещите картагенски фамилии. Хамилкар навлиза в испански води през 237 г. и води със себе си деветгодишния си син Ханибал.

През следващите 17 години те завладяват по-голямата част от южна и източна Испания с нейните богати мини и стопанства. На север стигат до река Ебро, близо до подножието на Пиренеите. Главна база на картагенците в Испания е едно старо финикийско селище на източното испанско крайбрежие. Наричат го Нови Картаген. Този град има едно от най-добрите пристанища на света. По това време Хамилкар Барка умира в битка. Неговият зет застава начело на войските в Испания. Но скоро и той е убит и командването преминава в ръцете на младия син на Хамилкар Барка - Ханибал.

Според легендата бащата заклел сина си да отмъсти на Рим. Дали това е вярно или не, но Ханибал скоро тръгва срещу римляните. Неговата база в Нови Картаген е на 1600 километра от италианската столица. Римляните наистина винаги са били особено чувствителни по отношение на своята сигурност. Но дори те едва ли биха се почувствали заплашени. Във всеки случай те не искат бивш враг да идва по-близо и поради тази причина сключват договор с картагенците, които се задължават да не преминават река Ебро.

Ханибал, отмъстителен или безразсъден, не се страхува да се противопостави на римляните. Той яростно обсажда богатия град Сагунт, който се намира на около 120 километра южно от Ебро и следователно е на територия, разрешена за Картаген. Но градът е в приятелски отношения с Рим. Римски пратеници молят Ханибал да спре атаката срещу Сагунт, но той отказва. Сериозно оскърбени, римляните изпращат делегация в Картаген с искането Ханибал да бъде предаден на Рим, за да бъде наказан.

При предаването на ултиматума пред картагенския сенат застава възрастен римлянин - Фабий Бутео. Той поставил ръка на гърдите си и казал, че от гънките на тогата си ще извади или мир, или война. Картагенците го оставили да избере сам. Фабий отговорил: „Даваме ви война!" Така през март 218 г. пр. Хр. започва втората и най-ужасна война между Рим и Картаген.

През следващия месец Ханибал напредва към Рим по суша, водейки най-добрата армия, която Картаген някога е имал. Тя наброява около 46 000 мъже, сред които неговата лека пехота, съставена от ветерани и екзотичните редове на наемниците, събрани от Иберия и Африка, както и 37 бойни слона (които накрая изиграват незначителна роля в битките на Ханибал). Ханибал има намерение да води тази война на римска земя, за да предпази Испания от разорението на битките. Той очаква също така да намери съюзници сред галите и сред различните италийски племена, покорени от Рим.

След като форсира Ебро, прехвърля Пиренеите и прекарва на сал слоновете си през Рона, Ханибал стига до мрачния масив на Алпите, които, брулени от есенния вятър, вече са покрити с дълбоки снежни преспи. Очакват го 15 жестоки дни.

Много истории ще бъдат разказани за това пътуване, за смелостта на войниците и объркаността слонове, които се влачат през преспите, покрай планинските пропасти и тесните дефилета. Всъщност, въпреки че алпийските проходи са трудни, те осигуряват добър път за придвижване на войските от долината на Рона в Трансалпийска Галия до долината на По в Цизалпийска Галия, която се намира в северния край на италианския полуостров. Галите постоянно използват този път. Тайната е в подкрепата на местните галски племена - те не оказват помощ на Ханибал. Напротив,

постоянно го атакуват с копия и камъни, наетите водачи го изоставят. Слепешком войската си проправя път, докато през септември 218 г. преминава през един проход на височина 1650 метра.

Според едно изчисление при преминаването на Рона войската на Ханибал е наброявала 38 000 души пехота и 8000 конници. От тях само 20 000 пехотинци и 6000 конници доживели да видят долината на р. По в Цизалпийска Галия. Там, осведомени за приближаването им и за отчаяното им положение, римските войски ги очакват. Един римски генерал заявява: „Те вече са полумъртви, призраци и сенки на мъже. Тяхната сила е сломена и унищожена от алпийските канари."

Той обаче бил далеч от истината. Армията на Ханибал получава големи попълнения от цизалпийските гали, които се надигат срещу подтисничеството на Рим. До края на следващата пролет картагенските войски на три пъти нанасят сериозни поражения на римляните в северна Италия. Ханибал с болка установява, че му липсват тежките съоръжения, необходими за обсадата на Рим. Затова отминава столицата на врага и се отправя с войските си на юг.

Там той се надява да подтикне към бунт насила сключилите с Рим съюзи и да ги привлече на своя страна. Той прокламира, че не идва да воюва срещу италианците, а в тяхна защита срещу Рим. Независимо от обещанията си, че ще ги освободи от римското господство, Ханибал няма достатъчно запаси и е принуден да разреши на войската си да граби зависимите от Рим територии в Южна Италия. Ответната реакция е адекватна - нито една от държавите тук не се присъединява доброволно към Ханибал.

Временният военен диктатор в Рим по това време е Квинт Фабий Максим - хитър стар благородник и бивш консул. Той скоро си спечелва прякора Кунктатор (Отлагащият), поради отказа му да се срещне в решителна битка с Ханибал. Вместо това Фабий решава да принуди Картаген да води на чужда земя дълга и изтощителна война, която в крайна сметка трябва да загуби. Затова Фабий се задоволява да влиза само в безброй дребни стълкновения с периферните части на картагенската войска.

Макар и резултатна, стратегията на Фабий не е одобрявана от понетърпеливите римляни. През 216 г. пр. Хр. те избират двама консули, които са за решителен сблъсък с Ханибал. Битката се разразява край Кана. Това е малка крепост, разположена близо до петата на италианския ботуш, която е в ръцете на Ханибал, а римляните искат да си я върнат.

Тактиката на Ханибал е класически проста. Той е изучавал римските методи и знае, че врагът ще насочи своята 85 000-на войска (най-голямата, с която Рим е влизал в битка досега) право в центъра на неговите 50 000 бойци. Затова той подрежда фронта си в издължен изпъкнал полумесец, като целенасочено отслабва центъра. По фланговете разполага силната си конница, а зад нея строява колони от копиеносци.

Под палещото слънце на един августовски ден римляните атакуват центъра на Ханибал, който, както се очаква, се огъва, превръщайки изпъкналия полумесец във вдлъбнат. Римляните навлизат все по-дълбоко в „чувала", докато с изненада установяват, че са обградени от картагенската конница. Тя здраво ги притиска и по двата фланга, и в тил. Накрая римляните са затворени в толкова тясно пространство, че дори не могат да размахват мечовете си. Започва истинско клане. Тактиката на обграждане в „чувал" става класическа. Тази битка ще се изучава във военните училища хилядолетие след като е отшумяла. Най-малко 50 000 римляни са избити, а 10 000 - пленени. Това е най-голямото поражение, претърпяно някога от Рим.

Непосредствено след битката при Кана, когато става ясен размерът на картагенската победа, Махарбал, командирът на блестящата нумидийска конница, подтиква Ханибал към незабавен поход срещу самия Рим. „След пет

дни - предсказал нумидиецът - ти ще пируваш триумфално на Капитолия." Когато Ханибал отказва, Махарбал е отвратен: „Ти знаеш как да печелиш битки, Ханибал - заявил той. - Но не знаеш как да използваш победите си."

Всъщност Ханибал е убеден, че след унижението на Рим при Кана неговите съюзници ще минат на страната на Картаген. И се оказва прав, донякъде. Водени от Капуа - най-важният град в Кампания и вторият по големина в Италия - много от съюзниците на Рим на юг наистина отхвърлят своята зависимост. Но много други, включително и градовете в централна Италия, запазват лоялността си към Рим. Така разделителната линия следва приблизително долината на р. Волтурна, 174 километра южно от Рим. А римляните се връщат към предпазливата политика на Фабий. Картагенската войска остава в южна Италия повече от 13 години. Води спорадични сражения с римляните, които възстановяват силите си на север.

Накрая Рим връща удара, когато Публий Корнелий Сципион започва серия от нападения в Испания. (Неговият баща е бил консул, когато Ханибал нанася първото си поражение на Рим.) През 209 г. пр. Хр. Сципион завладява Нови Картаген и в продължение на следващите 4 години слага ръка върху всички картагенски територии в Испания. След това, през 204 г. пр. Хр., той се отправя с войската си към Северна Африка, за да нанесе удар в сърцето на врага. Призован в защита на родината си, Ханибал най-сетне напуска Италия, само за да бъде разгромен в битката при Зама, на около 120 километра южно от Картаген. За тази победа Сципион е удостоен с почетното име „Африкански" През 201 г. пр. Хр. Картаген моли за мир.

Колкото до Ханибал, този блестящ тактик остава няколко години в Картаген като главен магистрат, опитвайки се да организира плащането на тежките данъци, наложени от Рим. Римляните обаче не го оставят на мира. Обвинен в заговор срещу тях той бяга в Сирия, след това във Витиния, където през 183 г. пр. Хр. се самоубива, точно преди Картаген отново да се възправи срещу неговите врагове.

Води се още една Пуническа война, но тя е кратка. Завършва през 146 г. пр. Хр. Тогава друг Сципион, осиновен внук на Сципион Африкански, изгаря Картаген, разорава пепелищата му и засява браздите със сол, та да не може нищо да поникне отново там. Картаген и районът около него са превърнати в нова провинция на Рим в Африка. Най-важното последствие от Втората Пуническа война е, че този конфликт отваря пътя на Рим към световната империя.

Пуническите войни не са единствената причина за последвалата незабавна експанзия. Както завоеванията в Сицилия и Испания и те също налагат други териториални придобивки, необходими за защита на новите владения. Цизалпийските гали на север например, които по време на войните с Картаген ентусиазирано се присъединяват към Ханибал, продължават да създават тревоги на римляните 50 години след това. Серията от походи, организирани от Рим за укрепване на северните граници и за защита на пътищата към Испания, са дълги и тежки. Северна Италия до 150 г. пр. Хр. си остава не изцяло романизирана.

На запад непокорството на Испания налага постоянното присъствие на римски войски там. През 197 г. пр. Хр. полуостровът е официално присъединен и е разделен на две провинции Близка и Далечна Испания. По същото време Рим протяга ръце на изток и през 230 и 219 г. пр. Хр. води войни с Илирия на източното крайбрежие на Адриатика, като използва своите бази там за пиратски нападения в морето и по крайбрежието. Илирия първоначално става държава-клиент, а по-късно, през 168 г пр. Хр., е разделена на три части, на които е забранено да си сътрудничат. Подобна съдба очаква и Македония, оглавявана тогава от Филип V, войнолюбив мо-

В КЪЩИ С ПРИРОДАТА

Тези две мозайки от Помпей разкриват противоположните страни на природата: котка, нападаща яребица и птици, плуващи спокойно в блатист поток. Фигурите на животни, украсяващи римските домове, не са винаги декоративни. В някои вестибюли са закачени портрети на кучета-пазачи като предупреждение към нежелани посетители. Някои съдържат и надпис: Пазете се от кучето!

Отвън къщите на богатите римляни не впечатляват с нищо - само тесни входове и равни стени, рядко с прозорци към улиците. Но тази строга фасада крие по-светли декори: стенописи и мозайки, от които наистина блика живот. Художниците черпят богати сюжети от природата. Животните са изобразени с реалистичния усет, характерен за гръцкото изкуство, тъй като търговията е в ръцете преди всичко на освободени роби с гръцки произход или възпитание. На свой ред тези художници предават своето вярно чувство към детайла на учениците си роби, които след време биха могли също да получат свобода и да станат майстори в занаята.

Голяма част от продукцията на тези художници ерозира с разрастването на Римската империя. Но съществата, които виждате изобразени тук, са запазени от внезапна катастрофа: през 79 г. сл. Хр. изригва вулканът Везувий. Облак прах затрупва и задушава двадесетте хиляди жители на Помпей, град на около 200 километра южно от Рим. Хората умират в агония, но вулканичната пепел покрива стените и мозайките и запазва за бъдните поколения невероятната възможност да видят какво е радвало очите на древните римляни в техните домове.

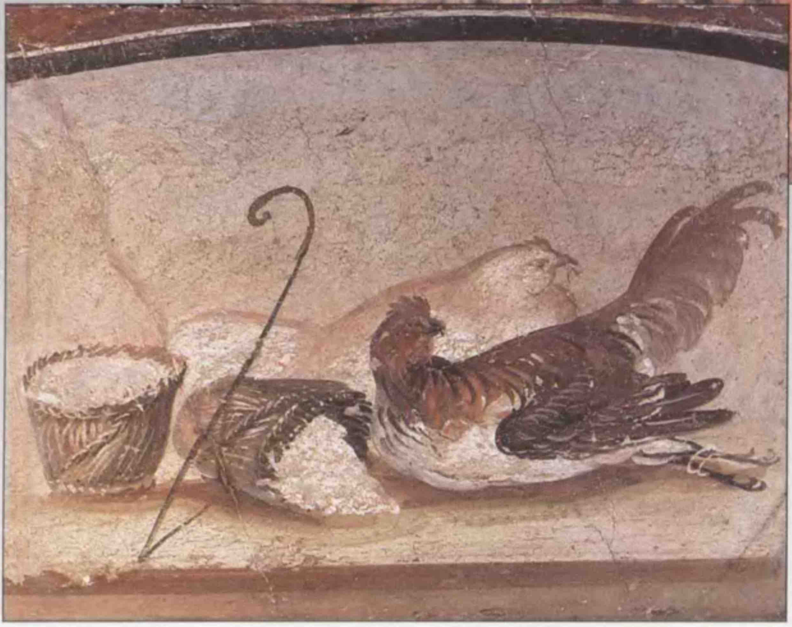

Стенописците в Рим често рисуват пернати същества - от домашните птици (*долу вляво*) до кралския паун. Паунът е емблема на богинята Юнона, съпругата на Юпитер, но това не пречи на римляните да си хапват от месото на тази птица. На един обяд сатирикът Ювенал взима на подбив почитател на подобни ястия: „Ще си платиш за това, приятелю, когато си свалиш дрехите и с разширения си стомах понесеш своя несмлян паун към банята."

Стенописите понякога представят домашни мотиви, преплетени с мотиви от дивата природа. Горе вдясно яребица виси, закачена на кухненска стена, а под нея див заек зобе някакво грозде. По средата вдясно котка наблюдава три птички, накацали около фонтанче, каквото може да се види в градините на много римски вили.

Изображения на змии често украсяват римския *lararium* - домашно светилище, където семейството поднася ежедневните си дарове на домашните богове. Римляните не са единствените, които свързват змията със силите, отговорни за добруването на семейството. В Крит почитат домашните змии като благосклонни посетители от отвъдния свят.

нарх, който мечтае да възвърне славата на своето царство от времето на Александър Велики. Филип се стреми да разшири териториите си на Балканите и в Гърция. Римляните се обявяват в защита на „свободата на гърците" и през 214 г. пр. Хр. се впускат в серия македонски войни, които пламват и затихват в продължение на повече от половин век. Рим воюва срещу Филип V, след това срещу неговия син и наследник Персей и накрая срещу самозванеца Андриск, който се представя за син на Персей. След първите си победи Рим дава на Македония статут на клиент и ѝ оставя известна свобода. Но продължаващата съпротива от страна на Македония води до сурови мерки. Римляните целенасочено разрушават икономиката на страната и я разделят на 4 автономни републики. След известно време Рим отново обединява Македония, този път като римска провинция, пряко подчинена на местния римски управител.

В същия период Рим покорява и Мала Азия. По това време тя е управлявана от сирийския цар Антиох III Селевкид. И той като Филип V в Македония е наследник на огромно царство, част от империята на Александър Велики. И като Филип мечтае за завоевания. През 192 г. пр. Хр. Антиох нахлува в Гърция, въпреки че Рим, като специално предупреждение към него, обявява тази страна за свободна. Римляните отговарят на нападението почти мигновено. Те разбиват Антиох на древното бойно поле при Термопилите и го връщат обратно в Мала Азия. Царят и неговите сирийци са преследвани от страшния Сципион Африкански. В този случай обаче той е под командването на своя брат, който скоро ще бъде наречен Сципион Азиатски. За първи, но съвсем не за последен, път римски войници стъпват на азиатския континент. Там при Магнезия ад Сипилум, близо до Смирна, те смазват войските на Антиох. Той е принуден да се оттегли зад Тарските планини и да предаде всичките си владения в Мала Азия. Следвайки познатата вече практика, римляните дават на държавите в Мала Азия статут на клиенти, а по-късно превръщат по-голямата част от региона в азиатска римска провинция. Накрая и самата Сирия е завладяна и погълната от империята като римска провинция.

Втората Пуническа война не само отваря пътя на Рим към създаване на империя, но и раздвижва неуловимите сили вътре в Италия, които ще доведат до края на републиката.

След пребиваването на войските на Ханибал в Южна Италия земеделските земи, от които зависи икономиката на региона, са опустошени. Рим, на свой ред, конфискува огромни пространства от италийските общности, обявили се на страната на Картаген. Освен това повече от половината от войниците, воювали срещу Ханибал, са селяни земевладелци. Тридесет и три години след разгрома на Ханибал Рим поддържа войска от 130 000 души, за да води войните си извън Италия. Повече от половината от мъжете изкарват поне по 7 години ниско платена военна служба. Тези продължителни отсъствия не им позволяват да се грижат за малките си стопанства. След завръщането си те се оказват затънали в дългове и напълно неспособни да задържат своята собственост. От лошото положение на селяните се възползват, разбира се, благородниците и богатите плебеи. Те имат и парите, и времето, необходими за съживяване на земеделското производство.

По стар обичай, под достойнството на римския елит е да печели от търговски дейности. Прякото участие в търговията се смята за толкова позорно, че на сенаторите със закон им е забранено да притежават големи кораби, които биха могли да използват с търговска цел. В същото време напълно допустимо е един аристократ да увеличава богатството си чрез придобиване на земя. Марк Порций Катон, известният цензор (длъжност-

но лице, което едновременно отговаря за преброяването на населението и съблюдава обществения морал), изброява трите най-добри от всички възможни инвестиции: на първо място - добри земи за пасища, на второ - средно добри земи за пасища и на трето - бедни земи за пасища. Чрез разоряване, принудителни продажби, изгонване по законен ред и груба сила, влиятелните богаташи присвояват земите на селяните. А чрез дарения, подкупи и поради управленска немарливост, едрите земевладелци обсебват огромни пространства от *ager publicus*.

В резултат се появяват огромни имения, т. нар. латифундии, някои от които имат до повече от 1600 квадратни километра площ. Селяните, веднъж лишени от своите стопанства, дори не могат да разчитат на работа в латифундиите, поради множеството роби, които стават мярка за стандарт в живота на римляните.

Робите приждат с хиляди: след победата на Рим над Персей за един ден са заробени 150 000 епирци, съюзници на Македония. Във върховия момент на еднопосочния трафик към Рим, през гръцкото пристанище в Делос дневно минават по 10 000 роби.

Този наплив от роби дооформя облика на Рим в последните дни на републиката и през вековете на империята. Хората, които имат достатъчно пари, за да живеят в удобства, могат да притежават по 500 роби, както например държавникът Плиний Млади през 1 в. сл. Хр. Най-богатите могат да притежават 4000, а императорите - 20 000 души. Много от тези роби служат в младата римска бюрократична система или се занимават с ръчен труд в стопанствата, мините, и обществените строежи. Други се използват като домашни роби. Тяхната работа, както показват надгробните им надписи, е удивително специализирана. Различни роби се грижат за различните видове дрехи, за различните видове съдове за хранене или пиене, за различните видове накити, както и за всяка една дейност, свързана с грижите за конете, за всеки етап от готвенето и за всеки вид обслужване.

Отношението към тях е различно, в зависимост от техните господари, от работата им. Едни могат да се чувстват удобно и в безопасност, а други да търпят отвратителни унижения. Животът на един земеделски роб например е ужасно тежък. По закон на роба се дава бедна земя: това показва, че римляните са се страхували от тази пленническа армия. Робите могат да бъдат измъчвани, бити, а за различни престъпления биват осъждани и на смърт чрез разпъване на кръст. Те биха могли да бъдат убити за бягство или ако претендират за свободата си. Ако роб убие господаря си, всеки друг роб в домакинството може да бъде убит като съучастник. Непоносимият им живот личи в законите, ограничаващи малтретирането на роби: никой роб не може да бъде заставян да се бие като гладиатор; незаконно е също да се убива или изоставя роб, ако е твърде стар, или болен за да работи. Грубото отношение към робите дава основание на Катон да напише: „Вие имате толкова врагове, колкото са вашите роби" Римляните не забравят това.

И все пак като институция римското робство е изключително поне в едно отношение - робите често получават пълноправие. След възвръщането на свободата си те стават римски граждани, макар и да са лишавани от правото да заемат някои политически постове. Някои господари освобождават роби от добро сър-

Символи на смъртта изобилстват в помпейска мозайка, затрупана заедно с повечето от жителите на града при катастрофалното изригване на Везувий. Под черепа са изобразени колелото на съдбата и пеперуда - олицетворение на отлитащия дух на живота; покривът отгоре е направен от дърводелски сечива (триъгълник за чертане, нивелир и отвес), които внушават мисълта, че смъртта взима мярка на всичко. Подобни мрачни изображения насърчават римляните да черпят с пълни шепи от живота преди той да е свършил. Синтезиран израз на този възглед е пословичният афоризъм: *Carpe diem* - „Радвай се на днешния ден."

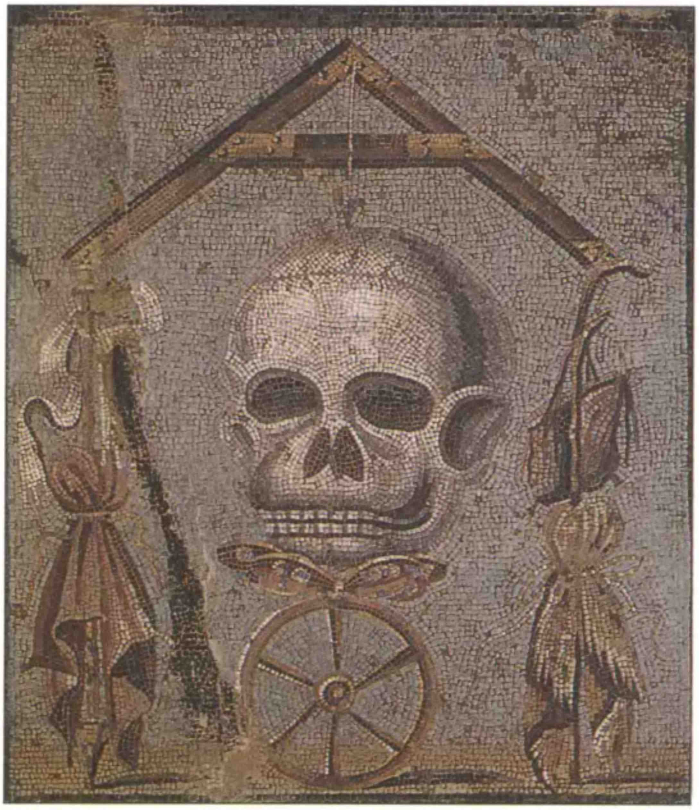

Този украсен с релефи бронзов шлем е принадлежал на римски гладиатор. Както е изобразено долу на мозайката от 2 в. сл. Хр., тези добре въоръжени мъже се бият на арената, докато музиканти подчертават действията с фанфари и с мелодията на воден орган. Подвизите на това смъртоносно майсторство не са единствената част от програмата. Невъоръжени жертви, с помощта на камшици, са изправяни пред кръвожадни животни, държани гладни за случая. И самите животни са безмилостно измъчвани.

Кървавите спортове, които доставят такова удоволствие на римляните, се появяват като погребални ритуали. В ранния период от историята на републиката понякога смъртта на богати благородници била отбелязвана с ожесточени борби. Схватките давали кърваво жертвоприношение за покойника, а за евентуалните жертви били поне шанс за оцеляване. Скоро римските владетели се научават как да използват изкушението да се наблюдава подобна сеч. По пътя към властта Юлий Цезар печели масите на своя страна, като събира 640 гладиатори на арената. А император Траян отпразнува победата си над Дакия през 106 г. сл. Хр. като организира 117-дневен маратон на смъртта в римския Колизей, в който взимат участие близо 10 000 бойци, много от тях - пленени даки. Вкусът към такива спектакли, в които често са включвани и диви животни, не е присъщ само на тълпата. Най-хубавите места са заемани от сенаторите, както и от девствените весталки, които, според реакциите на зрителите, показват на императора дали да пощади или да осъди поваления гладиатор. Критиците на римското общество разбират, че подобни развлечения, заедно с щедрото раздаване на храна, което ги съпровожда, успяват да превърнат средния римлянин от ангажиран гражданин в изтощен зрител. Както пише Ювенал: „Обществото, което някога даваше заповеди, консули, легиони и всичко друго, сега вече не се бърка и копнее само за две неща - хляб и зрелища!“

ЖЕСТОКО РАЗВЛЕЧЕНИЕ

це и като награда за вярната им служба. Често обаче роби са освобождавани поради вечното търсене на възможности за инвестиране. Освободените, макар и граждани, не са обременени с нито една от засягащите благородниците забрани за участие в търговията. Така че един аристократ може да стои на почтено разстояние от подобни позорни занимания и същевременно да финансира търговската дейност на някой освободен срещу дял от печалбите. Например цензорът Катон, този стълб на римската чест, използва своя освободен роб Квинцио като подставено лице при създаването на корабна компания, от която получава значителен доход. Така бившите роби заемат важна ниша в римската икономика, за сметка на местните граждани, родени свободни, но бедни.

Все пак, след робите, най-много страдат от системата селяните - дребни земевладелци. В своето отчаяние те се отправят към градовете, особено към Рим, за да търсят работа и храна за своите семейства. Без ни най-малко да променят съдбата си към по-добро, те се оказват натъпкани в инсулите, построени от благородните собственици на бедняшки квартали. Улиците, които разделят сградите, са толкова тесни, че обитателите могат да се ръкуват през прозорците със съседите си от срещуположната инсула. Евтините постройки са толкова слаби, че понякога се срутват. Една единствена искра може да предизвика голям пожар, който да погълне огромно пространство, покрито с подобни, леснозапалими сгради.

И така бедните стават все по-бедни, богатите все по-богати, социалната пропаст се задълбочава и се увеличават потенциалните възможности за прояви на насилие и то се проявява през 133 г. пр. Хр., малко повече от десетилетие след Третата Пуническа война. Главната жертва е трибунът Тиберий Гракх, човек с благородно потекло. (Наред с другите си роднински връзки, той е внук на известния Сципион Африкански.) Той се стреми да облекчи мизерията на масите и да създаде един по-широк слой от земевладелци, от които да набира мъже за войската. За целта трибунът се опитва да въведе закон за поземлена реформа, насочен към преразпределение на голяма част от *ager publicus* в полза на бедните.

Разбира се, този закон засяга най-много собствениците на големите латифундии, които преобладават в римския сенат и които подозират, че Гракх цели с реформата си да стане популярен диктатор. Затова става така, че когато Гракх води кампанията за преизбирането си, той и 300 от неговите поддръжници са нападнати и пребити с тояги до смърт от огромна тълпа, водена от сенатори.

Десет години по-късно по-младият му брат Гай Гракх е избран на същия пост и бързо прокарва дори още по-дълбоки реформи. Той е преизбран още веднъж, но през 121 г. пр. Хр. търпи поражение. По-късно, когато Гай и неговите привърженици демонстрират срещу някакво действие на сената, сенаторите нареждат на римските консули да потушат демонстрацията на всяка цена. Гракх и около 3000 души са хванати и убити.

При убийството на Тиберий Гракх управляващите републиката за първи път проливат кръвта на трибун - официалният представител на плебеите, чиято сигурност е гарантирана преди повече от три века. Избиването на Гай Гракх и неговите привърженици е още една крачка към анархията. „Оттогава нататък - пише един римски историк - гражданските конфликти, които в миналото били уреждани със споразумения, вече били решавани с меч."

Убийствата на братята Гракхи разкриват голяма пропаст в римското общество и съществуването на сериозно разделение дори сред самото благородничество. От едната страна са консервативните *оптимати*, които се стремят към възвръщане на древните римски ценности. Те подкрепят традиционните права за собственост и обществената икономи-

ка. От другата страна са *популярите*, които подобно на Тиберий и Гай Гракх призовават на помощ масите, като прегръщат такива каузи, като поземлената реформа и разпределянето на житото. Политическото разногласие е съпроводено и от надигането на конничеството - една класа, съставена главно от мъже, достатъчно богати, за да бъдат сенатори, но фактически не са.

През първите няколко години след смъртта на Гай Гракх оптиматите запазват властта си. След 114 г. пр. Хр. обаче, след серията военни поражения, популярите съзират своя шанс. По време на пуническите войни и последвалото изграждане на империята, властта на сената силно нараства благодарение на успеха. По това време консулите, подкрепяни от сената, не успяват да се справят с кампанията в Македония, която е нападната от траките и с тази срещу германските варвари, които пък заплашват северните територии на Рим.

В добавка към неприятностите Рим трябва да се справи и с един „цар клиент" в Северна Африка - нумидийският вожд Югурта. Той се опитва с оръжие в ръка да запази някаква степен на независимост от своите римски господари. Рим праща войска да го усмири. Тогава Югурта подкупва един римски генерал да сключат мир, който да му позволи да си запази трона. Това обаче не остава в тайна. Започва разследване и нумидиецът е доведен в Рим като свидетел. Казват, че той не бил във възторг от тази си роля и подкупил някои сенатори, за да го освободят от задължението да свидетелства. Когато напускал Рим, Югурта обобщил случилото се с парливия коментар: „В Рим всичко е за продан."

Епизодът дълбоко подронва авторитета на сената и е посрещнат с шумен протест от обществото. В резултат, въпреки яростните възражения на сенаторите, за консул е избран най-невероятният кандидат. Това е Гай Марий - воин-ветеран от неблагороден произход, привърженик на популярите, който гледал с отвращение на благородниците оптимати. „Те ме презират заради произхода, аз ги презирам, защото не струват пукната пара - казвал той. Те могат да ме дразнят със социалното ми положение, а аз тях - с техните позорни деяния."

Между 107 и 100 г. пр. Хр. Марий безпрецедентно е избиран за консул за шест мандата. През този период той прави съществени промени във войската, които с течение на времето ще се окажат фатални не само за римската република, но и за империята след нея.

Поради намаляването на броя на дребните земевладелци, които в миналото поемали основното бреме на военната служба, войската отдавна пренебрегва древния имуществен ценз. Марий узаконява тази промяна и свободно набира своите хора измежду обезземлените и обикновено безработни римляни, които се стичат в градовете. Марий обещава на записалите се във войската дял от военната плячка и възможността след 20 години служба да получат пенсии и, може би, дори собствени парчета земя.

До реформите на Марий войската има характер на селска милиция, чиито членове изоставят временно стопанската си дейност, за да служат на родината си. Марий завършва превръщането на римската войска в професионална. Войниците вече дължат вярност не толкова на римската държава, колкото на генералите си, от чиито успехи зависи собствената им съдба. Неизбежно новата армия ще се превърне в политическо оръжие.

Но в ръцете на Марий тя веднага става ефикасна военна сила. Той я използва, за да победи Югурта и да отблъсне германските варвари, които предизвикали такава паника в Рим, че били извършени човешки жертвоприношения, за да омилостивят боговете. Римският елит обаче продължава да хули Марий. Когато опасностите, заплашващи империята са отст-

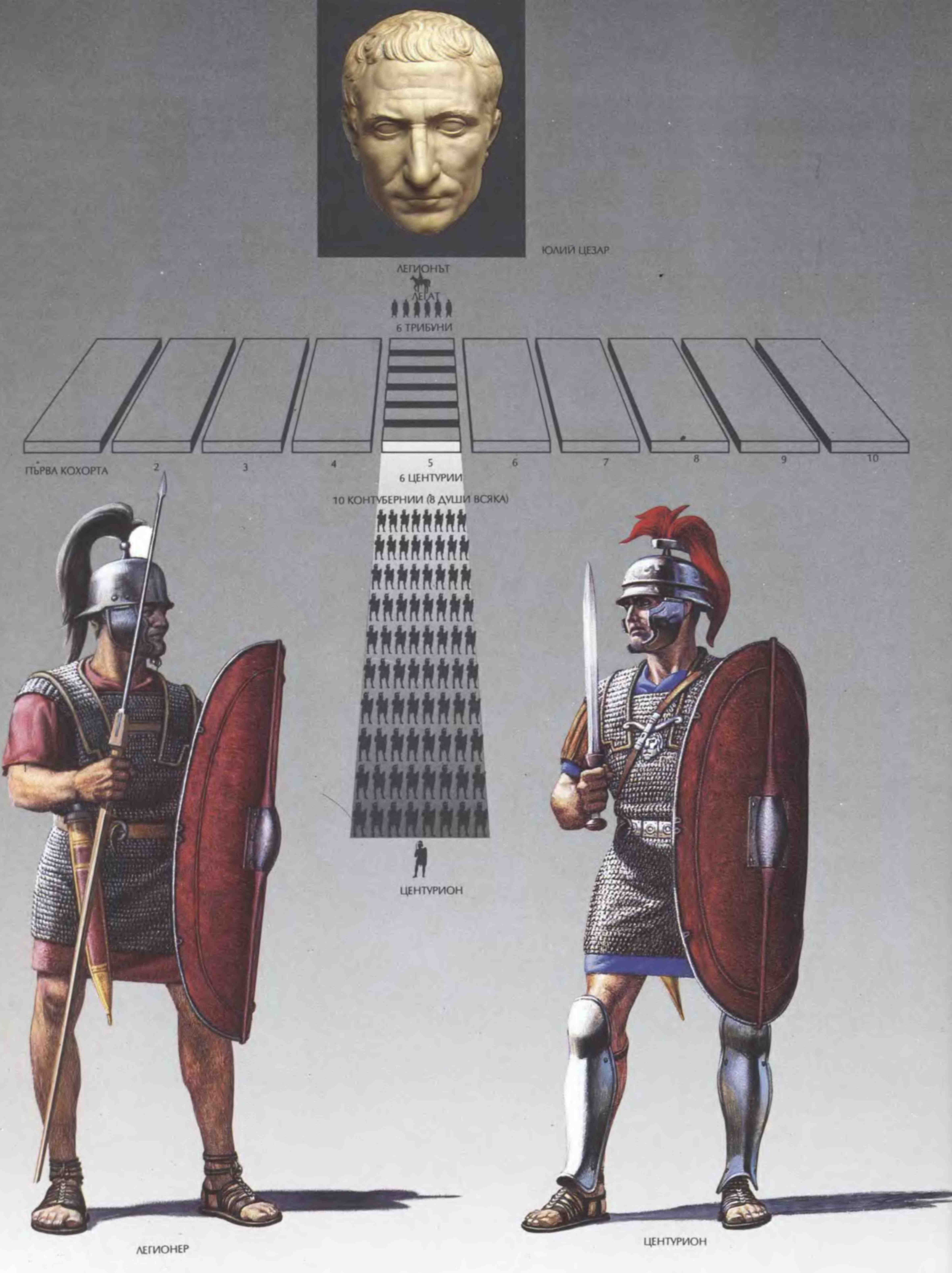
ЮЛИЙ ЦЕЗАР
ЛЕГИОНЪТ
ЛЕГАТ
6 ТРИБУНИ
ПЪРВА КОХОРТА
2
3
4
5
6
7
8
9
10
6 ЦЕНТУРИИ
10 КОНТУБЕРНИИ (8 ДУШИ ВСЯКА)
ЦЕНТУРИОН
ЛЕГИОНЕР
ЦЕНТУРИОН

ранени, той става безполезен. Останал без политическа подкрепа, огорчен, Гай Марий се пропива и се оттегля в Мала Азия.

Но не за дълго. Италийските съюзници на Рим, които в по-голямата си част остават на страната на Рим в критичните дни на войната срещу Ханибал, отдавна недоволстват от второстепенния си статут на граждани. Те отказват да плащат за войни, които не им носят никаква полза и се възмущават от политическите решения, над които нямат контрол. През 91 г. пр. Хр. от неизвестни лица е убит трибунът, който направил опит да им даде пълноправно римско гражданство. Тогава съюзниците се разбунтуват и започва война, позната по-късно като Социалната война - от латинската дума *socii*, означаваща съюзници. Старият боен кон Марий отново е повикан на служба, за да се справи с непредвидените проблеми. Скоро той застава начело на римската войска, действаща в северна Италия. По същото време армията в южната част на страната се ръководи от Луций Корнелий Сула, който някога бил ковчежник при управлението на Марий.

Независимо от многобройните успехи на римляните, конфликтът продължава две години. Завършва едва след като Рим удовлетворява някои от политическите искания на съюзниците. Оттогава нататък почти всички италийци ще бъдат римляни в пълния смисъл на думата.

Когато Социалната война свършва, Сула ясно се очертава като изгряващата звезда над Рим. През 88 г. пр. Хр. той е избран за консул и обявен за командващ на войските, които са изпратени срещу Митридат VI, цар на черноморската държава Понт. Митридат и войската му опустошили римската азиатска провинция и (според преувеличените, по всяка вероятност, доклади) само за един ден избили 80 000 римляни. Този път обаче Марий няма никакво желание да се оттегля. Докато Сула събира войска в южна Италия, той урежда да му бъде отнето командването на експедицията срещу Митридат. Тази задача сега е предоставена на Гай Марий. Вбесен, Сула обръща легионите си на север. За първи път римска армия, обвързана с вярност към своя военачалник вместо към държавата, се насочва с враждебни намерения срещу Рим. Марий признава превъзходството на противника и бяга в Африка. Сула влиза в Рим като победител.

Борбата между Сула и Марий обаче далеч не е завършила. Техните лични различия символизират политическите сили, които разкъсват републиката. Марий, който все още е героят на „всички занаятчии и селяни" (по израза на един от противниците му), е символ на популарите. Сула, безскрупулен потомък на една от най-старите патрициански фамилии в Рим, е съвършеният оптимат.

След бягството на Марий, Сула се залавя да разгроми Митридат. Това му отнема около 4 години. По време на отсъствието му социалният и политическият ред в Рим се сгромолясват. Бунтовници сноват по улиците, кървави свади огласят Форума и политическите убийства стават нещо обикновено. Марий се възползва от хаоса. Връща се в Италия, събира войска от ветерани останали му верни, и се отправя срещу Рим. При тези обстоятелства той е избран за консул за седми път.

Но още в началото на своя мандат той умира и оставя републиката в ръцете на политиците популари. Тяхното нестабилно управление завършва през 83 г. пр. Хр., когато Сула, след победата си над Митридат, се връща в Италия. По пътя му към Рим се присъединяват цели легиони, всеки от по 6000 души, примамени от обещанията на Сула за възнаграждения.

След победата си Сула безмилостно унищожава всяка бъдеща заплаха от страна на последователите на Марий. Веднъж, докато говорел пред сената, сенаторите били обезпокоени от шума, надигащ се навън. Според Плутарх Сула просто „помолил сенаторите да се съсредоточат върху не-

Върховенството на Рим при Цезар е поддържано от добре дисциплинирана и високо организирана армия от професионални войници, наречени легионери. Службата трае 25 години. След период на усилено обучение новобранецът попада в един от 28-те легиона, които представляват гръбнака на римската армия (*схемата вляво*). Начело на всеки легион стои генерал ветеран - *legatus*, подпомаган от подчинените му шест трибуна, които са обикновено млади аристократи. В пълен състав легионът се състои от 10 кохорти по около 500 души всяка. Кохортите се делят на по шест центурии, всяка по 80 човека, под командването на младши офицер - центурион. Най-малката единица в легиона е контубернията - отряд от около 8 души.

Типичният римски легионер (*далечно ляво*) носи желязна ризница без ръкави върху вълнена туника. Железен шлем предпазва главата и лицето на войника, голям дървен щит, покрит с кожа и обкован с желязо, покрива по-голямата част от тялото му. Здрави кожени сандали с подковани подметки, дебели повече от сантиметър, позволяват на легионера да поддържа добър ход в поход. Най-страшното му оръжие е утежненото копие за хвърляне - *pilum*. То има толкова остър връх, че пробива броня. За близък бой обаче легионерът използва къс испански меч - *gladius*.

Центурионите носят посребрени ризници и брони за краката и се бият само с меч. Нагръдните амулети и коланите им показват техния ранг.

говата реч и да не се занимават със ставащото навън. Там някакви лоши хора били порицавани по негова заповед" Всъщност тогава са избити около 6000 привърженици на Марий.

Поемайки неоспоримо властта, Сула урежда послушния сенат да го обяви за диктатор, и то не за шест месеца, както е ставало винаги в периоди на дълбока криза, а докато Сула желае да остане на този пост. Работата обаче го изморява само за 4 години. След този период той заминава за провинциалното си имение. Там прекарва последната година от живота си, като се радва на компанията на петте си жени и пише слаби стихове. По време на своето управление той се опитва да заздрави републиката, като подсилва сенаторската олигархия с неколкостотин нови сенатори от конническото съсловие. Но тази промяна ни най-малко не решава постоянните проблеми на Рим по отношение на политическите предпочитания и корупцията.

По стара традиция благородните римляни смятат, че заемането на обществена служба е задължение, произтичащо от техния произход. Още повече, че от най-ранните дни на републиката римляните остават верни на един строг ред на повишение, при който всеки претендент изкачва стълбицата от най-ниските служебни постове до поста на претор и накрая на консул. С разрастването на империята обаче един бивш претор или консул можел с основание да очаква да бъде назначен за управител на провинция - пост, с фактически неограничени възможности за обогатяване.

За римляните било нещо нормално един управител да ограбва провинцията си, приемайки подкупи, манипулирайки обществени договори или като продава запаси на войската, или като прилага всякакви други методи за лично облагодетелстване. Любим похват е налагането на незаконни данъци, като с част от придобитото се подкупват отговорните лица. Големият оратор Марк Тулий Цицерон е управител на провинция една година. За това време той натрупва значително състояние и се гордее с това.

Кампанията на Юлий Цезар за покоряване на келтските племена в Галия достига решителен момент през 52 г. пр. Хр., когато войската му приковава силите на бунтовния вожд Верцингеторикс при крепостта Алезия. Използвайки тактиката, приложена срещу Ханибал, Цезар обгражда врага с обсадни съоръжения (*долу*). Той се надява гладът да принуди Верцингеторикс да се предаде или да го предизвика на безразсъдна атака. Полето пред галите е осеяно с дяволски капани. Остри железа стърчат от заровени в земята дървени трупчета, покрити с храсти (*крайно ляво*). Следват кръгли ями със забити в дъното им остри колове. А отвъд тях лежи гъсталак от клони, насочени под опасен ъгъл срещу врага. Галите, които успеят да избегнат клопките, трябва да преминат две други препятствия - най-напред окоп, пълен с вода, отклонена от близката река, а след това - стръмна стена, обсипвана със снаряди от римските кули. Разбрал, че Верцингеторикс е пратил за помощ, Цезар изгражда същото защитно поле от външната страна на обсадния обръч. След време подкрепленията пристигат, но римските съоръжения издържат теста. Както съобщава Цезар, атакуващите „бяха задържани от железните остриета или падаха в ямите и се набучваха на коловете, а други бяха пронизвани и убивани с обсадните копия, които хвърляхме по тях от укрепленията и кулите". След ожесточена борба галите побягват, а Верцингеторикс е пленен, а след това е окован и развеждан из улиците на Рим по време на триумфалния парад.

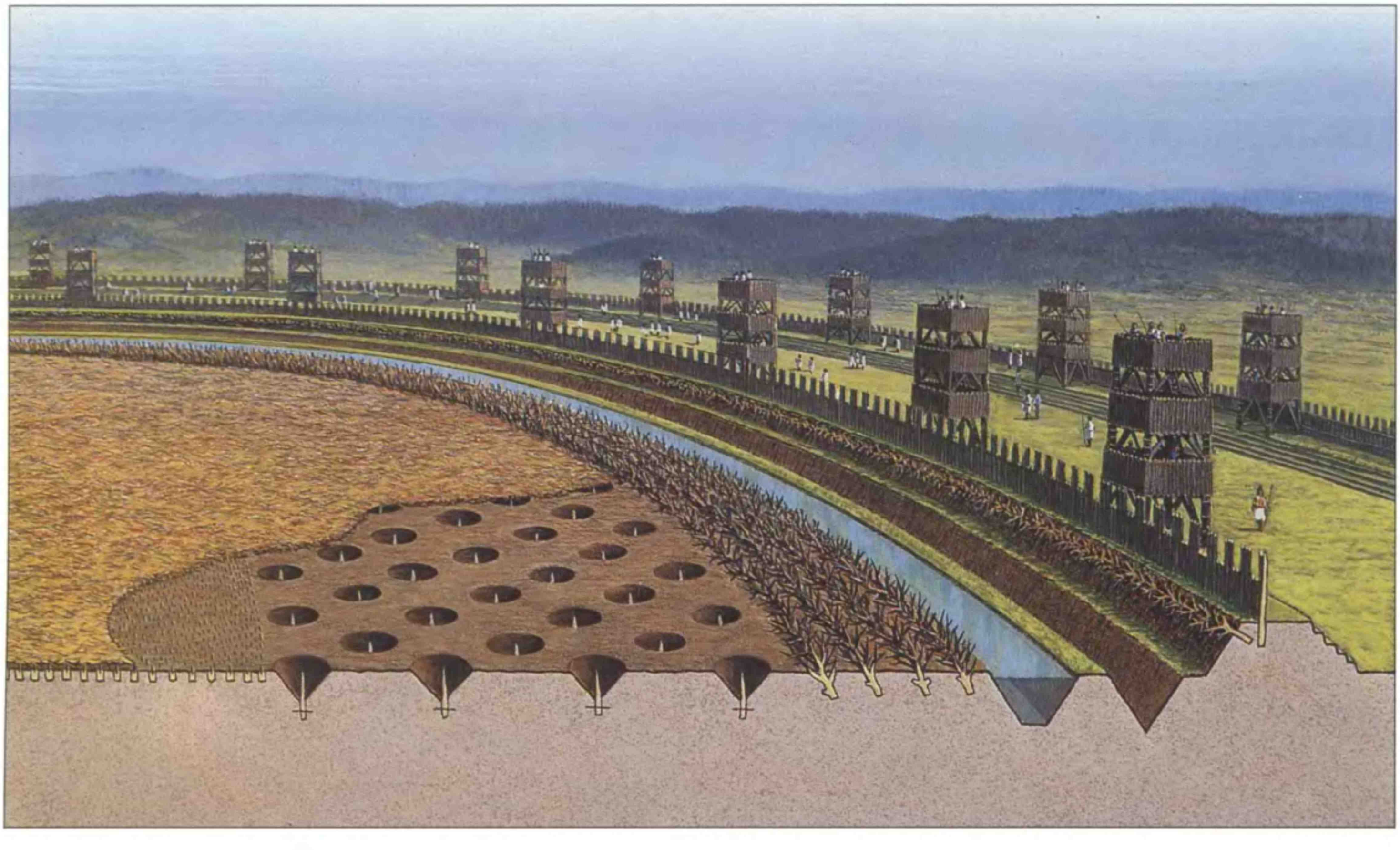

Проблемът, разбира се, е да се изкачи човек до високия и изгоден пост на управител. На всяко стъпало съперничеството е убийствено. И което е още по-лошо, пътят към властта е много скъп. Докато стигне до службата на претор кандидатът задължително изразходва огромни суми от своите собствени пари, за да купува гласове и да печели масите със зрелища. Амбициозните политици от самото начало се заемат с различни съмнителни дейности, за да натрупат капитал, необходим за изкачването им на по-висок пост.

За няколко години след оттеглянето на Сула, в Рим се очертават три водещи фигури. Сред тях е Гней Помпей - един от главните помощници на Сула. Той бил толкова добър войник, че Сула, който никога не му се доверявал напълно, саркастично го удостоил с името Помпей Велики. По-късно Помпей потушава въстание в Испания, разчиства Средиземно море от пиратите, преследва Митридат Понтийски (който отново създава тревоги) чак до Крим и завладява Сирия и част от Палестина.

Втората фигура е тази на Марк Крас - земевладелец, лихвар и спекулант. Говорело се, че е най-богатият римски гражданин. Той е толкова алчен, че дори когато горят бедняшки квартали, което често се случва, той праща роби да изкупуват за него вещите им на безценица. „Един човек не е богат, ако не може да поддържа войска" - казва Крас. Той лелее болната амбиция да стане славен военачалник. Наистина Крас печели благодарност от страна на обществото, когато потушава робското въстание, водено от избягалия гладиатор Спартак. Това е кошмарът, от който римляните отдавна се страхуват - гневно надигане на жестоко онеправданите земеделски роби. Спартак и хората му разбиват 4 римски армии и не могат да бъдат усмирени 2 години, докато Крас не потушава въстанието с дива жестокост, разпъвайки на кръст около 6000 роби.

Третата фигура е тази на Юлий Цезар и той несъмнено е най-великият. Цезар си има своите грешки. Например толкова е суетен, че реше косата си напред и всячески се старае да прикрие своята плешивост. Въпреки че е известен развратник, той се развежда с втората си жена при най-малкия повод за скандал, като цинично обяснява: „Искам моята съпруга да бъде извън всяко подозрение." А огромната му амбиция вдъхва страх дори на предполагаемите му приятели, които накрая помагат за неговото отстраняване.

Като цяло обаче Цезар ярко изпъква над другите. В една република, където всяко благородно момче се учи на ораторско изкуство, той е възхитителен оратор. Дори неприятелски настроеният Цицерон признава, че Цезар има дарбата да раздвижва „бедната гладуваща тълпа" Той великолепно използва и писаното слово, за да привлича общественото внимание върху собствените си подвизи. Може би най-важното е, че той е блестящ пълководец. Най-великият римски военачалник, който няма равен на себе си нито по отношение разбиранията си за организация на войската, от бойните единици до интендантството, нито по отношение на своите способности да печели верността на войниците си. Цезар е и проницателен политик, който неотклонно се изкачва по служебната йерархия, докато през 62 г. пр. Хр. става претор.

Олигархията на оптиматите в сената не се радва на одобрение от нито един от тримата видни граждани. Помпей има зъб на сенаторите, защото те, страхувайки се от огромния му авторитет, създаден от многобройните му победи, отказват да дадат на неговите ветерани поземлените дялове, които той им е обещал. Крас пък е ядосан на сената, тъй като сенаторите отхвърлят искането за финансови облекчения за някакви негови привърженици, които предложили твърде висока цена за правата върху събирането на данъците в Азия. („Стопанисването на данъци-

те", както се наричат такива дела, обикновено се договаря между правителството и частни лица.) Сенатът също така не удостоява Крас с върховното военно командване, което той така силно желае. Колкото до Цезар, той е раздразнен от опита на Сената да провали избирането му за консул. Сенаторите не могат да позволят издигането до този пост на човек, който, като потомък на неизвестна патрицианска фамилия, прави политическа кариера, защищавайки каузата на популарите.

Съвсем естествено е при тези обстоятелства тримата политици да изградят коалиция помежду си, наречена по-късно „Първи Триумвират" В резултат Цезар е избран за консул и е прокарано законодателство, което отговаря на личните им интереси. Войниците на Помпей получават своето възнаграждение и това ги превръща в предани поддръжници на всяко негово начинание. Крас накрая получава командването на войската. Но, както се очаква, той проваля кампанията в Партия и е убит. След като изтича консулския мандат на Цезар през 59 г. пр. Хр., той става управител на

На този римски релеф гологлав келт, изправен пред кръгла колиба, защищава земята си срещу легионер с шлем. Съпротивата на келтите в Галия продължава спорадично дори след тежкото поражение при Алезия. Цезар отговаря на това с жестоки мерки. След завладяването на стратегическото укрепено възвишение Укселодунум през 50 г. пр. Хр. той отсича ръцете на „всички, които са носели оръжие - разказва един от помощниците му, - та всеки да види как се наказват злосторниците".

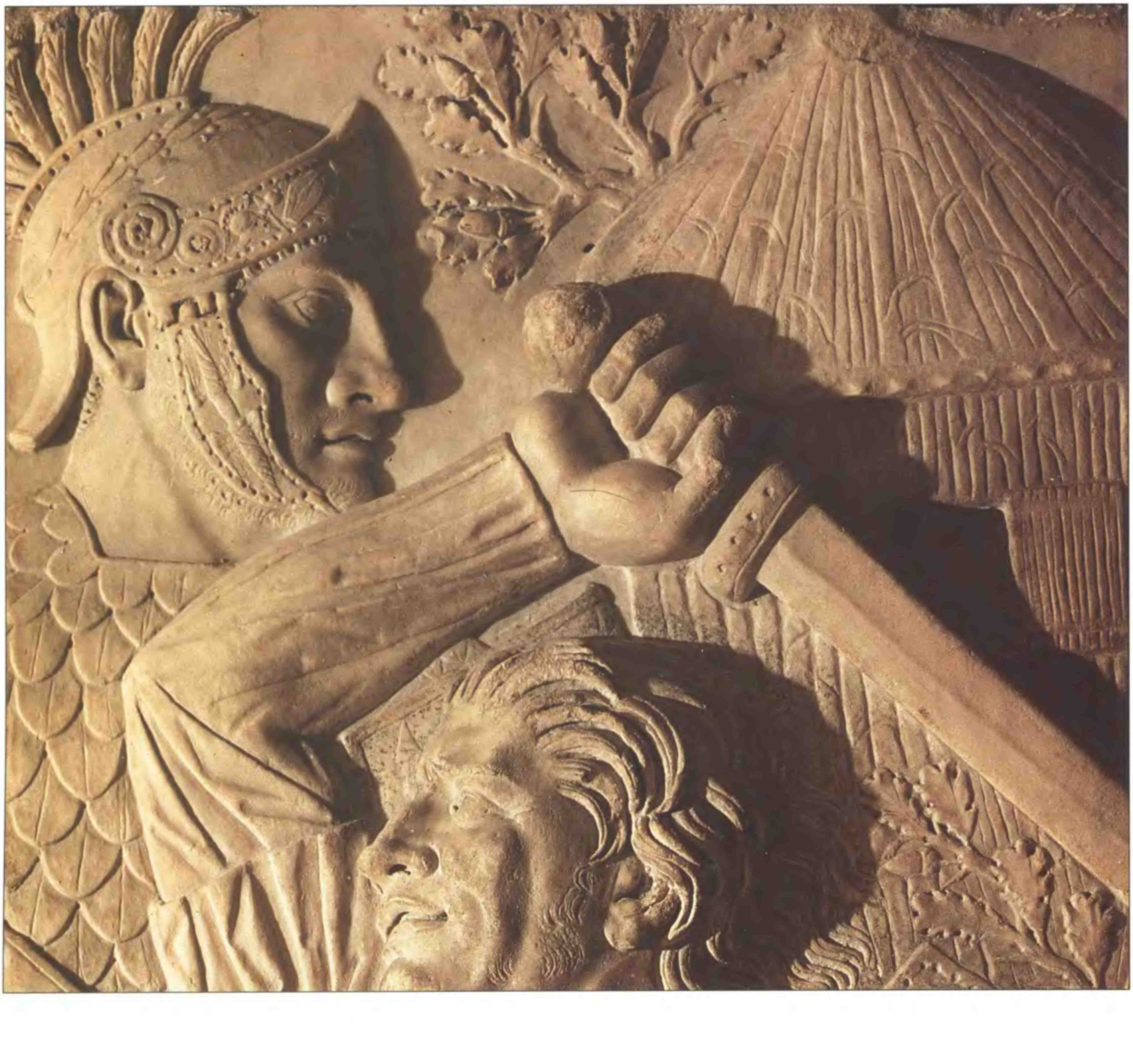

Цизалпийска и на част от Трансалпийска Галия, където влиянието на Рим е по-слабо. Там той натрупва богатство, най-вече чрез заробване на множество варвари, които продава изгодно. Освен това тук той печели трайна военна слава.

Едва приел новия си пост Цезар се изправя пред масово прииждащите от Швейцария хелветски племена, които заплашват неговата провинция. Той скоро ги отблъсква и започва да ги преследва. Войната се води почти без прекъсване цели девет години. Щурмувани са около 800 града. Цезар завладява цялата територия, на която по-късно се обособява Франция, заедно с части от днешните Швейцария, Белгия и Холандия. Нещо повече - той организира експедиции срещу Британия. Те не завоюват нови територии, но отварят пътя за нови операции.

В Рим, в края на 50-те години пр. Хр., Помпей и сенатът най-сетне намират общи интереси - обща е завистта им към успехите на Цезар и страхът от неговите амбиции. Те решават заедно да поставят Цезар на мястото му. Със съгласието на Помпей и незачитайки гласовете на трибуните, които застават зад Цезар, сенатът му заповядва да предаде командването и да се върне вкъщи за доброто на републиката, в противен случай ще бъде обвинен в предателство.

Когато получава тази вест Цезар разбира, че ако се върне в Рим без войската си, това вероятно ще му струва живота. Той потегля бързо и в пълна тайна. Под прикритието на тъмнината той се измъква от главната си база в адриатическия пристанищен град Равена. Цяла нощ пътува на юг с кола, теглена от мулета, която заема от местен пекар. На зазоряване пристига при река Рубикон, незначителен поток, който очертава границата между Цизалпийска Галия и Римска Италия. Там го чака авангардът на неговите легионери. По традиция се приема за акт на предателство, ако генерал, който отива към Рим, пресече Рубикон с войски. Трябва да се вземе съдбовно решение. Цезар се колебае само миг. „Все още можем да се върнем - казва той. - Но пресечем ли веднъж това мостче, изходът ще зависи от меча." Юлий Цезар е страстен комарджия, и когато сутринта на 11 януари 49 г. пр. Хр. обявява решението си, използва типичен за играчите израз: „Жребият е хвърлен!" - извиква Цезар. С дрезгави викове легионерите пресичат Рубикон. Цезар влиза в Рим без да срещне някакъв отпор и заграбва властта. След като научава как е реагирал Цезар на сенатския едикт, Помпей се оттегля с войската си към Гърция. Цезар го преследва и го разгромява. Помпей бяга в Египет, където се надява да получи някаква финансова подкрепа от богатия малолетен цар Птолемей XIII. Птолемей, загрижен да спечели одобрението на Цезар, заповядва да пронижат смъртоносно Помпей веднага щом слезе от кораба си. Говорело се, че Цезар, който преследва Помпей до Египет, заплаква, когато Птолемей му поднася главата на стария му съюзник.

Египет е много богата, полунезависима страна, която е изключително важна за всеки, който иска да управлява Рим. По това време тя е разкъсвана от междуособни борби. Цезар и неговите легиони въвеждат ред. Докато трае това, 15-годишният фараон изчезва, вероятно удавен. На негово място Цезар поставя Клеопатра - сестра и съпруга на Птолемей. С възкачването си на египетския трон тя става най-богатият човек на света.

Скоро Цезар заминава, за да води други войни и оставя Клеопатра бременна с неговия син, който ще бъде наречен Цезарион. При завръщането си в Рим през 45 г. пр. Хр. той е възнаграден с триумфално честване, на което хората пируват около 22 000 маси. Цезар е обявен за диктатор от покорния сенат. По време на краткото си управление той раздава земя на около 80 000 римски колонисти, признава граждански права на трансалпийските гали, дава право на някои важни граждани от провинциите да стават чле-

През 55 г. пр. Хр. Юлий Цезар за първи път предявява претенции към земите на келтите в южна Британия, които са покорени един век по-късно. Келтските вождове се славят с богатство от изкусно изваяни предмети. Тук (*горе*) е показан церемониален бронзов щит, инкрустиран с червено стъкло, а долу - плетена златна торква. Тази красива огърлица, намерена в днешната английска провинция Норфолк, може да е принадлежала на келтската династична фамилия Айсни. Според един разказ кралица Будика Исени, която организира злощастен бунт срещу Рим през 60 г. пр. Хр., яздела в битка с голяма вита златна огърлица.

нове на сената, освобождава длъжниците от част от дължимите лихви и въвежда нов календар. (Този календар ще се използва през следващите 16 века, а след това някои дребни уточнения ще го превърнат в съвременния Грегориански календар.)

Същевременно той превръща диктаторския си пост в постоянен и възприема царски привички. Така Цезар потвърждава най-лошите страхове на благородниците, които се надявали да запазят републиката. По време на Мартенските Иди на 44 г. пр. Хр., когато ръководи събранието, Цезар е нападнат от 60 сенатори заговорници, които му нанасят 23 удара с ками - Юлий Цезар е мъртъв.

Новината за смъртта на Цезар се разпространява из цялата империя. Стига и до Аполония - гръцки град на адриатическото крайбрежие, където 18-годишният Гай Октавий завършва литературното си образование. Октавий с основание се интересува от развитието на събитията. Като праплеменник на Цезар, той също е протеже на диктатора, който умира без да остави законен син. Бързайки обратно към Италия, Октавий научава, че великият римлянин е оставил завещание, с което обявява него - Гай Октавий, за свой осиновен син и наследник. Той също така научава, че двама силни граждани се смятат достойни за наследници на Цезар. Единият от тях е Марк Емилий Лепид, който е близък приятел на диктатора. Много по-страшен е красивият, наперен Марк Антоний. Той бил дясната ръка на Цезар, а по време на убийството е консул, въпреки че това положение не означава много по време на диктаторско управление.

Марк Антоний, Лепид и Октавий се отнасят един към друг като скорпиони в бутилка. Октавий приема ново име - Гай Юлий Цезар - и спечелва подкрепата на ветераните, покрусени от смъртта на неговия прачичо. И сенатът застава на негова страна, до голяма степен поради надеждата, че като е толкова млад и неопитен, той ще бъде сговорчив. „Момчето трябва да бъде хвалено, почитано и издигано" - казва Цицерон, като има предвид двойното значение на последната дума, която на латински означава също и „изритан нагоре"

Няколко месеца съперниците се борят за превъзходство, докато накрая се споразумяват да си разделят властта. Сенатът удостоява Втория Триумвират с петгодишен срок на автократична власт. Новосформираната коалиция веднага се залавя да накаже заслужено убийците на Цезар. Марк Антоний и Октавий преследват Марк Юний Брут и Гай Касий Лонгин - двама от водачите на жестоките убийци - и успяват да ги притиснат в Македония. И Брут, и Касий се самоубиват, след като всеки от тях е разбит в битки, водени при Филипи. След отмъщението триумвирите се заемат с увеличилите се през годините врагове на Рим. Според някои сметки, по време на последвалата чистка, са избити около 300 сенатори и 2000 души от конническото съсловие. По настояване на Марк Антоний една от жертвите е Цицерон, който водел опозицията на сенаторите срещу Антоний. Главата и ръцете на Цицерон са изложени, заковани на трибуната във Форума, която той толкова често удостоявал със своето красноречие. Един пирон минавал през езика на великия оратор.

Изненадващо триумвирите успяват, повече или по-малко, да си сътрудничат до 36 г. пр. Хр. Тогава Лепид, който смята, че е ощетен най-много при разделянето на властта, прави опит да плени Октавий в Сицилия. Войниците на Лепид обаче не пожелават да вдигнат ръка срещу Октавий, поради роднинските му връзки с Цезар. Лепид е оставен жив, но е държан под въоръжена охрана до края на дните си.

Междувременно на Антоний е поверен контролът над източната част на Римската империя. Поради това той установява здрави политически

връзки с богатата египетска царица Клеопатра. Отношенията между двамата скоро придобиват романтичен ореол. През 40 г. пр. Хр. Антоний заминава за Рим и по политически причини се жени за сестрата на Октавий - Октавия, но щом става възможно той веднага се връща в обятията на Клеопатра. Неговата изневяра е обида не само за Октавия, но и за брат ѝ. Октавий е подкрепен в яростта си от почти цялото население на Рим, когато става известно, че Антоний отстъпва части от империята на Клеопатра и на нейните деца, три от които са на самия Антоний.

По настояване на Октавий римският сенат обявява война на Антоний. Лично Октавий придружава флотата, която през 31 г. пр. Хр. в битката при Акций разбива корабите на Антоний и Клеопатра. Двамата предпочитат да сложат край на живота си, вместо да бъдат пленени. Антоний пронизва стомаха си, а Клеопатра оголва ръката си пред зъбите на отровна аспа (малка отровна змия, обитаваща Египет и Сирия).

Сега, стига да поиска, Октавий може сам да държи властта. Но когато по-късно блюдолизците му предлагат да поеме ролята на Цезар като диктатор, той не се съгласява. Вместо това приема върховното военно командване и властта на трибун до края на живота си. Октавий ще управлява империята като принцепс, т.е. „първи гражданин", и ще приеме името Август - „величествения" Именно под това щастливо име той ще управлява през следващите десетилетия, известни като Златната епоха на Римската империя.

На пръв поглед всички служби и институции на републиката се запазват и Август през целия си живот ще настоява, че е „възстановил републиката" Истината е друга. Действителната политическа власт е в ръцете на загадъчния човек, който възприема за свой печат символа на сфинкса. От 27 г. пр. Хр., когато Август поема новата си власт, републиката всъщност е мъртва. Независимо от титлите, сега Римската империя е управлявана от император.

Август действително се оказва активен империалист. За начало той умиротворява териториите, които Рим вече владее. Превръща ги в сигурни райони, като реформира управленския апарат. Египет, който е жизнено важен източник на жито за Рим, формално е присъединен към империята. По времето на Август в северната част на империята влизат и земите, където един ден ще бъдат Австрия и Унгария. (Близо двувековните войни в Испания найсетне завършват.) Август обаче не успява да превземе земите на днешна Германия. Могъщите и многобройни народи от тези райони остават свободни и остават заплаха за Рим през следващите векове.

У дома Август продължава да назначава сенатори на престижни постове, но в ежедневната административна работа той разчита на услугите на представители на конническото съсловие, на бивши и настоящи роби. Като хора, наети да вършат всякаква работа в империята, те получават измамно безобидни титли (например секретари-

Цезар Август построява в Рим най-големия слънчев часовник в света - гениално творение, който показва часа и датата чрез сянката, хвърляна от един обелиск. Идеята за него възниква по време на борбата между младия Август и Марк Антоний. След като публично обявява желанието на Марк Антоний да бъде погребан редом с Клеопатра в Египет, Октавий прозорливо съобщава, че ще издигне своя семейна гробница на свещеното за римляните Марсово поле. Големият мавзолей с купол (вляво) е завършен през 27 г. сл. Хр., малко преди той да стане император. По-късно Август умело използва обстоятелствата, за да припомни, че Египет съществува, за да служи на Рим. Той превозва с кораб от Хелиополис - център на египетския култ към Слънцето - свещен обелиск, и го поставя в центъра на слънчевия часовник. Циферблатът е маркиран върху облицовка от травертин. Както е показано на илюстрацията (горе), върхът на сянката, хвърляна от обелиска, през деня се движи от изток на запад и от север на юг през годината, започвайки от зимното (Козирог) и завършвайки с лятното слънцестоене (Рак) (през останалите шест месеца сянката се удължава и се връща на север). За Август най-важния ден от годината е неговият рожден ден - 23 септември, т. е. лятното равноденствие. Тогава, както и по време на пролетното равноденствие, върхът на сянката се премества на изток, образувайки права линия. Август построява *Ara Pacis* - Храма на мира, в източния край на линията на равноденствието. По този начин, когато слънцето залязва на неговия рожден ден, върхът на сянката сочи входа на храма. Това символизира желанието на Август да бъде запомнен от поколенията като „роден за мир".

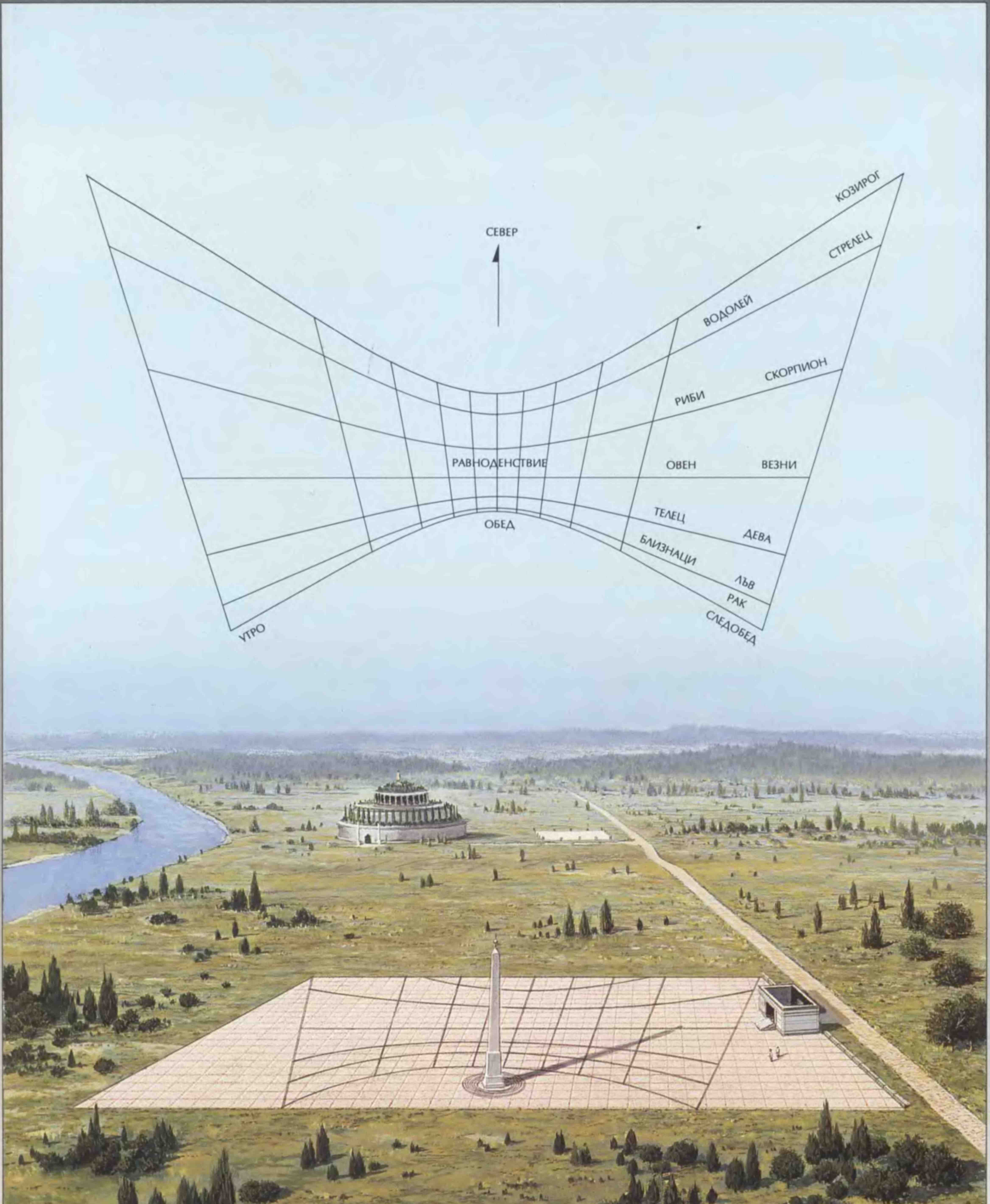
СЕВЕР
КОЗИРОГ
СТРЕЛЕЦ
ВОДОЛЕЙ
СКОРПИОН
РИБИ
РАВНОДЕНСТВИЕ
ОВЕН
ВЕЗНИ
ТЕЛЕЦ
ОБЕД
ДЕВА
БЛИЗНАЦИ
ЛЪВ
РАК
УТРО
СЛЕДОБЕД

те за кореспонденция и петиции са всъщност важни държавни служители), а в своята съвкупност те формират основите на римската бюрокрация.

Август, който е един съвършен политик, полага грижи за благоразположението на масите. *Panem et circenses* - хляб и зрелища - това са лековете срещу недоволство и Август предоставя и двете в пълна мяра. Плодородните земи на империята осигуряват много жито, което безплатно се раздава на гражданите на Рим. Август не скъпи средства за обществени забавления. Веднъж пожелал да представи сцена на морска битка и 3000 души се сражавали в изкуствено езеро.

По средата на дългото му управление Август получава титлата *Pontifex Maximus* - глава на римската държавна религия и е изключително поласкан от това. В последния период от съществуването на републиката религията изживява сериозни сътресения. Август започва да възстановява култовете към старите римски божества. Възобновени са 82 порутени храма. За Август религията е начин да се стимулира и фокусира патриотизма. Вероятно, предприетото от него широко храмово строителство не е насочено само към удовлетворяване на молитвени нужди.

Август казва, че преди неговото управление Рим бил град от тухли, а той го превърнал в мраморен град. В това е прав само наполовина. Градските бедняци все още се тъпчат в техните тухлени инсули, докато императорските строежи безспорно са прекрасни. Заедно с възстановяването на стари храмове, Август строи и нови, посветени на Марс, Венера, Аполон и новообожествения Юлий Цезар. В Рим се появяват бани и базилики, триумфални арки и портици, театри и акведукти. Големите обществени строежи се нуждаят от много работници и тласкат развитието на икономиката.

Литературният талант на Август не е голям - стилът му е приятен, но без особен стремеж към красотата на словото. Когато чете, императорът търси важни и полезни за обществените дела пасажи. Събира ги и при нужда праща някои от тях на подходящите римски служители. И въпреки това може би най-великата слава, с която се увенчава неговото управление, е небивалият дотогава и неповторим в бъдеще разцвет на латинската литература, постигнат благодарение на покровителството на Август.

Началото на латинската литература е положено едва в края на 3 в. пр. Хр. с пиесите на Плавт и малко по-късно с тези на Теренций. И двамата плътно следват модела на традиционните гръцки комедии. Но към времето, когато е роден Август, римските поети вече са развили свой собствен стил. В техните работи се появяват герои с реални прототипи. Например Лесбия, към която Катул отправя своите елегантни поеми, изпълнени с любов и разочарование, е всъщност една римска дама, Клодия, която вероятно е била съпруга на консул. Без съмнение пък язвителните думи на Катул за „ненаситните прелюбодейци, партньори в състезанието за момичетата на града", са насочени срещу Юлий Цезар и главния му офицер - Цезар бил известен с многобройните си похождения. По повод на тези писания Август поискал и получил извинения от Катул, след което го поканил на обяд.

Независимо от всичко писателите, съвременници на Август, се радват на неговата официална и неоценима подкрепа. В това отношение той е подпомаган от богатия Гай Меценат, един от най-старите и най-близки приятели на императора. Ролята на Гай Меценат е да открива таланти. Той привлича в императорския кръг ярки личности от различни нива на римското общество. Поетите Овидий и Проперций са конници. Историкът Ливий произхожда от провинциално семейство от Цизалпийска Галия, великият Виргилий е син на дребен земеделец, а Хораций е роден в семейството на бивш роб.

ПОРТРЕТИ НА ВЛАСТЕЛИНИ

Някои ранни римски императори си придават божествен вид, но са хора с възможности на обикновени смъртни, склонни са на същите страсти и са подвластни на злочестини, присъщи на техните поданици. Портретите на владетелите и техните съпруги, макар и създадени, за да разкрият силата на характера, носят чувството за човешката им същност. Калигула толкова се срамува от своята плешивост, че забранява, на който и да било да го гледа отгоре, а скулпторите изобразяват и окапалата му коса (*стр. 80*). Други владетели не са толкова придирчиви, както показва реалистичният портрет на Веспасиан (*стр. 82*). Подобен реализъм е присъщ и на съчиненията на Светоний, който изследва постиженията и недостатъците на цезарите с умение, безпристрастно и точно. Светоний може и да преувеличава някои от пороците на императорите, но работата му е ярък пример за желанието на римските творци да изследват подробно отрицателните черти на своите герои.

Август е изключително хитър владетел. Той предприема мерки срещу прелюбодейството и същевременно следва своите собствени романтични желания, както пише Светоний, „по държавни причини". Въпреки че Ливия (*вляво*), неговата съпруга, е единствената жена, която „той обичал истински", отбелязва Светоний, императорът държи враговете си под наблюдение, „поддържайки интимни връзки с техните съпруги или дъщери".

Август няма деца от брака си с Ливия и затова след неговата смърт властта преминава у Тиберий, син на Ливия от предишен брак. Това е първият владетел от рода на Клавдиите. Както може да се предположи от тези портрети, издънките на този горд род са лош жребий, тъй като те гледат на хората около себе си с подозрение, ако не и с открита враждебност. Според Светоний, застаряващият Тиберий приема садистичното поведение на своя праплеменник и наследник Калигула (*далече вляво*) с циничен фатализъм: „Отглеждам усойница за римския народ“. Калигула потвърждава това предсказание с ужасното си управление. По негово време много граждани са убити по мъчителен начин, така, както изисква Калигула: „Накарайте го да почувства, че умира!“ След убийството на Калигула на трона сяда ученият Клавдий (*долу*). Управлението му е умерено, докато попада под влиянието на своята племенница, вдовицата Агрипина (*вляво*), която „като племенница имала привилегията да целува и гали Клавдий и тя го правела със забележимо въздействие върху неговата чувственост“. След като се свързват в брак, Клавдий осиновява сина на Агрипина - Нерон (*долу вляво*). Легендите за неговите злини ще затъмнят дори тези за Калигула.

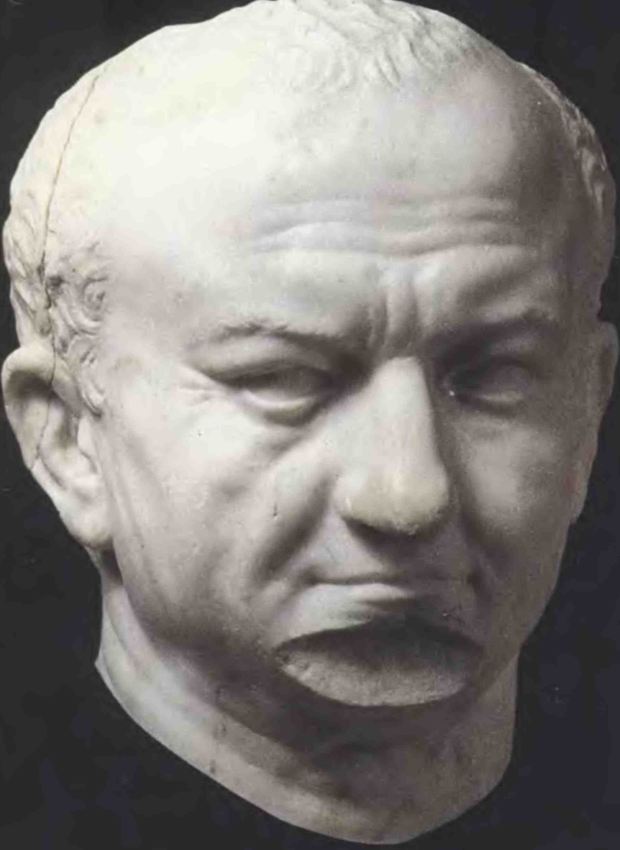

Веспасиан, императорът, който освобождава Рим от хаоса, последвал смъртта на Нерон, не е суетен като своите предшественици. Той възстановява стабилността у дома, разказва Светоний, с отблъскващи чистки: „Невинни никога не са били наказвани... освен зад гърба му.“ Веспасиан се разправя безмилостно и с противниците си навън - с помощта на сина си Тит той смазва бунта на евреите.

Траян идва на власт 20-ина години след Веспасиан. Той следва пътя на своя предшественик, като избягва дворцовите интриги и съсредоточава вниманието си върху нови завоевания. Начело на войската Траян преминава Дунав и нанася такова опустошително поражение на даките, че страната им става известна с името на своя завоевател - Румания.

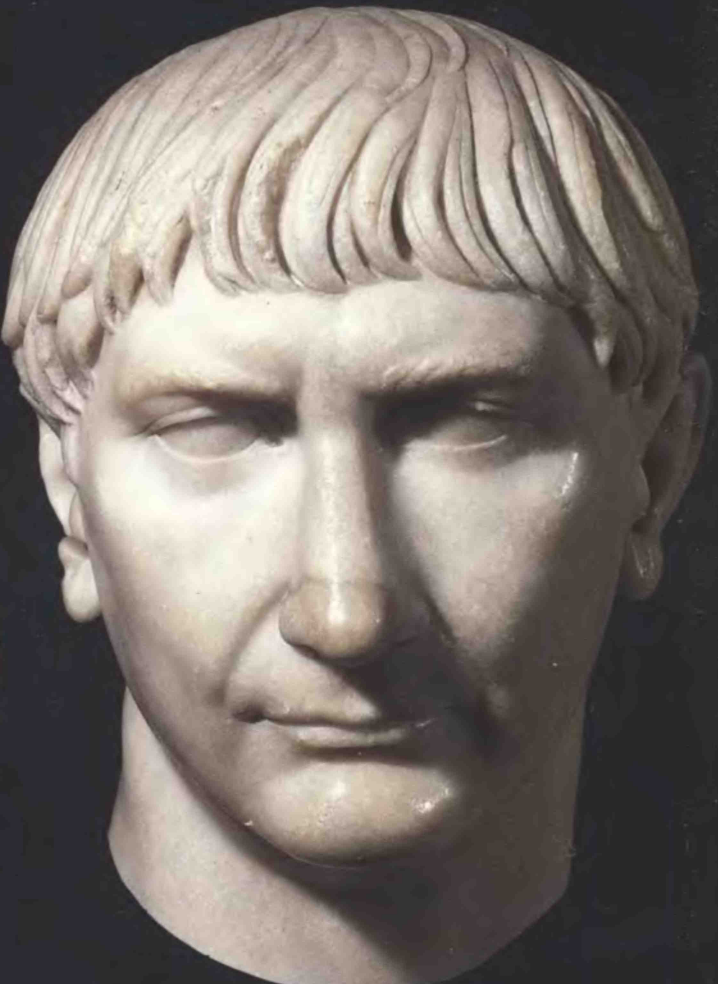

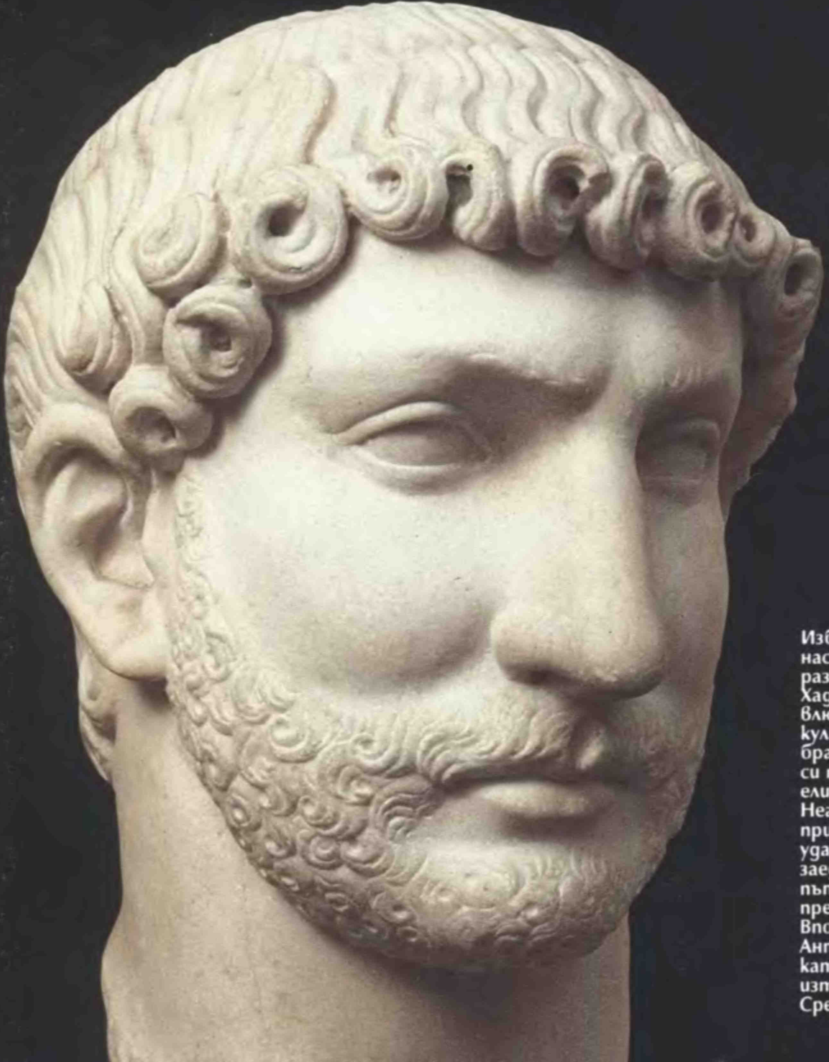

Избраният от Траян наследник, разсъдливият Хадриан, е толкова влюбен в гръцката култура, че си пуска брада и къдри косите си подобно на елинските герои. Неговият най-близък приятел Антиной се удавил в Нил, когато заедно с Хадриан пътували по реката през 130 г. сл. Хр. Впоследствие Антиной е почитан като мъченик в източното Средиземноморие.

За такива хора покровителството на Август означава по-висок социален статус и лични удобства в някаква степен, необходими за интелектуалната им свобода. Някои, като Тит Ливий, Август допуска в кръга на близките си приятели, но другите той държи на разстояние, въпреки че търпеливо изслушва рецитациите им. Обикновено се въздържа да цензурира съчиненията им (едно изключение е Овидий, който бил пратен в изгнание, тъй като неговият еротизъм обиждал Август), нито изисква да се пишат славословия за него или управлението му, но мнозина го правят и без това.

Без съмнение Август остава много доволен, когато едно от неговите протежета създава епична поема в прослава на Рим. Виргилий работи над такава поема, когато умира през 19 г. пр. Хр. Той оставя разпореждане съчинението му да бъде изгорено, ако той умре преди да го е завършил. Август не се съгласява да го изпълни и така „Енеида" вижда бял свят.

През 45-те години на своето управление Август живее в скромна къща на Палатинския хълм. Този дребен и саможив човек почти половин столетие дърпа конците на най-могъщата империя в света. Само в предсмъртния си час (в 14 г. след Хр.) той позволява бегло да си представим онова, което може би си е мислел през цялото време: „Добре ли изиграх ролята си?" - попитал Август и издъхнал.

Империята, която Август оставя, е толкова силна, че оцелява векове наред, независимо от това, че много от неговите наследници са луди и чудовища.

Август осиновява своя заварен син и главнокомандващ Тиберий. Номинално поне, Август споделя императорската власт с Тиберий, който е и трибун по това време. Тиберий изглежда добър избор. По време на дългата си служба в Галия, Германия, Испания и Армения той доказва високите си военни и управленски способности.

Но когато неговият покровител умира, Тиберий наближава 55 и вече е навъсен, крайно недоверчив човек, който приема властта от един сенат, който всъщност няма друг избор. Тиберий използва смъртоносно т. нар. *lex maiestatis* - „закон на величието", за да се отърве от враговете си били те реални или въображаеми. Този закон забранява всяко поведение, което може да „намали величието на римския народ" В крайна сметка той определя смъртно наказание за всеки, който е обвинен дори в това, че е промърморил нелюбезни думи по адрес на императора.

През последното десетилетие на своя живот Тиберий се оттегля на красивия остров Капри, а за свой заместник оставя Сеян - неговата дясна ръка в управлението. Сеян е толкова краен в преследването на амбициите си, че това задълбочава непопулярността на Тиберий. Тиберий умира на 78 години и екзалтираната тълпа излиза да отпразнува смъртта му по улиците на Рим. Най-важното събитие в цялото управление на стария император, значението на което той, естествено, не е могъл да осъзнае, става в далечния Йерусалим. Там е разпънат на кръст един човек на име Христос от Назарет.

Радостта на Рим е преждевременна. Престъпленията на Тиберий не могат и да се сравнят с тези, приписвани на неговия праплеменник и наследник Калигула (както ще го наричат потомците. Истинското му име е Гай Цезар и той ненавижда прякора си, който означава „Ботушче" Този прякор му е измислен от един от неговите легионери, който като дете е бил нещо като талисман на Калигула). „Помнете - казал веднъж Калигула, - аз мога да направя всичко на всеки." И го прави. Говори се, че той отвлича собствената си сестра Друзила, която е омъжена за бивш консул, и я прави своя любовница. Когато тя умира той обявява цели седмици траур, по време на който на римляните е забранено да се къпят и да се смеят. Калигула изпитва удоволствие да наблюдава мъченията на осъдените. Веднъж

се забавлява, като брои затворниците „между първата и последната плешива глава", и заповядва да ги хвърлят на дивите животни за забавление. Той иска любимият му кон да бъде наричан консул и затова го покрива с пурпурна мантия.

Решен да завладее Британия Калигула събира легионите си на континенталния бряг на протока. За нещастие той е забравил да осигури кораби, при което заповядва на войниците да събират мидени черупки. А най-лошото от всичко е, че след като пропилява наследеното си богатство, Калигула започва да събира абсурдни данъци.

Накрая собствената му преторианска гвардия не издържа - елитната войска, която се появява при Август, за да защищава личността на императора. През 41 г. сл. Хр., почти четири години след възкачването на лудия император на трона, няколко гвардейци нападат Калигула и го оставят да умре от 30 прободни рани. Убиват и съпругата му, а на малката му дъщеря смазват главата в стената. По-късно, докато сенатът продължително обсъжда възможността за възстановяване на републиката, преторианската гвардия поема въпроса за престолонаследието в свои ръце. Претърсвайки двореца за възможен кандидат, гвардейците откриват 50-годишния чичо на Калигула, който се крие зад една завеса, смъртно уплашен, че той ще бъде следващата жертва. Вместо това гвардейците го провъзгласяват за император и налагат решението си на сената.

Новият император се нарича Клавдий и успехите му в управлението са изненада за мнозина. Не се знае точно какви са били физическите му недъзи, но собствената му майка го нарича „чудовище" и твърди, че, когато природата го е създавала, „само е започнала, но не го е довършила". По тази причина неговия заварен дядо, великият Август, иска Клавдий да бъде държан далеч от хорските очи, „за да не направи нещо, което хората да видят и за което да му се присмиват". В самотата си Клавдий се обръща към учението. Проявява особен интерес към филологията и фонетиката, и написва изумителен брой истории, една от които се състои от 41 тома.

След като е провъзгласен за император, Клавдий се обгражда със забележително способни освободени роби. Те стават нещо като генерален щаб, отговорен за административния апарат. Този апарат е значително поразвит в сравнение със зараждащото се гражданско обслужване от времето на Август.

Във външната си политика Клавдий задвижва проекта на Цезар за завладяване на Британия. Войската му осъществява една образцова кампания. Императорът застава начело само за кратко време, след това предава командването на своите генерали и се връща в Рим. Британия е обявена за римска провинция, въпреки че борбата там продължава поколения наред.

За краткото време, през което Юлий Цезар държи върховната власт, той прави първите стъпки за предоставяне на правото на участие в римските избори на високопоставени хора в някои провинции. Август е против това и отменя всичко направено. Но Клавдий отива дори по-далече от Цезар, като дава възможност на галските главатари да стават членове на римския сенат.

С това Клавдий прави крачка напред към създаването на онова, което в по-късни времена един учен, дошъл от Мала Азия, ще обяви за най-великото постижение на Римската империя: „Имам предвид - казал той - вашето великолепно гражданство с неговата велика идея. Няма друго подобно в цялата човешка история..." Благодарение на тази система Рим може да разчита на по-добрата част от хората по света, на техния талант, смелост и способности да ръководят.

Независимо от политическите си успехи Клавдий не проявява никаква мъдрост, нито пък има късмет в избора на съпругите си, сменяйки чети-

НОВА ВЯРА

Дори когато римските цезари заздравяват властта си над древния свят и когато достигат положение, граничещо с това на боговете, се ражда нова вяра - религия, която ще надживее с векове силата и славата на императорския Рим.

Иисус от Назарет, дърводелец евреин от провинция Галилея в Палестина, започва своята кратка, но забележителна мисия, която ще роди християнската религия. Отхвърляйки както пантеистичната теология на Рим, така и строгите доктрини на юдаизма, Иисус проповядва, че вечният живот е възможен за всеки и може да се постигне с добродетел и покаяние. Неговата харизматична личност, простата, но красноречива философия и славата му като лечител убеждават много евреи, че Иисус е техният дългоочакван месия или Христос - от гръцката дума, означаваща „миропомазаният".

Въпреки че печели много последователи, Иисус предизвиква и голям страх, и омраза. Някои еврейски първосвещеници са ужасени от очевидното незачитане на традиционния еврейски закон от страна на Иисус, а римските власти го смятат за опасен бунтовник. Иисус разпространява учението си три години и след това е арестуван. Предаден е на съд, осъден е от еврейски и от римски съд и е разпънат на кръст. Скоро след смъртта на Христос най-близките му ученици обявяват, че са станали свидетели на чудотворното му възкресение, което потвърждава, че Иисус наистина е месия. Неговите ученици продължават делото му. Животът и вярванията им са записани в четирите евангелия на Новия Завет. Най-известният от ранните християнски мисионери е Павел, бивш еврейски чиновник от Тарс в Мала Азия. По време на пътуванията си из Сирия, Кипър, Мала Азия и Гърция Павел проповядва пред хиляди хора, а много от тях покръства. Той е широко почитан като най-красноречивия апостол на християнството.

Макар че плаща с живота си своята вяра, Павел посява семето на християнството в Рим. Първоначално повечето римляни смятат, че християнството е еврейски мистериен култ, а Иисус е просто магьосник, който не заслужава да бъде признат за божество. Но с нарастването на броя на покръстените, както и поради тяхното открито отхвърляне на езическите вярвания и отказа им да признават божествеността на императора, римляните започват да гледат на тях като на заплаха за стабилността на империята. Първото голямо преследване на християни е предприето в Рим по време на управлението на Нерон през 64 г. сл. Хр. Следват и други чистки. Но накрая новата вяра възтържествува, превръщайки се в държавна религия на самия Рим.

Фрагмент от римска надгробна плоча с някои от най-ранните изображения на християнски символи. Кръстоподобната котва олицетворява надеждата, а двете риби напомнят думите на Иисус, отправени към неговите ученици: „Ще ви превърна от хора в птици-рибари."

ри. Последната и най-амбициозната е неговата собствена племенница - Юлия Агрипина - зла и избухлива жена. Тя има син от предишен брак, на име Нерон. Завладяна от нарастващите интереси на сина си, Агрипина принуждава с кавги и заплахи съпруга си първо да осинови момчето и след това да го постави преди Британик - собствения син на императора - в реда на престолонаследие.

След тези предварителни мерки Агрипина поднася на Клавдий щедра порция от любимото му ястие - гъби - които старият човек поглъща с голям апетит. Гъбите се оказват отровни и скоро Клавдий умира.

Седемнадесетгодишният Нерон се възкачва на трона и скоро утвърждава стила на жестоко управление. Той започва с отравянето на своя заварен брат и съперник Британик. Малко по-късно, когато властната му майка започва да му създава тревоги, той нарежда и тя да бъде убита.

Смятайки се не само за покровител на изкуствата, но и за артист, Нерон шокира Рим, като пее и свири на лира на сцената. Благородниците са задължени да присъстват на тези представления и, както пише историкът Светоний, „напускането на театъра било забранено дори по найналежащи причини. И се говори, че някои жени родили там децата си".

През 64 г. голяма част от Рим е обхваната от ужасен пожар, който бушува почти цяла седмица. Според описанието на Тацит „пламъците в своя бяс първо преминали през ниските части на града, издигнали се по хълмовете и после отново опустошили ниските райони" Пепелищата на Рим още тлеят, когато из града плъзва слух, че самият император е подпалил пожара, след това наблюдавал пламъците, пеейки за унищожаването на древна Троя, акомпанирайки си на своята лира.

Всъщност Нерон е в Анциум, на около 56 километра от Рим, когато избухва пожарът. А когато се връща, той на бърза ръка хвърля обвинението срещу християните. Техният брой в Рим по това време вече е значителен. Те не представляват никаква заплаха за властта на Нерон, но въпреки това той ги превръща в изкупителни жертви.

Освен това Нерон използва пожара, за да изгради Рим според собствените си вкусове. Неговите тежки строежи почти изпразнили държавната хазна. По това време плъзват слухове, че Нерон крои да извика и да екзекутира някои провинциални управители. Това предизвиква серия от бунтове, организирани от военачалниците в Галия, Африка и Испания. Когато и преторианската гвардия изявява враждебност към императора, той изпада в паника и бяга от града. Когато враговете му го застигат Нерон се самоубива.

Той оставя империята в пълен хаос. В течение на невероятната 69 г. сл. Хр. се изреждат не по-малко от четирима императори. Всеки от тях е провинциален управител или командващ, и всеки от тях е провъзгласен за император от верните си войници. Двама са убити, един сам посяга на живота си. От кървавата баня все пак оцелява един. Той ще управлява империята десет години и ще я изведе от този „период, богат на нещастия" - както меко се изразява съвременен на епохата историк.

Този император се нарича Веспасиан - виден стар воин. При поредното овакантяване на престола той е в Юдея, където потушава някакво въстание. Подкрепен от римските легиони в Сирия и Африка Веспасиан се връща с войските в Рим и сенатът утвърждава неговата власт. В Юдея

Придружен от крилатата Виктория, брадатият Марк Аврелий тържествено влиза в Рим през триумфална арка. Този най-голям мислител сред императорите е принуден да прекара по-голямата част от времето на своето управление на бойното поле, защищавайки северните и западните граници на империята. Въпреки че приема шумните приветствия, той си остава скептично настроен към подобна помпозност. Той съветва всички, които заслужават лаври, да се стремят да ги приемат хладно: „Помисли за отдавна умрелите, за тези, които ще живеят след теб, помисли за хората от нецивилизованите раси; колко много дори не знаят името ти, колко много скоро ще го забравят и колко много, от тези, които може би сега те хвалят, скоро ще те обвиняват."

остава синът му Тит, за да довърши потушаването на бунта. През 70 г. сл. Хр. е разрушен Йерусалим, а през 73 г. сл. Хр. след като еврейските защитници на Масада масово се самоубиват Тит превзема и тази крепост.

Веспасиан успява да заздрави финансовото положение на империята главно чрез сечене на дребни монети и увеличаване на данъците - събира данъци дори върху урината, която се използва за обработката на платове. Тези мерки, естествено, са непопулярни, но въпреки това Веспасиан приема за свой дълг да ги осъществи и го прави. Накрая умира с усмивка. „Чудно! - казал той, когато усетил, че се разделя с живота си, - мисля, че се превръщам в бог."

Веспасиан е наследен от сина си Тит. Той е изключително популярен младеж - „скъп и любим на цялото човечество" - казва един римлянин. Две години след възкачването си Тит умира, покосен от треска. Неговото място е заето от брат му Домициан. За 15-те години на своето управление той напълно ще заслужи язвителното определение на сатирика Ювенал, който го нарича „плешивия Нерон". Домициан, един садист, който изпитва удоволствие да пробожда мухи, страда от параноичен страх за своя живот. Неговата всепроникваща мрежа от информатори е ужасът на Рим. Накрая страховете му се оправдават и той е пронизан смъртоносно от един от домашните си прислужници. През 96 г. сл. Хр. Рим изглежда е бил на ръба на пропастта, ако не и полетял надолу. Но всъщност империята е на прага на един дълъг и благополучен период, познат като епохата на „петте добри императори".

Първият от тях е Нерва, уважаван стар благородник, който умира година и нещо след избирането му от сената. Преди това обаче той е принуден от войската да осинови и определи за свой наследник човек, избран заради военните му способности.

Това е добър избор. Новият император, Траян, е от италийско потекло, роден е в Испания. Воювал е дълго време в Сирия и Испания. Под негово управление империята разширява границите си отвъд Дунав в Дакия. По-късно войските му навлизат в Армения и в Месопотамия, управлявана от партите. (Накрая се оказва невъзможно да се задържи Месопотамия.) Като син на колониално семейство, Траян познава проблемите на провинциалните градове, където местната власт действа твърде свободно и много често в полза на собственото си благополучие. За да ограничи своеволията, Траян изпраща римски куратори, които контролират муниципалиите.

Както Нерва обучава на времето Траян за свой наследник, така сега Траян се заема с обучението на младия си роднина Адриан. Той се оказва, подобно на Траян, блестящ пълководец. Когато след смъртта на Траян през 117 г. Адриан става император, той разбира, че завоеванията на предшественика му са заплаха за стабилността на империята. Затова решава да се откаже от някои териториални придобивки, свива границите и Рим заема отбранителна позиция.

Адриан пътува неуморно. Често е ту в Гърция, ту в Галия или в Германия, или в Египет и Мала Азия. Когато през 138 г. умира, Рим може би за първи път в историята си внушава повече уважение, отколкото страх. Наследниците на Адриан - миролюбивият Антонин Пий и философски настроеният Марк Аврелий, които управляват до 180 г., не успяват да задържат този авторитет на същата висота. Сега империята започва да изпитва някои затруднения, които ще стават все по-съществени в бъдеще. Икономическите проблеми стават очевидни. Все по-големи войски са необходими за удържане на варварските племена по северните граници. Чумните епидемии, идващи от изток с римските войници, също взимат своя дан от имперския човешки потенциал. Скоро империята на Август ще бъде сериозно заплашена.

МАЙСТОРИТЕ СТРОИТЕЛИ

Римляните имат несравним талант на строители. Това е признато дори от гърците, чиито архитектурни постижения са значителни. Гръцкият географ и историк Страбон, който посещава Рим в началото на 1 в. сл. Хр., отбелязва, че неговите строители показват майсторство в области, „пренебрегвани от гърците, като изграждането на пътища и акведукти и канали, които биха могли да отмият мръсотията на града в Тибър. Те са построили павирани пътища из цялата страна, като са изравнявали планински хребети и са запълвали дупки, така че да направят възможно придвижването на тежко натоварени коли... А количеството вода, доставяно от акведуктите, е такова, че истински реки текат през града и неговите канали. Почти всяка къща има цистерни, водопроводни тръби и обилни чешми."

Пътищата и акведуктите са артериите на Рим. Но неговите жизненоважни органи са големите обществени зали: просторни отоплени бани за гражданите; огромни арени за забавления; извисяващи се храмове за възхвала на богове и императори. Където и да ги водят военните им кампании, римляните носят със себе си тази страст към строителството. Войските прокарват пътища през диви местности, а техните лагери се превръщат в постоянни селища. Акведукти подхранват израстването на градове, издигат се обществени сгради. Установят ли се веднъж, римляните оплитат хората от околната територия в гражданската си паяжина.

Всичко това е постигано със системно прилагане на няколко доста прости инженерни принципа. Грациозната сила на арката, форма, наследена от етруските, сръчно се използва, за да носи тежките акведукти над долините. Познаването на арката води до появата на свода - широко затворено пространство, което може да достигне масивни размери без да има нужда от вътрешни подпорни колони. Римляните правят чудеса с малко на брой основни строителни материали. Въпреки че теренът около Рим предлага малко твърд камък, който да се добива лесно, той е богат на вулканичен пясък, т. нар. поцолана. Смесен с вар и вода, той дава цимент, който би могъл да се положи дори и на речно дъно. След време римляните се научават да смесват цимента с различни съставки и така получават бетон. Здрав и монолитен, с възможности за оформяне, бетонът се оказва съвършеното средство за реализиране на големите планове на градостроителите.

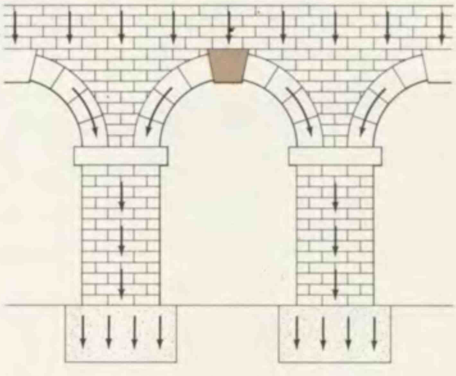

Последният елемент от римската формула за успех в строителството е стара колкото египетските пирамиди - способността да организират множества неумели работници в една ефикасна работна сила. Добрият строител е едновременно и техник, и надзирател. Това научава за свое огорчение Ноний Дат, строител от 2 в. пр. Хр. Той трябвало да прокара тунел под един хълм заради акведукт към северноафриканския град Саде. Проучил мястото, начертал плановете си и надзиравал пробиването от двете страни на хълма, докато бил повикан надалеч. След години се върнал и установил, че двата работни екипа, които трябвало да се срещнат по средата под хълма, леко са се отклонили. „Ако бях почакал още малко преди да се върна - писал инженерът, - Саде щеше да има два тунела вместо един!"

SENATVS
POPVLVSQVE·ROMANVS
DIVO·TITO·DIVI·VE PA IANI·F
VESPASIANO·AVGVSTO

АНАТОМИЯ НА АРКАТА

Сама по себе си арката е жив символ на римската мощ, триумфална порта за победните пълководци и хомот за разгромените врагове. Арката на Тит (*вляво*), построена в чест на потушаването на еврейския бунт от 70 г. сл. Хр., е увенчана с позлатения образ на императора в колесница. Под скулптурата лежи посвещение на Тит и са изсечени релефи, възхваляващи неговата смелост и способности - включително и сцена, в която отредите на Тит носят свещените съкровища, взети от Храма в Йерусалим.

Самостоятелните арки се нуждаят от масивни подпорни колони, които да издържат на натиска, упражняван върху тях от извития център. Когато арките са долепени една до друга, този натиск намалява и подпорните колони могат да се строят по-икономично. Както е показано долу, външният натиск от свързаните арки се поема от вмъкнатата плоча и товарът се прехвърля към основата.

Най-деликатната работа при строежа на арката е след полагането на основата и издигането на колоните. Като използват за подпора вмъкнатата плоча на върха на колоната, строителите поставят временна полукръгла дървена рамка. Над нея подреждат прецизно изсечени блокове или *voussoirs*, които здраво се заклещват с помощта на ключовия камък, поставян в центъра.

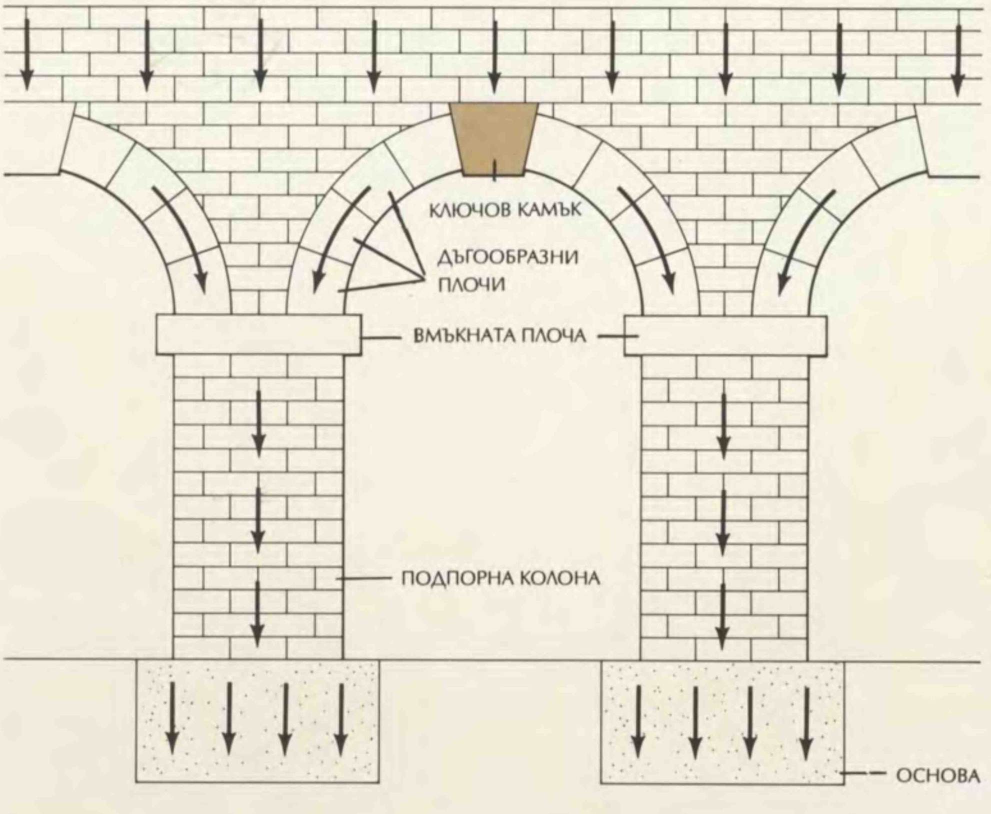

НЕБЕСЕН КУПОЛ

Около 120 г. сл. Хр. император Хадриан, образован човек с особена страст към архитектурата, започва строеж, който ще се превърне в паметник на най-високите претенции на императорския Рим - Пантеона (място на всички богове). Сградата представлява покрита ротонда, в която са оформени седем ниши, вероятно светилища на божества, свързани с небесата, като Марс, Меркурий, Венера и Юпитер. Куполът символизира небесния свод. През отвореното му око (*oculus*) слънчевите лъчи позлатяват мраморния под.

Да се осигури подпора на такъв огромен „балдахин“ е било монументално предизвикателство за строителите. Отначало те полагат подземна основа - бетонен пръстен, дълбок 4,5 и широк над 7 метра. Върху този кръг те издигат осем бетонни подпорни колони, така че да образуват седемте ниши. Всяка колона е оформена като предна фасада на храм с колони с вертикални улеи и пиедестал за статуи.

Най-сложната част на конструкцията е куполът. Върху скеля се прави дървен кофраж, в който се излива бетонът. Куполът е олекотен чрез правоъгълните ниши, а за по-голяма здравина в долната му част отвън бетонът е излят стъпаловидно. Във височина съставките на бетона стават все по-фини. А в най-високата част циментът е смесван с лека пореста лава.

Методите на строителите и техните материали са толкова здрави, че Пантеонът ще остане дълго след като други антични паметници се превръщат в руини. Няколко века след смъртта на Хадриан култовете на християнските мъченици изместват тези на езическите божества, но това не променя оригиналния характер на Пантеона. Близо 1700 години след построяването му английският поет Пърси Биш Шели ще стои в него и ще се чуди на „съвършенството на неговите пропорции“ и ще оприличава свода над главата си на „неизмеримия райски купол“.

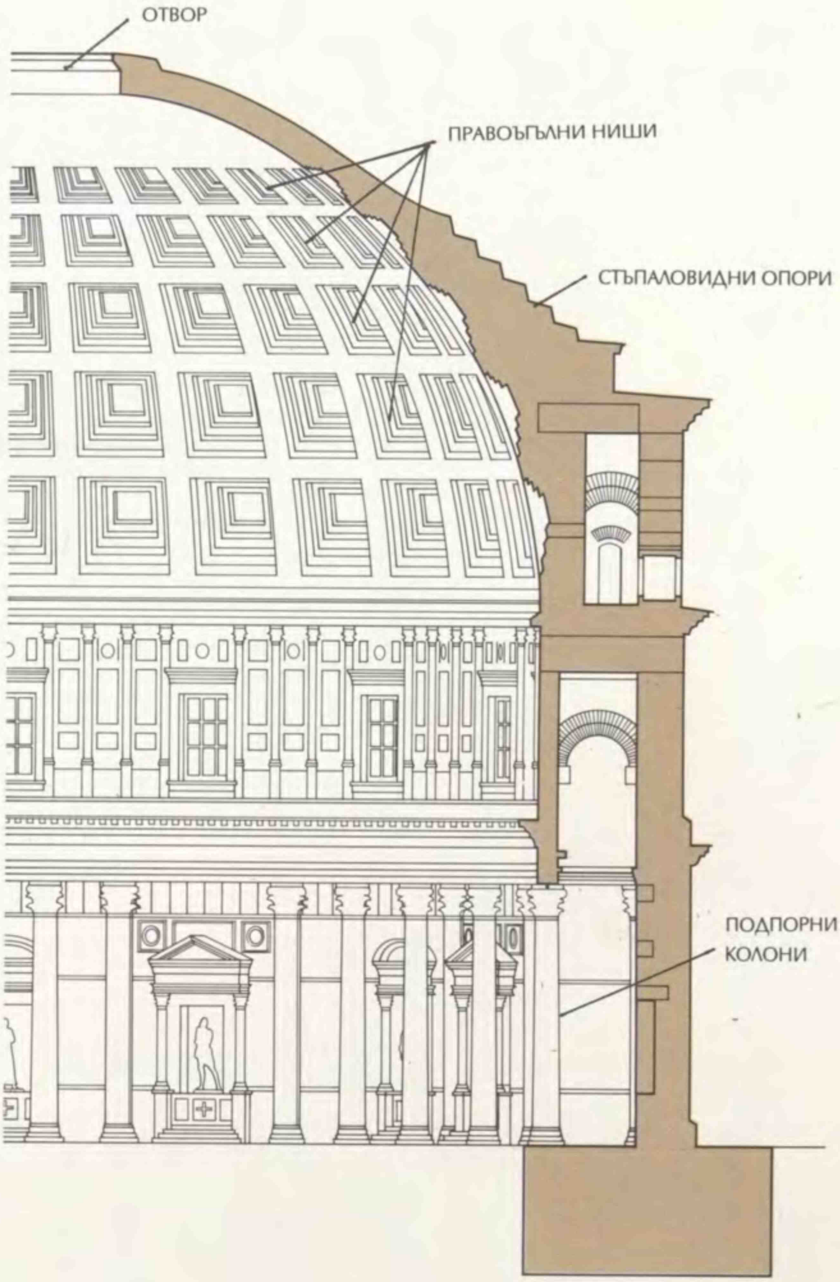

ПЪТИЩА ЗА ИМПЕРИЯТА

Пътищата, които римляните строят първоначално, са предназначени за военните нужди на огромната държава. Свикнали да бъдат местени от една гореща точка в друга, римските отреди могат да минават повече от 50 километра на ден, ако пътищата са твърди и сухи. Прокарването на добър път е сравнително лесно в сухата северна Африка, където покритието от чакъл е достатъчно. Но в районите с влажен климат строителството на пътища е по-сложна задача. Както е показано долу, пътят трябва да бъде изпъкнал така, че водата да се стича в страничните канавки. А за да се осигури здрава основа за тежките товари се полагат няколко плътни слоя. В повечето случаи най-отдолу се разстила пясък и се изравнява. Вторият слой е от дребни камъни, а третия - от чакъл. Най-отгоре пътят се покрива с плоски камъни. Древен историк отбелязва, че консулът Апий Клавдий Крас, който построил *Via Appia* (*вляво*) от Рим до Капуа към 300 г. пр. Хр., „заповядал всички покривни камъни да бъдат излъскани и изрязани така, че да образуват ъгли. След това наредил да ги свързват без цимент. Камъните прилепнали така здраво, че изглеждали като цяла каменна мозайка, защото фугите не се забелязвали." Тази издръжлива повърхност понася тежестта на войските, обозите им, количките на търговците и пощенските каруци.

Както другите постижения на римляните в строителството, така и строежът на пътища е изтощителна работа, която изисква дисциплинирана работна сила. По-голямата част от черната работа вършат войниците. Това ги поддържа във форма и осигурява заетостта им между военните кампании, въпреки че, макар и рядко, предизвиква и бунтове. Понякога бремето е прехвърляно на покорените народи, например каледонците в Британия. През 86 г. сл. Хр. техният вожд Калгак застава начело на неуспешен бунт, като протестира, че „римляните използват нашите ръце и тела, за да правят пътища през гори и блата“.

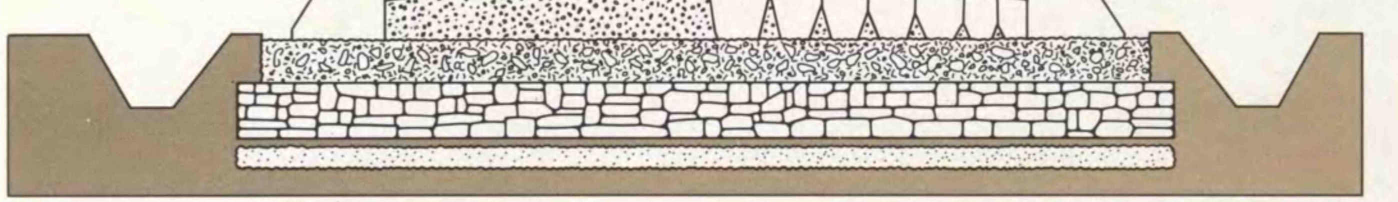

Римският свят е организиран около градовете и където такива не съществуват, римляните ги създават. Това изисква изобилие от прясна вода. Когато римските служители пристигат в селището Немаус (дн. Ним), за да направят там административен център, те откриват хубав поток, който може да задоволи нуждите на скромен град. Но плановете за Немаус не са такива. Затова около 20 г. пр. Хр. даровитият управител Марк Агрипа започва строителството на акведукт, дълъг близо 50 километра, който трябва да снабдява с вода новия град. Както в знаменитите акведукти на Рим, водата ще тече поради силата на гравитацията. Акведуктът хваща водите на пълноводен поток в хълмовете североизточно от Немаус, след това постепенно се спуска до крайното си предназначение. По пътя си обаче той трябва да пресече клисурата на р. Гардон, дълбока 55 метра. Това е два пъти повече от най-високата арка, която римляните са успели да построят без риск от срутване. Агрипа отговаря, като простира през дефилето триредна конструкция, известна като Понт дьо Гард (*вдясно*). Най-долният ред е достатъчно широк, за да носи павиран път и подпорите на тежкия циментов водопровод, скрит със зидария, на върха на моста.

След завършването на акведукта служителите трябва да регулират дебита. Дори ако водоснабдяването от източника остава постоянно, със сигурност ще се появят течове по протежение на акведукта поради износване, повреди или хитрости. (Знае се, че находчиви собственици точели от водопровода.) За разпределяне на водата извън Немаус, е поставен шлюз като този, показан на диаграмата вляво.

Бързото израстване на Немаус е показател за успеха на тази гъвкава водоснабдителна система. За десетилетия там изникват храмове и арени, къщи и бани. Издигнат е още един град по подобие на Рим.

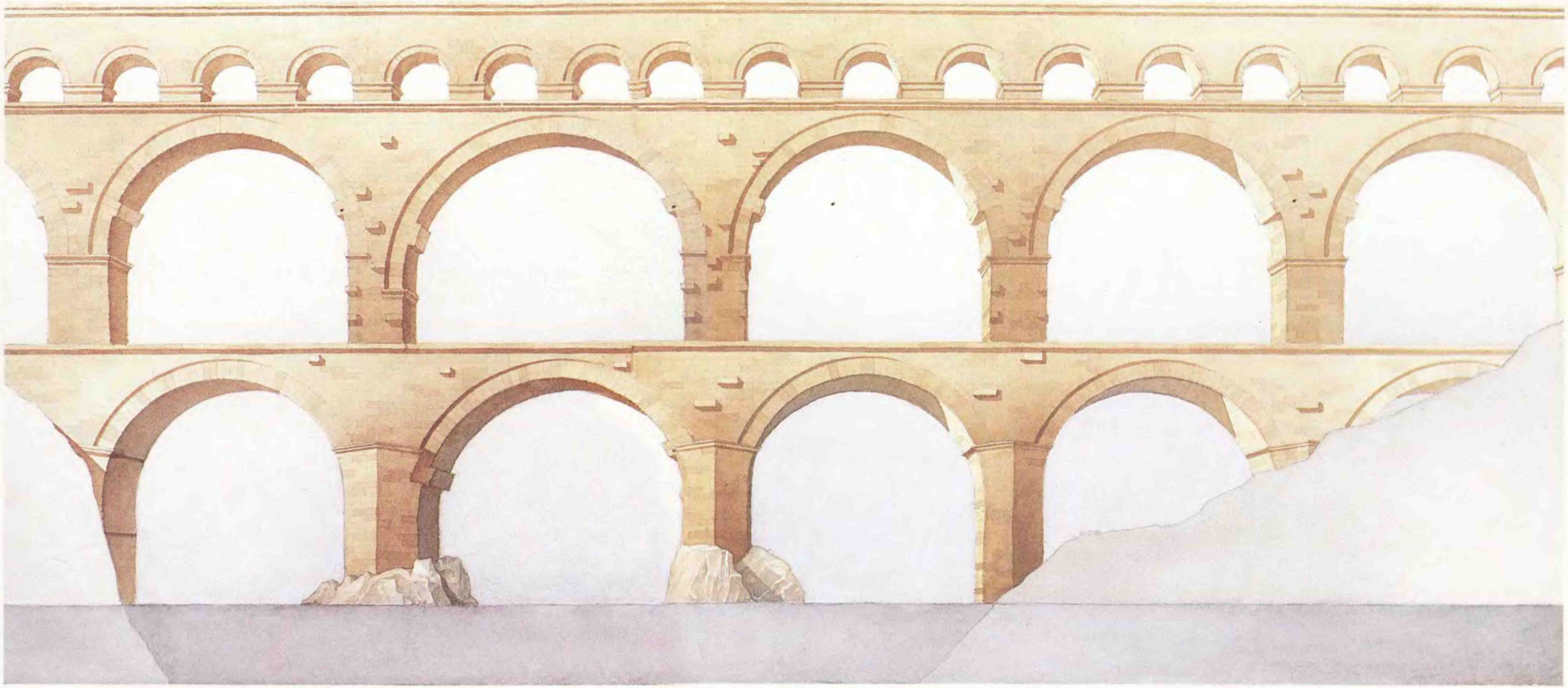

АКВЕДУКТИТЕ НА РИМ

За разпределяне на водата от акведукта римските инженери използват шлюз с канали. Когато дебитът намалява поради суша или течове, прегради блокират страничните канали (*близо вдясно*) и водата се придвижва по средния канал към общинските чешми. При умерен приток водата ще прелее през по-ниската от страничните прегради (*в центъра*) и тогава ще се водоснабдяват и обществените обекти, като баните например. При голям приток водата потича и по трите канала, което означава, че е осигурена вода и за домовете.

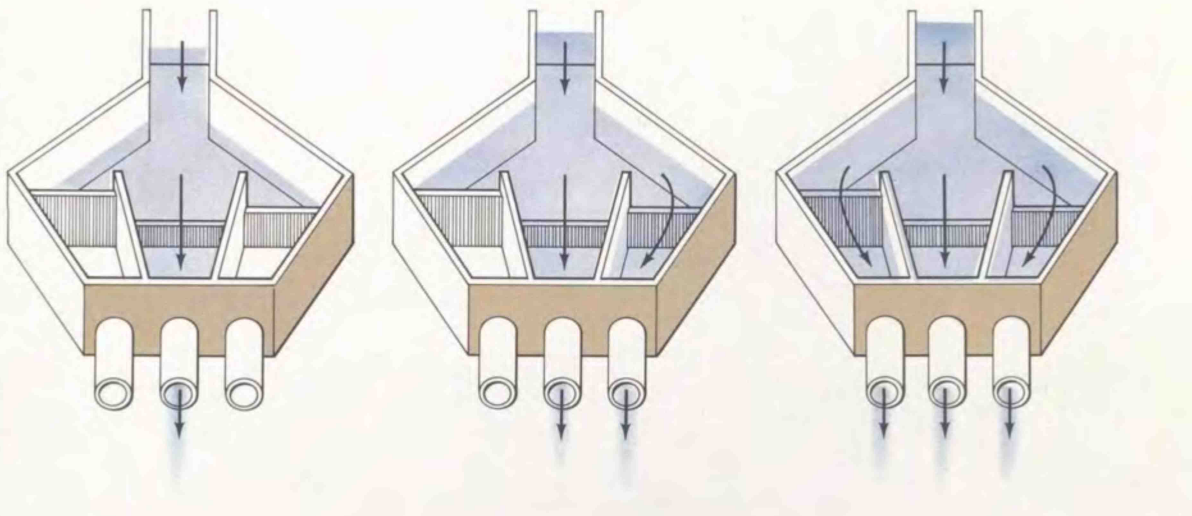

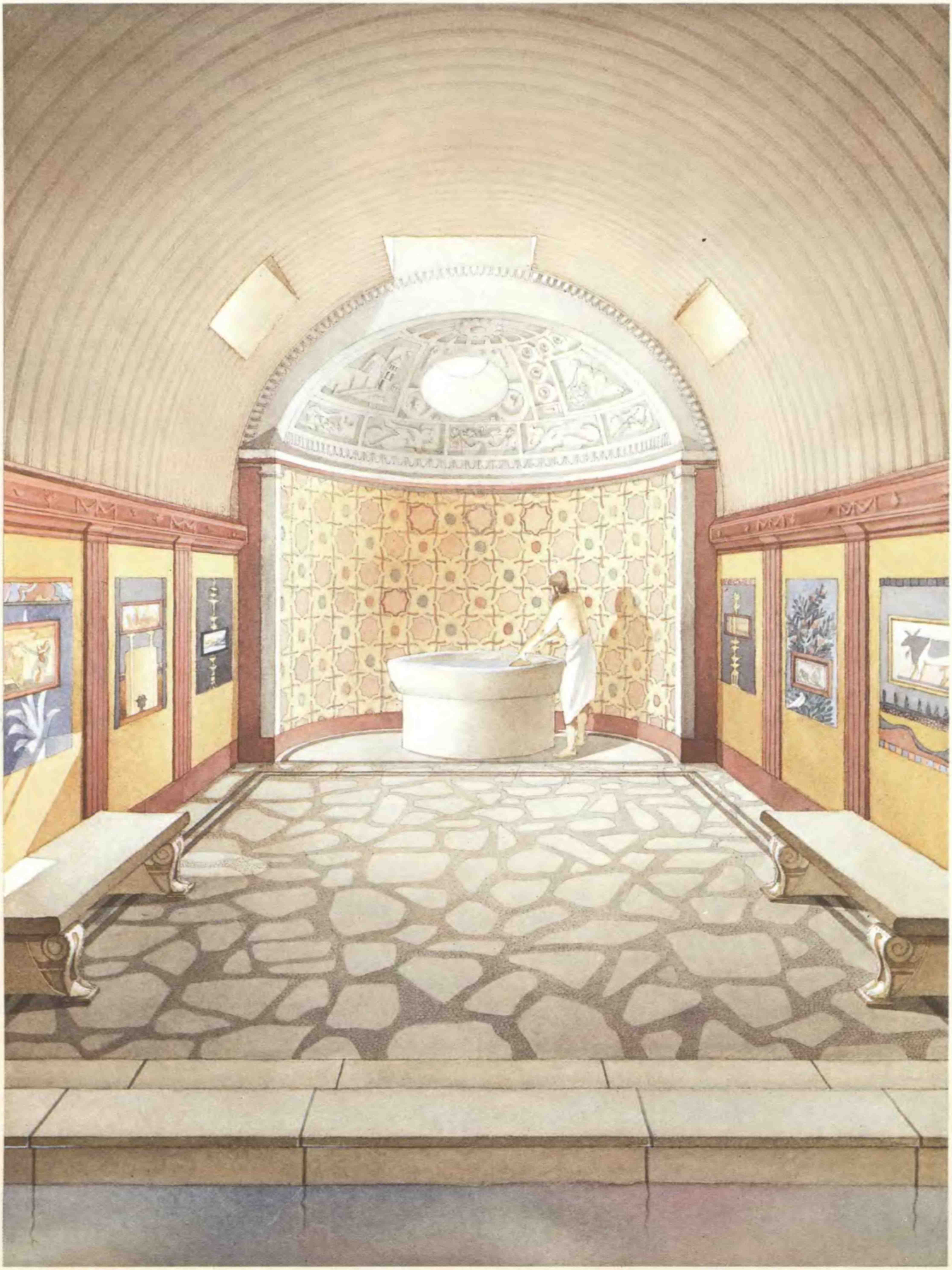

УДОБСТВОТО НА БАНИТЕ

Независимо от всичките си монументални начинания, римляните рядко забравят грижата за своето удобство. Пример за този стремеж към доволство е някой си Гай Сергий Ората. Своя принос в това отношение той прави благодарение на търговските си интереси, свързани с отглеждането на стриди. Към 80 г. пр. Хр. Ората стига до идеята, че може да отглежда целогодишно стриди, ако им осигури топла вода, която подпомага растежа им.

Той поставя няколко резервоара върху тухлени колони, загражда ги в основата и изгражда пещи, които нагорещяват въздуха, движещ се под резервоарите. Не след дълго Ората започва да прилага същия принцип към човешките жилища. Изкупува изоставени вили, оборудва ги с отоплени бани и с топлопроводни тръби, които затоплят целите стаи. След това продава къщите със значителна печалба. Малко римляни могат да си позволят такива жилища, но затова пък гражданите из цялата империя скоро започват да се радват на топлината на централното отопление, тъй като подобни системи са поставени и в обществените бани, включително и в тази в Помпей, показана тук.

Топлината на помпейската баня идва от пещ (*долу*), поддържана вероятно от роби. В бойлера се нагрява гореща вода за банята, а топлият въздух от огъня под резервоара се издига през кухите стени и топли помещението. Тази стая, наречена *caldarium*, е свързана с друга, наречена *tepidarium*, в която въздухът е по-хладен. Следва т. нар. *frigidarium*, където издръжливите граждани, след като са се отпуснали в отоплените помещения, могат отново да се ободрят с бързо гмурване в студена вода.

За множеството, което посещава редовно комплекса, банята е източник на голяма гражданска гордост - чудо на технологията, което позволява на обикновения гражданин да вкуси от императорските удоволствия.

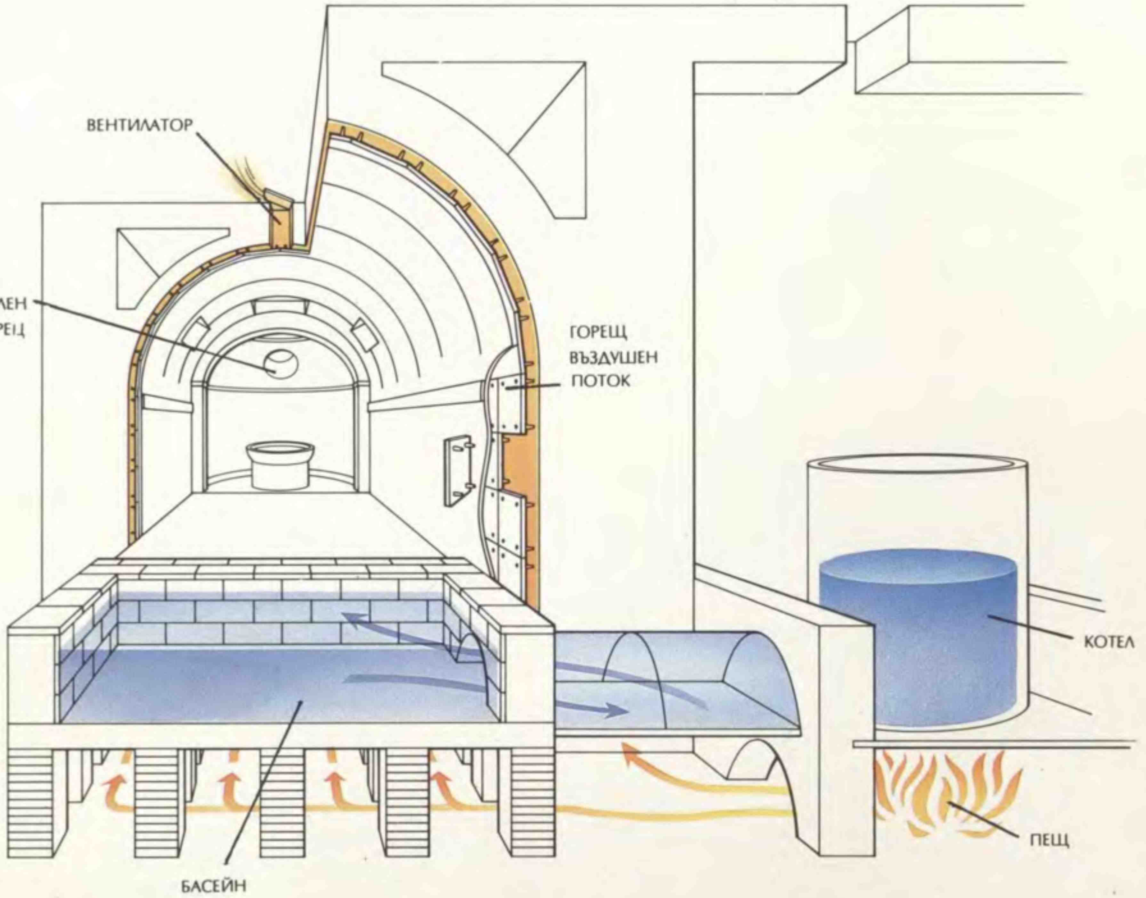

СТРЕМЕЖЪТ КЪМ ВЛАСТТА НА ИЗТОК

3

Нахлуването на Александър Велики в Индия открива пред европейците удивителен свят. Гърците в армията на Александър и онези, които покъсно пътуват до субконтинента, се връщат със смайващи описания на индийските чудеса, които оставят слушателите им с отворена уста. Един от тези очевидци е Мегастен - гръцки историк и дипломат, който посещава Индия към края на 4 в. пр. Хр. като пратеник на един от Селевкидите. Разказите на Мегастен са изключително интересни и други гръцки и римски писатели неуморно ги цитират.

От такива източници идва и описанието на сладководна риба, дълга близо 4 метра, която индийците хващали с голи ръце в плитките води на оттеглящите се приливи. Разказва се също и за скариди, които стават поголеми и от морски раци, и за мравки, големи колкото лисици, които изкопават златен пясък, когато се заравят в земята. (Всеки, който е достатъчно смел да рискува да бъде преследван и убит от свирепите мравки, може да вземе златото.) Има приказки за 7-метрови змии, които могат да погълнат цели елени, за слонове, които танцуват и свирят на цимбали, прикрепени към предните им крака, за птици, които „могат да се научат да говорят, така както се учат децата" Разправя се също, че високо в планините по индийската граница живее „особен вид животно, прилично на сатир, цялото покрито с дрипава козина" Тези зверове били способни „да се катерят нагоре по отвесни скали с невероятна скорост и да се защищават, като спускат камъни срещу преследвачите" - всички данни показват, че това са може би най-ранните сведения за йети, тайнственият снежен човек от Хималаите.

За читателя или слушателя от елинистичния свят е невъзможно да отсее истината от измислицата, тъй като някои от действителните факти, са поне толкова странни, колкото и легендите, с които се преплитат. За гърците например вероятно е било еднакво смайващо да научат, че птици, наричани папагали, могат да се обучат да говорят, колкото и че мравки с размерите на лисици добиват злато. Хората в Гърция, които не познават нито памука, нито захарната тръстика, се дивят на разказите за „дървета, по които расте вълна" и за „чудодейна тръстика", която отделя мед без намесата на пчели. Всъщност, може би, най-удивителният факт за онези, които обитават сухия регион около Егея, е стопанското изобилие в Индия.

Тази огромна територия, която изглежда, че „обхваща почти цялата северна тропическа зона на земята, пише Мегастен, изобилства от овощни дървета и обширни плодородни равнини" Според погрешните представи на Мегастен Индия не познава глада, „тъй като два пъти в годината валят проливни дъждове - през зимния сезон, когато се сее пшеницата и през време на лятното слънцестоене, когато пък се сее оризът, сусамът и просото. Местните жители почти винаги прибират по две реколти годишно. Дори ако едната се окаже бедна, те винаги могат да бъдат сигурни във втората." Индия има природни богатства и под земята, съобщава

Мегастен: „Почвата съдържа много злато и сребро, и мед, и желязо в немалки количества, дори калай и други метали, които се използват за направа на различни потреби и украси, както и за военни съоръжения."

Такъв е екзотичният земен рай, който посреща и скоро изпраща завинаги Александър. Принуден да се върне поради недоволството на войските си, великият воин присъединява към империята си само малка част от тази огромна територия. По-голямата част от Индия представлява, за момента, разпокъсан конгломерат от самостоятелни, понякога воюващи помежду си, царства, републики и по-малки племенни общности, някои от които са баснословно богати и напреднали в културно отношение. Но, въпреки че Александър не успява да спои Индия в една империя, тази земя вече е отгледала свои амбициозни мъже, способни да гледат надалеч, които скоро ще основат тук индийско имперско управление и ще дарят хората от субконтинента с благата на единството.

Водачът е Чандрагупта Мауря. Неговото потекло и ранни години са забулени в тайнственост. Презимето му вероятно произлиза от думата за паун и може би е свързано с някакъв древен тотем на рода му. Според някои, бащата му е обикновен пастир. Според други, Чандрагупта е принц от

След разпадането на обширната империя на Александър Велики в Азия се появяват две други империи. Чандрагупта Мауря, бивш поданик на Александър, обединява царствата в северозападна Индия и основава Маурийската династия. Неговите наследници, най-вече Ашока, разпростират властта на Маурите над целия индийски субконтинент. В Персия войнолюбивите парти завладяват останките от Селевкидската империя на Александър и стават първостепенна сила в района. Въпреки че западните части на тяхната империя от време на време са окупирани от римляните (*оранжевата зона на картата*), партите отстояват по-голямата част от империята си срещу римляните и държат под контрол жизненоважните търговски пътища от изток.

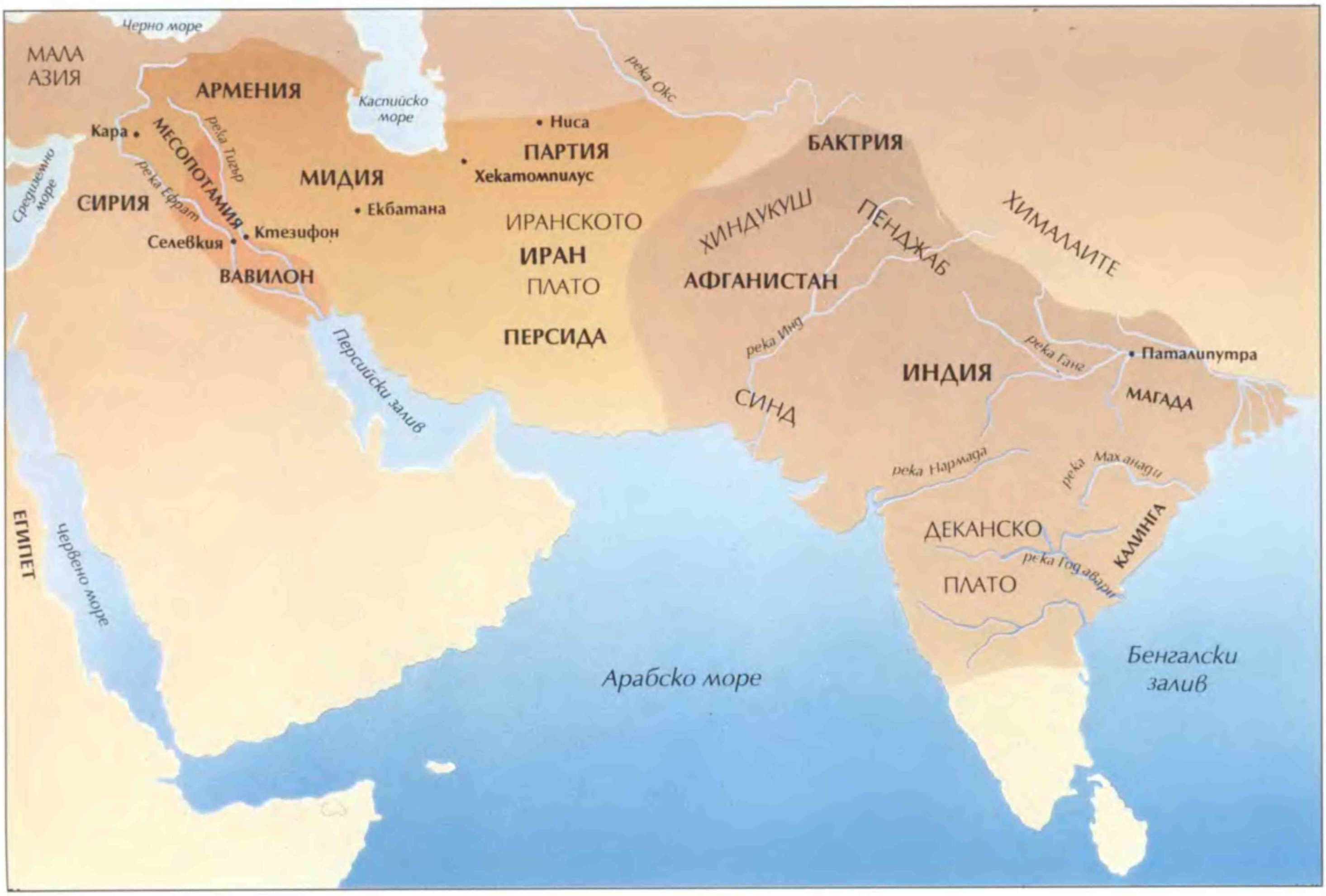

племето Мория, което бяга в изгнание, когато земята му е завоювана от по-голямо царство. Той очевидно среща Александър, докато завоевателят е в Индия, но хронистите на Александър само бегло го споменават като „млад юноша"

Какъвто и да е произходът на този юноша, съдбата му е определила да стане първият император на Индия. С помощта на своя съветник Каутилия - хиндуски брамин от висшата каста, Чандрагупта Мауря ще основе Маурийската династия, която не само ще създаде условия за появата и развитието на имперската идея на индийския субконтинент, но ще издигне и нови управленски идеали - за законово управление, за привилегии, но и за задължения на абсолютните монарси, за отговорностите на тези, които са на власт, за духовното израстване и благоденствието на обществото.

През същата епоха ще се появи още една империя в съседен, но съвсем различен регион - Иранското плато, на запад от Индия през планините Хиндукуш. Тук на брулената от ветрове и изсушена земя неспокойната орда от конници, известни с името парти, ще бъде поведена към епични завоевания от пълководеца Аршак (или Фраат III). Династията, която управлява този избухлив и ексцентричен народ, ще се задържи близо половин хилядолетие на власт, почти три пъти повече от времето на идеалистите Маурии. Тя ще води поданиците си от бедност към богатство и обратно, ще подложи на сеч почти всички останки от последните гръцки владения в Азия и неведнъж ще посрами мощните римски легиони в зенита на тяхната сила. Партската империя заема стратегическо място, тъй като на нейна територия се пресичат търговските пътища от Китай с тези от Средиземноморието и Рим. Индия позволява на европейците да видят един непознат и интересен свят. А Партия им позволява да надникнат в една дори още по-екзотична култура, тъй като на пазарите тук най-после се срещат цивилизациите от Запада и Далечния Изток, изолирани дотогава една от друга.

В продължение на два века преди идването на Александър държавата Магада е водеща сред царствата и племенните съюзи в североизточна Индия. Тя не само се радва на богатствата, които Мегастен така пищно описва, но и заема важно стратегическо място - по протежение на търговските пътища по р. Ганг и връзката им при устието на реката с Бенгалския залив. От тази позиция Магада разширява своето влияние по източния бряг на Индия и отвъд.

Когато младият Чандрагупта Мауря поема своя път към властта, той се прицелва именно в Магада. Може би вдъхновен от кампанията на Александър в северозападна Индия, Чандрагупта събира войска и към 324 г. пр. Хр. я повежда срещу гръцките гарнизони, оставени от Александър в Пунджаб и Синд.

Войниците му са въоръжени със страшно оръжие - масивните индийски лъкове, високи един човешки бой и толкова здрави, че стрелецът може да опъне тетивата само с две ръце, придържайки лъка с единия си крак. Стрелите са дълги почти три метра и могат да пробият и най-здравия щит или нагръдник.

Още отначало проличава, че Чандрагупта Мауря е военен гений. Скоро той става господар на северна Индия. Говори се, че при завладяването на Магада стратегията му следвала майчините наставления ястието никога да не се започва от центъра на чинията, а отстрани. Той изолира външните територии на царството и не след дълго сваля последния от династията Нанда, която управлява Магада повече от половин век. Владенията му сега се простират над по-голямата част от северна Индия, над 2000 километра от западните притоци на Инд до източните течения на Ганг.

Бойният слон

Войските на Чандрагупта Мауря включват невероятна тежка кавалерия: стада от слонове, яздени от въоръжени индуски воини. Толкова ужасяващи са огромните зверове, че дори високодисциплинираните гръцки фаланги треперят пред тях. А Александър, впечатлен от въздействието, което те оказват, въвежда слонове в собствената си войска.

След време войските в целия Среден Изток използват бойни слонове. Но индусите си остават най-вещи в залавянето и обучението на диви слонове. За усмиряването им се използват успокояващи песни и музика, а доброто поведение се затвърждава с награди - не само храна, а и цветя, които животните изглежда много харесват.

Преди битка слоновете са боядисвани в ярки цветове и са поени с големи количества оризово вино, за да се засилли тяхната агресивност. Освен водача, индийските бойни слонове носят от един до трима войници, обикновено въоръжени с щитове и бамбукови копия.

Завоеванията на Чандрагупта обединяват под негова власт множество народи от най-различни раси, езици, религии и култури и той възнамерява да ги слее в единна държава. В този план добра работа му върши богатството на Магада. Тук процъфтяват търговията и занаятите. Занаятчии произвеждат накити, парфюми, фини тъкани, кожени изделия, грънци и облекло, а ковачите коват саби, върхове на стрели и други оръжия. Кервани от волски каруци и флотилии от речни лодки разнасят такива стоки по цялата страна, пътуват до източните пристанища и обратно. Държавата притежава всички мини, корабостроителници, оръжейните и повечето от текстилните предприятия. Тя събира данъци върху всички форми на богатство, включително върху добитъка, златото и приходите от търговията.

Освен търговските пътища и занаятчийските градове, Магада, както и цяла Индия, е страна на уседнали стопани, които живеят в малки селища. Династията Нанда създава в страната високоефективна данъчна бюрокрация, която осигурява на държавата нейния дял от стойността на реколтите. Чандрагупта надминава постигнатото като взима не само една четвърт или повече от стойността на реколтите, но налага и данък върху земята. Богатствата му стават баснословни. Очевидно, тежките данъци не предизвикват сериозна реакция - селяните отдавна са свикнали с „вниманието" на бирниците.

Чандрагупта избира за своя столица Паталипутра, тогава сред най-големите и най-хубави градове на света. Неговите многоетажни къщи, построени от дърво и кирпич, за да могат лесно да се преместват след честите наводнения, са разположени върху 30 квадратни километра по южния бряг на Ганг, близо до сливането ѝ с р. Сон. Градът е заобиколен с голяма дървена стена с 570 наблюдателни кули, защитен е и с ров, широк 275 и 14 метра дълбок.

Чандрагупта използва богатството си, за да изгради огромна бюрократична система - най-сложната, позната в Индия. Традиционно градовете се администрират от съвет на петима старейшини. Чандрагупта назначава шест такива съвета в столицата си - един надзирава занаятчиите, друг регулира търговията, трети събира 10% пазарна такса, четвърти се грижи за удобствата на чужденците, пети записва ражданията и умиранията и шести наблюдава поддържането на обществените места.

Владетелят е насочван от своя хитър и предан първи министър Каутилия. С лукавия си ум Каутилия внася своя дял в писмения сборник от индийски мъдрости, който в по-късни векове с много добавки ще стане Арташастра - буквално „Наука за материалната печалба". В него нашироко се обсъжда придобиването и упражняването на властта.

Това, което Чандрагупта създава, а Арташастра възхвалява, е вид милостив деспотизъм. Почти всеки аспект на поведението на отделната личност е под държавен контрол - от търговията до съблюдаването на религиозни норми, от изучаването на етикета до уреждането на семейните кръвни вражди, от влизането в манастир до наемането на вещица.

Арташастра учи, че тъй като хората по природа са непостоянни и темпераментни, те трябва „постоянно да бъдат надзиравани при изпълнение на техните задължения". Не трябва да им се разрешава нито спор, нито обединение, защото споровете им пречат на работата, а обединяването им заплашва държавата. Такъв близък контрол над подчинените изисква не просто надзираване, а шпиониране. Шпиони има навсякъде както мъже, така и жени. Те са толкова много, че накрая започват да ги смятат за отделна

обществена класа. Много от тях са обучавани в професията от детинство, а някои след време биват назначавани да следят други шпиони.

Тази всеобхватна намеса на държавата в личния живот е смекчена донякъде с толерирането на някои видове частни предприятия и значителна местна автономия в рамките, определени от държавната политика. Много гилдии и общности се радват на широка свобода в работата си. Нещо повече, обикновените поданици могат да се утешават с мисълта, че самият цар не е свободен от задължения към държавата. Един текст разяснява какво трябва да прави царя във всеки момент от деня и нощта. Определени са часовете за приемане на поданици, за срещи със съвета, за домашни задължения, молитви, както и за посещения и ръководство на войските. Един път дневно и един път през нощта царят трябва да приема докладите на шпионите, отделно време се предвижда за изпращането на шпионите по служба.

Чандрагупта и неговите наследници отделят много от богатството си за изграждане на военна мощ. По време на разцвета на Маурийската империя армията ѝ наброява 600 000 пехотинци, 30 000 конници, 9000 бойни слона и 8000 колесници. Въоръжените сили се ръководят от шест съвета, от по пет души всеки. Те си поделят отговорностите за пехотата, флота, конницата, слоновете, колесниците и припасите.

Никой не очаква от царя да надзирава сам огромната управленска структура. „Само колело никога не може да се задвижи - отбелязва Арташастра. - Затова царят ще използва министри и ще изслушва тяхното мнение." Те трябва да се назначават според заслугите си, а „не според произхода или под скрито влияние" и само след щателна проверка от страна на царските шпиони.

Близо 17 години Чандрагупта утвърждава властта си в северна Индия, преди да се изправи за първи път пред външен враг. През 305 г. пр. Хр. Селевк Никатор, гръцкият генерал, който след смъртта на Александър поема контрола над по-голямата част от западна Азия от Сирия до Афганистан, се отправя с войска към Пенджаб и се изправя срещу нарастващата империя на Мауриите.

По-късно двете сили сключват мирен договор, но не съобщава дали са се водили сражения или отношенията са били уредени чрез заплахи и споразумения. Ако са се срещнали в битка, то тя трябва да е била титанична. Селевк е способен военачалник с мощна армия, но независимо от това Чандрагупта не само го изтласква от Пенджаб, но и получава от нападателя три от неговите богати провинции, намиращи се в съседство. След подписването на мирното споразумение, Селевк изпраща една от дъщерите си на Чандрагупта, а в замяна получава 500 чудесни бойни слона. Но поважното е, че според този мир западната граница на империята минава по планините Хиндукуш.

С напредването на възрастта Чандрагупта задълбочава интереса си към религията. Три столетия не спират религиозните вълнения в Индия. Господстващата религия на индуистките брамини е оспорвана от няколко секти. Две от тях придобиват особено важно значение. Те започват да привличат последователи някъде около 6 в. пр. Хр., когато Сидхарта Гаутама, основателят на будизма, прозрял пътя с осемте степени към просветлението, докато седял под едно дърво в Магада, а неговият млад съвременник Махавира получил същото видение, което го подтикнало да създаде джайнизма.

Както будизмът, така и джайнизмът оспорват много от традиционните черти на обществото, поддържано от брахманите, особено строгата кастова система, която разделя индийския народ на 4 главни съсловия, всяко отделено от другото чрез обичаи, които имат силата на закон.

На върха са свещениците - брахманите. След тях се нареждат т. нар. кшатрии - войните и аристократите, следват вайшите - търговците, земеделците и занаятчиите - това е най-широкият слой в маурийското общество. Най-низшата каста е тази на т. нар. шудра - чернороботници от смесен произход.

Будистите и джайнистите не признават това древно деление. В техните манастири се приемат не само мъже от всички обществени слоеве, но и жени и те стават центрове за развитие на демократични идеи и на образованието. И двата монашески ордена са аскетични. Джайнистите обаче стигат до крайност и често пренебрегват напълно както облеклото, така и храната. Именно тази секта привлича най-много вниманието на Чандрагупта. Според джайнистката легенда, през 301 г. пр. Хр. той предава властта на сина си Биндусара и влиза в джайнистки манастир в Южна Индия. Там, обладан от ревностна вяра, Чандрагупта бавно умира от глад.

По време на 28-годишното управление на Биндусара към империята очевидно е присъединено обширното плато Декан, което обхваща по-голямата част от южната половина на субконтинента, но липсват сведения как е постигнато това. Биндусара има седем сина. Според по-късните легенди един от тях бил особено грозен и бащата никак не го обичал. Но майката на момчето, която може да е била гръцка принцеса, казала, че когато се родило детето в нея „нямало тъга", имайки предвид вероятно задоволството, че е родила момче. Думата, която тя използва - Ашока - става име на детето.

Въпреки отвращението на бащата, или може би точно заради това, веднага щом Ашока възмъжава, той е назначен за царски наместник в една гранична провинция. Там се изявява като проницателен и решителен водач. След смъртта на Биндусара започва четиригодишна ожесточена война за престола. Победител от нея излиза именно Ашока, след като убива, както разказва легендата, всичките си братя с изключение на един.

Ашока става най-забележителния маурийски владетел. След възкачването си на трона през 269 г. пр. Хр., осем години той утвърждава своята власт вътре в страната. След това се заема с Калинга - последното значително царство на субконтинента, останало независимо, разположено на източното крайбрежие на Индия. След продължителна и кръвопролитна война, в която загиват 100 000 войници и 150 000 души са пленени и отведени в робство, царството Калинга е присъединено към империята на Маурийте.

Подробностите от войната, както и философията на Ашока, са известни днес благодарение на каменните надписи, които императорът заповядва да изсекат из цялата страна. Тези 5000 думи са гравирани върху редица големи валчести камъни, както и върху 30 колони, издигнати за тази цел. Според тези т. нар. каменни едикти, Ашока изпитва големи угризения след завладяването на Калинга. „Избиването, смъртта и отвеждането на пленени хора - гласи един от надписите - предизвиква дълбока тъга и съжаление у Негово Свещено Величество." Ашока толкова съжалява за стореното, че на десетата година от своето управление решава да приеме будисткия закон за ненасилие. Оттогава императорът отхвърля циничните внушения на Арташастра и проповядва една коренно различна представа за управление, основано на нравственост и социално състрадание, управление, при което царят държи властта и се грижи за доброто на всички живи същества.

Новите възгледи на Ашока може и да се основават на религията, но те съдържат и силен елемент на проницателна практичност. Империята на Маурийте сега обхваща цяла Индия, с изключение на три малки царства на юг. Като първи император на Индия Ашока властва над може би 50 милиона души, разделени от големи разстояния, говорещи на много и различни

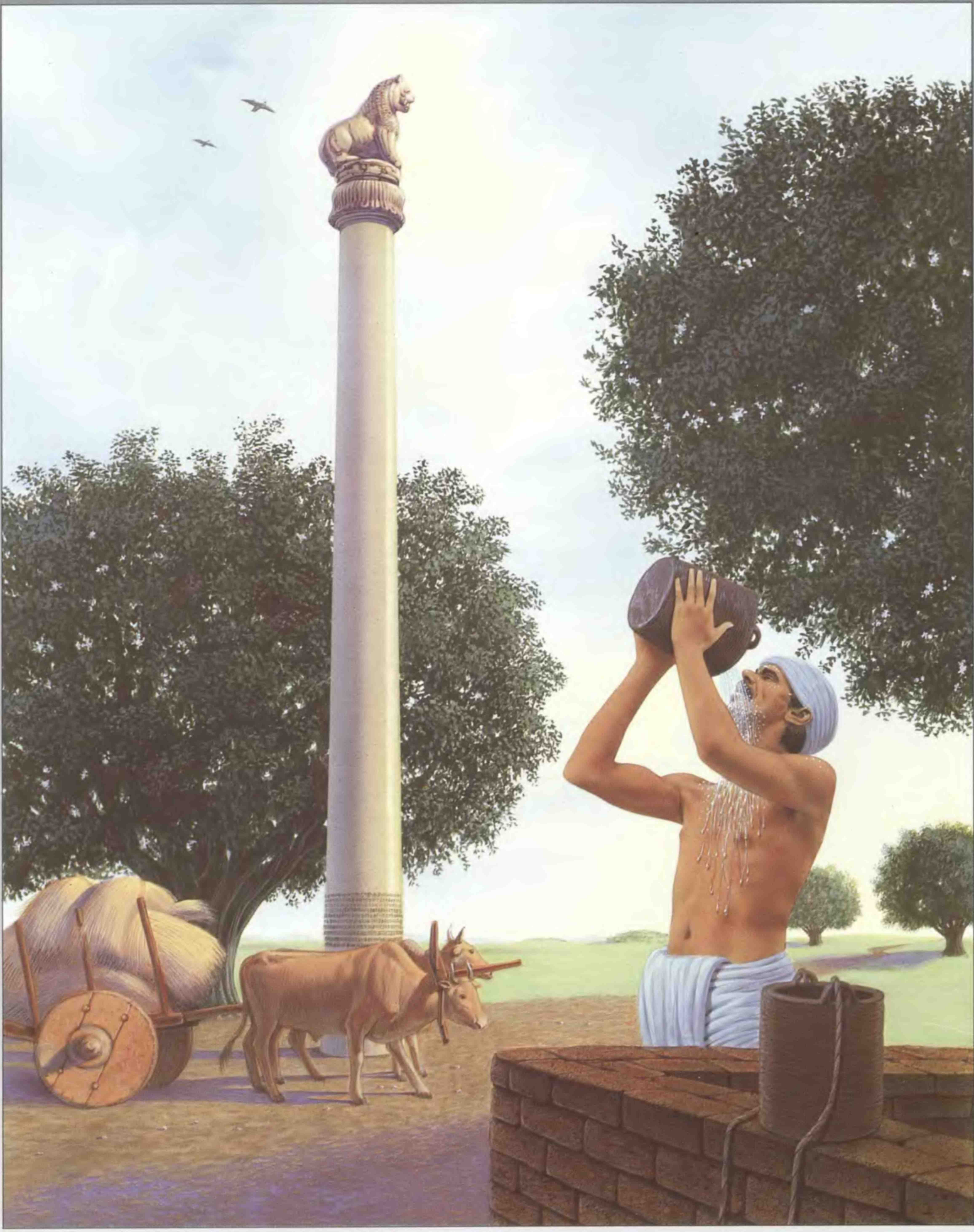

езици, изповядващи различни религии, с различни обичаи, а понякога и със силно чувство за независимост. Сега Индия се нуждае от обща идентичност и цел. В името на това мъдрият Ашока се отказва от контрола със сила и от шпионите, нарича всички индийци „мои деца" и ги убеждава, че им желае „всякакво благоденствие и щастие както в този живот, така и в следващия"

Той използва богатството си, за да приложи на практика своите думи. Отваря царската съкровищница, за да построи болници и ветеринарни клиники, които обслужват поданиците му безплатно. Строи хубави пътища, за да подобри комуникациите и търговията между различните части на империята. А по протежение на пътищата издига къщи за почивка на пътниците. В стремежа си към единство Ашока утвърждава пракритския език като официален в империята, с изключение на далечния северозапад, където и гръцкият е официално признат.

Той не обръща голямо внимание на кастовото деление. Въпреки че неговата философия се основава предимно на будистките догми, Ашока остава в добри отношения с джайните и с индуистките брамини. Успехите му обаче облагодетелстват най-вече будизма. Разпространяван благодарение на неговата подкрепа и на разширяващата се търговска мрежа, будизмът прехвърля границите на Индия и се утвърждава като господстваща религия в Азия, като става една от най-големите световни религии.

Вместо да праща войски, за да налага желанията си, Ашока праща цивилни администратори, наречени „надзиратели на закона", или „висши пълномощници на справедливостта", които контролират местните служители. Тези вътрешни посланици познават обичаите на малцинствата и са научени да уважават техните нужди. А в това време войската пази северозападната граница.

Ашока пътува много и си изгражда образ на баща на народа си. „Трудно е да се познаят и този, и отвъдния свят - казва той на поданиците си - без голяма любов към закона, без дълбоко самопознание, голямо подчинение, голямо уважение, голяма енергия. Това е моята власт: управление чрез закона, администриране според закона, задоволяване на моите поданици според закона и защита чрез закона."

Ашока още поддържа дипломатически и търговски отношения с останките от империята на Александър Велики - Сирия, Египет, Македония и Кирена. Към тези държави Индия изпраща кервани с подправки, скъпоценни камъни, парфюми, коприна и слонова кост, а оттам внася лен, стъклени съдове, ценни метали и билки. Междувременно посланиците на Ашока, по негови наставления, уведомяват света, че той се е отказал от воденето на войни. Това, отвъд границите на Маурийската империя, се възприема повече като знак за слабост, отколкото като просветление. Амбициозните мъже ще го имат предвид за в бъдеще.

За момента обаче Индия се радва на своето богатство в мир и спокойствие. В страната владеят справедливост и ред. Очевидно кражбите са рядкост и много хора оставят домовете и своята собственост без надзор. Истината и честта са високо ценени, но са подкрепени и със сурови закони. Наказанието за лъжливи показания е осакатяване. Ако пък някой осакати друг човек, се осъжда да загуби същия крайник и една от ръцете си. А който причини загубата на око или ръка на занаятчия, го очаква смъртно наказание. Странно е, че в закона няма предписания срещу длъжници, очевидно кредиторът трябва да обвинява само себе си, задето се е доверил на измамник.

Частният живот изглежда протича в мир. Браковете обикновено се договарят предварително. Бащите показват дъщерите си за женене пред обществото. Сред тях победителите в различни мъжки състезания, като над-

Загрижен за благоденствието на своите поданици, маурийският владетел Ашока създава спирки за почивка (*вляво*) за пътуващите по главните пътища в империята. Освен кладенци и помещения за отмора, на такива места често са издигани и монументални колони с гравирани върху тях стихове от будистката доктрина или вдъхновени едикти от самия Ашока.

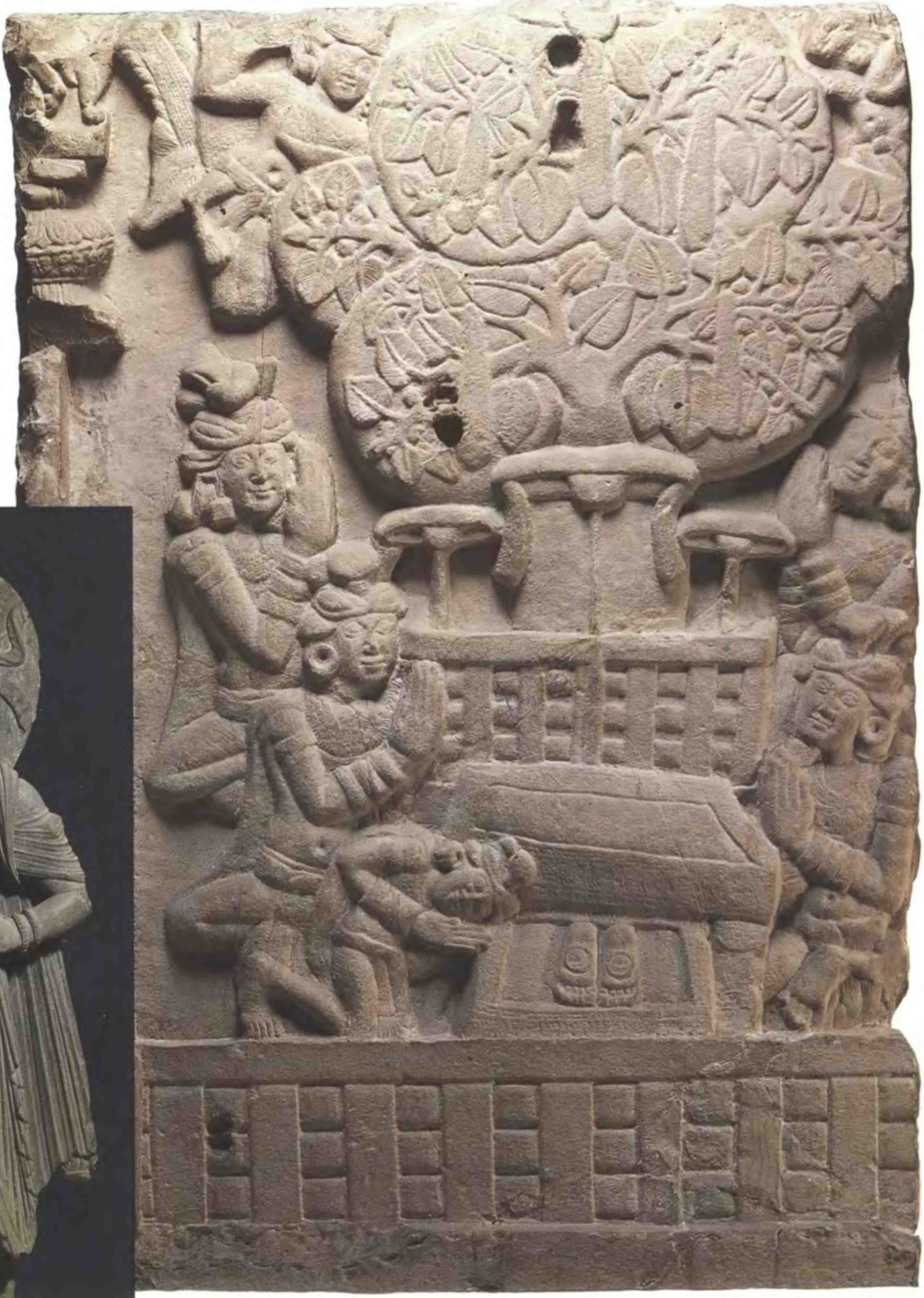

бягване, борба и други, избират своите съпруги. В други случаи кандидатът просто предлага на родителите на момичето впряг волове за ръката на дъщеря им. Индийските жени са добродетелни, въпреки че поне един европейски писател твърди, че индийката дори да е образец на съвършенство, пак ще предложи услугите си срещу един слон. Това може би е показател не толкова за високата цена на слоновете, колкото за традиционното подценяващо отношение на мъжете към морала на жени от друга култура.

Индийците се хранят добре, най-често с ориз, гарниран с различни зеленчуци и риба или понякога месо. Очевидно не са имали специално определени часове за хранене; хората ядат, когато са гладни. Богатите ядат от златни купи. Своето богатство те показват и като носят обици от слонова кост, обувки от фина бяла кожа и дрехи, изработени със златна нишка и украсени със скъпоценни камъни. Модерният мъж може да боядиса брадата си в синьо, червено, лилаво или дори в зелено. Обикновените люде носят прости памучни дрехи - понякога за мъжете това е само превръзка около слабините (доти). Всички индийци носят чадъри за защита от слънцето. За да се поддържат във форма, богатите масажират телата си с абаносови ролери или пък слугите им го правят. Царят понякога бива масажиран по време на аудиенция.

В тази повече или по-малко отпусната и спокойна атмосфера, технологиите и изкуствата процъфтяват както никога дотогава. Колоните на Ашока са истински постижения: 12 до 15 метра високи, те тежат 45 тона. Всяка от тях е монолитна, полирана до огледален блясък и увенчана с огромен каменен капител, покрит с изящни релефи на лъвове, слонове, бикове или религиозни символи - изработени вероятно от известните със своето майсторство персийски каменоделци. Тези паметници на една славна империя ще оцелеят две хилядолетия. Дворците в Паталипутра са украсени така разточително, че един китайски странник, Фа-хиен, посетил града векове по-късно, ги възприема като свръхестествени творения: „Царските дворци и зали в града са изцяло направени от духовете, които Ашока използвал, и които са натрупали камъните, издигнали са стените и портите и са създали елегантните релефи, които никоя човешка ръка на този свят не може да направи."

Ашока поставя в служба на религията таланта на безброй архитекти и строители. Множество манастири са издигнати из цялата империя, както и хиляди зидани куполи, познати като ступи, които пазят реликви или отбелязват места, свещени за будистите и джайнистите.

Великият император умира през 232 г. пр. Хр., след като е управлявал близо 40 години. Много синове ожесточено си оспорват правото да го наследят. В последвалия хаос империята започва да се разпада. Тъй като забележителния религиозен и политически авторитет на Ашока липсва, пламват старите съперничества между отделните народи. А външните врагове подновяват отдавна отлаганите нападения. Макар и богата, икономиката започва да се препъва под тежестта на политическата несигурност и нуждите както на огромния бюрократичен апарат, така и на бързо увеличаващата се войска.

Все пак синовете на Ашока се вкопчват в императорската власт за още 48 години, докато през 184 г. пр. Хр. последният Маурийски цар е убит пред своята войска от военачалника брахма. Завършва Маурийският период на управление на обединена Индия и започва нова ера - тази на самостоятелните раджи. Междувременно на запад изгрява друга империя.

На тази скулптура от времето на Мауриите, вярващи индуси медитират пред празния трон на Буда (*вляво*). През първите 4 века от историята на будизма, основателят на тази религия е изобразяван само символично - дърво, колело или просто невидимо присъствие. Едва от 2 в. сл. Хр. художниците започват да изобразяват Буда в човешки образ (*вмъкнатата илюстрация*), често облечен в дрехи на индуски принц.

Земите, които се простират на запад от Хиндукуш към бреговете на Черно и Средиземно море, не са толкова щедри като тези в Индия. Планините се извисяват около високо плато - солено, скалисто и сухо - много сту-

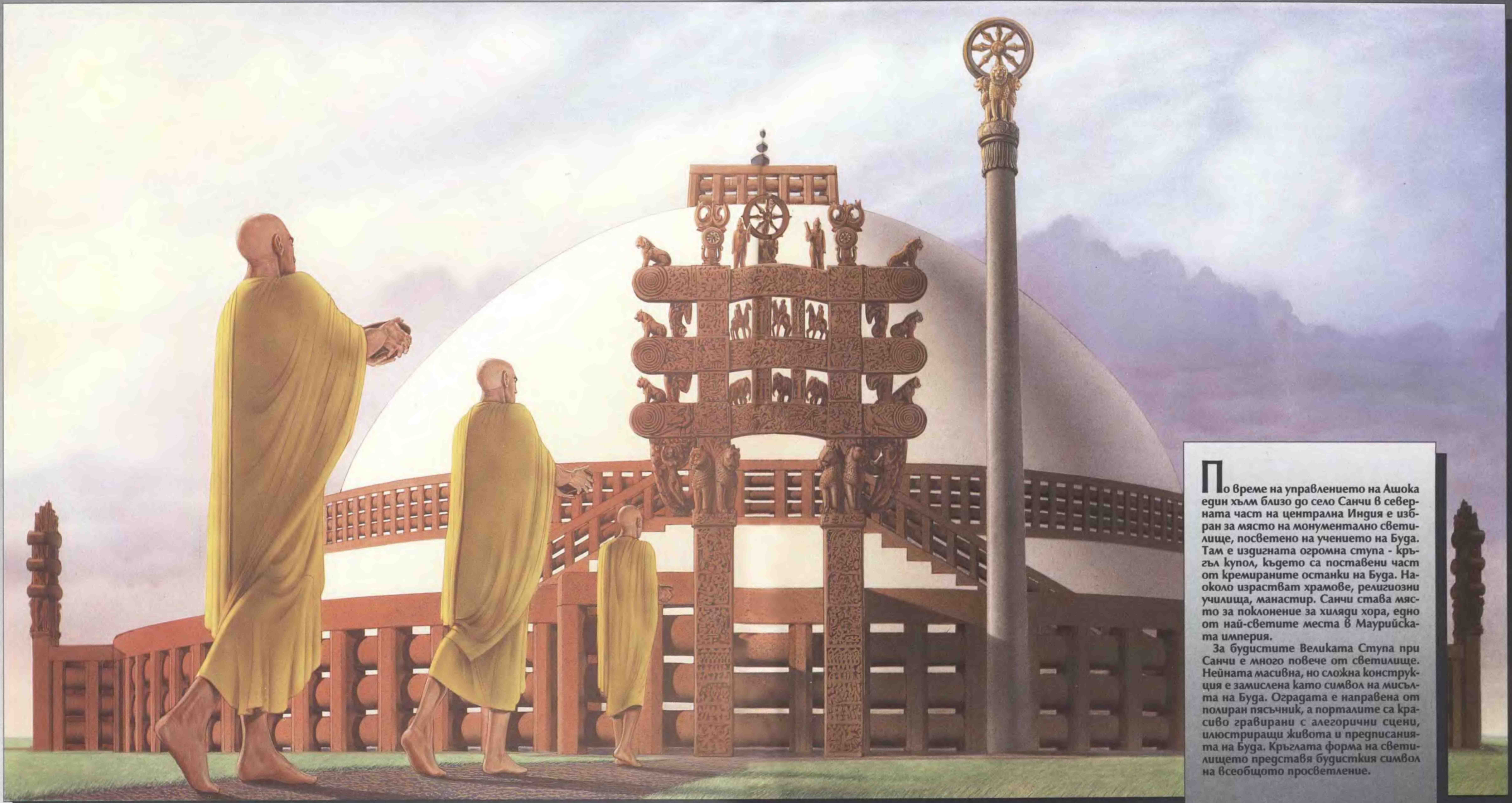

СВЕТИЛИЩЕ НА БУДА

По време на управлението на Ашока един хълм близо до село Санчи в северната част на централна Индия е избран за място на монументално светилище, посветено на учението на Буда. Там е издигната огромна ступа - кръгъл купол, където са поставени част от кремираните останки на Буда. Наоколо израстват храмове, религиозни училища, манастир. Санчи става място за поклонение за хиляди хора, едно от най-светите места в Маурийската империя.

За будистите Великата Ступа при Санчи е много повече от светилище. Нейната масивна, но сложна конструкция е замислена като символ на мисълта на Буда. Оградата е направена от полиран пясъчник, а порталите са красиво гравирани с алегорични сцени, илюстриращи живота и предписанията на Буда. Кръглата форма на светилището представя будистския символ на всеобщото просветление.

дено през зимата и много горещо през лятото, докато ужасният 120-дневен вятър брули пустинята.

В други части на района климатът е по-мек. По каспийското крайбрежие има обилни дъждове, които позволяват развитието на буйна растителност. Но най-благосклонни са условията на югозапад: там върху много хиляди квадратни километри се простира огромната напоена равнина между реките Тигър и Ефрат, там където ранните земеделци за първи път произвеждат с излишък, където е родена цивилизацията и където вечно кръстосват алчни войски.

Александър покорява всички тези земи, а след неговата смърт те са управлявани предимно от неговия пълководец Селевк и наследниците му. Но Селевкидите, макар и да се наричат царе, не са направени по калъпа на Александър. Те съсредоточават вниманието си преди всичко върху богатите западни провинции Сирия и Вавилон и постепенно губят позиции в другите райони. Към 3 в. пр. Хр. Пенджаб им е отнета от Мауриите, а Мала Азия е на прага да бъде погълната парче по парче от местните владетели. Главните провинции на Селевкидите, освен Сирия и Вавилон, са Персия - на сухото южно Иранско плато, и Мидия, Бактрия и Партия отвъд прашната северна част на платото.

В средата на века, по време на разцвета на Индия при Мауриите, от север на юг започват да прииждат в Бактрия и Партия жестоки номадски племена. Те бързо се установяват тук и започват да оспорват властта на Селевкидските монарси. Сред тях е един особено силен и способен народ - парни, които скоро стават известни като парти. Те са потомци или родственици на скитите, които в една по-ранна епоха били заплаха за могъществото на старата Персийска империя. Партите са изключително умели ездачи и стрелци. Вождът им Аршак е проницателен и безмилостен военачалник. Той ще основе династия, която ще просъществува и в християнската епоха. Самото му име ще стане титла за поколения бъдещи владетели.

Партите оставят малко писмени свидетелства за своето забележително време. Но други, които са влизали в контакт с тях, записват делата им. Римляните например поддържат непрекъснато връзки с тях и такива писатели и историци като Юстин, Плутарх, Хораций, Цицерон и Тацит описват империята на партите с големи и дори благосклонно подбрани подробности. Други съвременни писатели - гърци, евреи и търговци от Далечния Изток - изграждат една по-реалистична картина.

Аршак умира през 248 г. пр. Хр. С времето Аршакидите, които го наследяват, престават да действат като племенни вождове и започват да се държат като монарси. За разлика от своите номадски предци, наследниците на Аршак изграждат укрепени градове из цяла Централна Азия и североизточен Иран. Те усърдно се стремят към разширяване на своите територии. Държавата им обаче винаги ще прилича повече на имперска конфедерация, отколкото на империя, твърдо управлявана от централизирана власт. Те полагат усилия да спечелят лоялността или поне мълчаливото покорство на малцинствата, които управляват.

Партските конници се придвижват на запад към Каспийско море и по-нататък в Мидия, където са спрени от селевкидска войска. Те понасят още един неуспех, когато предишният им съюзник, Бактрия, се обръща срещу тях. Но партите упорито задържат своята провинция и отстояват ожесточено независимостта си, чакайки подходящия момент и водач, за да подновят завоеванията си.

Този момент идва в средата на 2 в. пр. Хр., когато Селевкидската империя се огъва пред яростната атака на римляните от запад. Аршакидският владетел Митридат - изключително способен човек - сяда на престола в 171 г. пр. Хр. (Партските монарси, които носят името Митридат, ня-

мат нищо общо с поредицата малоазийски царе със същото име, които управляват Понт през същата епоха.) В една жестока война Митридат покорява Мидия и около 142 г. пр. Хр. той се спуска в плодородните долини на Тигър и Ефрат - в самото сърце на Селевкидската империя. Селевкидският цар Деметрий Никатор набързо събира войска и самоуверено тръгва на изток, за да посрещне партите. За негово удивление той е надхитрен, разбит и пленен, за да бъде разведен с партски каиш на врата през градовете, които някога е управлявал. Впоследствие обаче партите се отнасят към Деметрий с по-голямо съчувствие. Митридат му дава удобна резиденция и една от дъщерите си за жена.

Тази статуетка е направена в чест на владетеля на Атра, процъфтяващ град от долината между Тигър и Ефрат, в западната част на Партската империя. Царят, в традиционен партски костюм, държи в ръцете си образа на бога на луната Син.

Междувременно партите нахлуват на изток в загубилата сили Бактрия и разширяват границите си още по на юг, докато държавата им се разпростира от Индия до Ефрат и от Каспийско море до Персийския залив. Приказната плодородна земя на Вавилон сега е под властта на партите. Митридат наследява царство, а през 138 г. пр. Хр. преди смъртта си предава на сина си империя, която се е превърнала в първостепенна сила в древния свят.

Почти всички съседи на наследника му Фраат II имат териториални претенции. Номадите го атакуват от север и от изток, Селевкидите го заплашват от запад. След пленяването на Деметрий в Селевкидската империя избухват династически борби. Накрая на трона се възкачва Антиох VII. Той веднага планира нападение срещу територията на партите.

Антиох има две причини за това: да възвърне селевкидските територии и да се разправи с Деметрий Никатор. Докато Деметрий е жив, той ще представлява заплаха за Антиох VII. Наистина Фраат продължава да се отнася добре с пленника, вероятно с намерение да го използва при бъдещо нападение над Сирия. На това ухажване Деметрий отговаря с опити за бягство, осуетявани всеки път. След поредния опит Фраат му подарява чифт златни зарове - символичен приятелски съвет да престане да залага живота си.

Яростната атака на Антиох VII през 130 г. пр. Хр. поставя сигурността на партите в опасност. Начело на огромна, изключително добре въоръжена войска, той на три пъти нанася съкрушителни поражения на партите, окупира Вавилон и навлиза в Мидия. Тук селевкидите прекарват зимата, като окупират няколко града и тормозят населението. През пролетта Антиох поставя на Фраат условията да му бъде предаден Деметрий, да му бъдат отстъпени всички територии извън Партия, която да му плаща васален данък.

Отговорът на партите е бърз и опустошителен. Фраат атакува разпръснатите сили на селевкидите преди те да са успели да се съберат. В същото време той подбужда бунтове сред подтисканото местно население. Селевкидските гарнизони са притиснати от всички страни. И когато Антиох прибързано тръгва срещу партите с разпокъсана и неподготвена войска, отредите му са разбити, а самият той е убит. Селевкидите завинаги загубват своите източни провинции.

Скоро пред партите се изправя ново предизвикателство - номадите сака. Изтласкани от изток, поради придвижването на други народи, те навлизат в Бактрия. Постепенно те опустошават цялата провинция, както и Пенджаб и някои райони на самата Партия. Когато Фраат се среща с тези нашестве-

Воювайки срещу страшните парти през 53 г. пр. Хр., римляните забелязват, че врагът им носи знамена, изработени от материя с цветовете на дъгата. Те научават, че този красив плат се нарича коприна и че идва от едно голямо царство на изток от Партия. С увеличаването на властта и богатството на римляните, нараства и стремежът към луксозни изделия. Така започва изгодна търговия между Средиземноморието и далечната китайска империя.

Част от коприната се пренася по море, но по-голямата част пътува по суша по Пътя на коприната, тежък и опасен маршрут, който се вие по протежение на 11 000 километра и минава през половин дузина азиатски царства. Керваните от камили смело посрещат виелиците в Хималаите и пясъчните бури в пустинята Такламакан. Най-голямата заплаха идва от свирепите разбойници по възвишенията в Централна Азия. За да защищават керваните и да държат отворен пътя, партските войници го охраняват по цялата му дължина на тяхна територия. По-голямата част от търговските стоки, а с тях и познанието за народи от друг континент, успяват да преминат.

ТЪРГОВИЯТА ПО ПЪТЯ НА КОПРИНАТА

ници в битка през 128 г. пр. Хр., във войската му се сражават и селевкидски гърци, пленени при разгрома на Антиох. Битката се развива неблагоприятно за Фраат и гърците се обръщат срещу него. С тяхна помощ номадите посичат партската армия и самият Фраат. Партите дълго ще помнят този урок.

Братовчедът на Фраат, Митридат II, има известни успехи срещу номадите сака. Той не е в състояние да спре натиска на ордите, но съумява да ги отклони на юг и на изток в Пенджаб. Номадите постепенно изтръгват тази провинция от индо-гръцката династия, наследила Мауриите. Саките преживяват разцвет в тази добре напоена земя и накрая стават съюзници на партите. Междувременно Митридат възстановява почти напълно предишните граници на империята и ги разширява на север и на запад в Армения.

Въпреки че партите нямат богатите природни ресурси на Индия, те максимално оползотворяват малкото, което имат. Липсата на чести дъждове те преодоляват с развитието на напоителни системи. Първоначално използват животни, за да доставят вода от малкото реки, след това се научават да я разпределят чрез мрежа от канали. За да намалят изпаряването в сухата горещина, те вкарват част от водата в тунели по метода на древните перси. Благодарение на тези инженерни постижения партите могат да отглеждат богати реколти, плодове и зеленчуци, както ориз и други зърнени храни в сравнително сухите, но плодородни равнини по течението на Тигър и на Ефрат.

Поради липсата на богати рудни залежи, като тези в Индия, партите развиват твърде малко основни занаяти. Вместо това се съсредоточават върху развитието на земеделието и търговията. Пастирите отглеждат многобройни стада от овце, рогат добитък, прасета и камили, които имат голям дял в богатството на партите. Но за партите истинският път към богатствата се оказва посредничеството.

По време на управлението на Митридат II Партската империя за първи път контролира големия търговски маршрут, който ще стане известен като Пътя на коприната. Той свързва Римската империя на запад и Индия, и Китай на изток. Без съмнение този път е използван и преди появата на партите, но под техния единен контрол и администрация той процъфтява както никога преди това. Скоро обемът на търговията става огромен и партите взимат част от всичко, което минава през тяхна територия. Един списък на тарифите изброява таксата за една камила товар на такива стоки, като сушени плодове, зехтин, сол, парфюми, бронзови статуи, скъпоценни метали и камъни, килими и подправки - и разбира се, китайски коприни, които дават по-късно името на този път.

Обществото, което се радва на блясъка на това богатство, е разнообразно, енергично и добре подредено. Рамо до рамо с партите живеят арменците от западна Партия, вавилонците и евреите от Вавилон, както и арабите, които бродят из пустините под внимателното наблюдение на партските власти. Гърците живеят в градовете, особено в тези, основани от Александър и от Селевкидите. В много случаи тези народи имат значителна автономия. Евреите например събират свои общински данъци, назначават свои съдии и прилагат свои наказания за престъпления, които включват и смъртното наказание.

Партите, естествено, са първи сред равни. Владетелят символизира тяхното надмощие. Той носи украсена със скъпоценности тиара, седи на златен трон и спи в златно легло. Обикновено е недостъпен. Всеки, който има щастието да бъде удостоен с аудиенция, трябва да предложи дар в знак на почит. Вероятно поради номадския си произход партските владетели от време на време сменят своята столица. Веднъж това е Ниса на

СИНКРЕТИЧНИ БОГОВЕ

Многобройните завоевания на Александър Велики отварят широки пътища за търговия на изток. Благодарение на това елинистическата култура се разпротранява по целия път от Средиземно море до Индийския субконтинент. Сливането на култури се отразява не само върху изкуството и езика, но и върху религията. Основните вярвания на гърците и римляните се смесват с религиите и култовете на различни общества от Средния Изток. Възприемат се чужди богове и богини под други имена, които отговарят по-добре на съответната култура.

След време, когато отличителните белези на боговете избледняват, се появяват синкретичните божества. Гръцкият бог Зевс например заедно с персийското божество Ормазд се превръщат в Зевс-Орамсдес. Из целия цивилизован свят художниците дават форма на тези заети и променени богове, някои от които са показани тук.

Този бронз, създаден в Селевкия, е партска версия на гръцкия герой Херакъл. В Партия Херакъл е почитан като божество и понякога е обрисуван като Веретрагна, бог на победата.

Главните богове на Гърция и Египет се превръщат в популярния в Египет по време на римската окупация бог Зевс-Амон. Този мраморен образ на божеството е от същия период.

Това е скулптура от Сатала, в Мала Азия, представяща сливането на гръцката богиня Афродита с персийската богиня на плодородието Анахита. Другаде Анахита е почитана като Хера, която е сестра и съпруга на гръцкия бог Зевс.

Тази каменна фигура от Библос, Финикия, изобразява египетската богиня Изида, която удря дайре и кастанети. Култът към Изида се разпространява из цялото Средиземноморие по времето на Александър Велики. Последователите на този култ по-късно са преследвани от имперския Рим.

Това е сирийска базалтова скулптура, представяща Атина-Алат в бойни доспехи. Партите обединили образа на своята богиня на войната Алат с гръцката Атина, която по традиция носи шлем, броня и щит, върху който е изобразена главата на Медуза, както е показано тук

Релеф, открит в Англия, пресъздава раждането на индо-партския бог Митра. Тук е показано как божеството излиза от едно яйце, а рамката околовръст носи зодиакалните знаци. Фигурата вероятно е отнесена в Англия от римски войници, които са били повлияни от култа към Митра по време на пребиваването си в Партия.

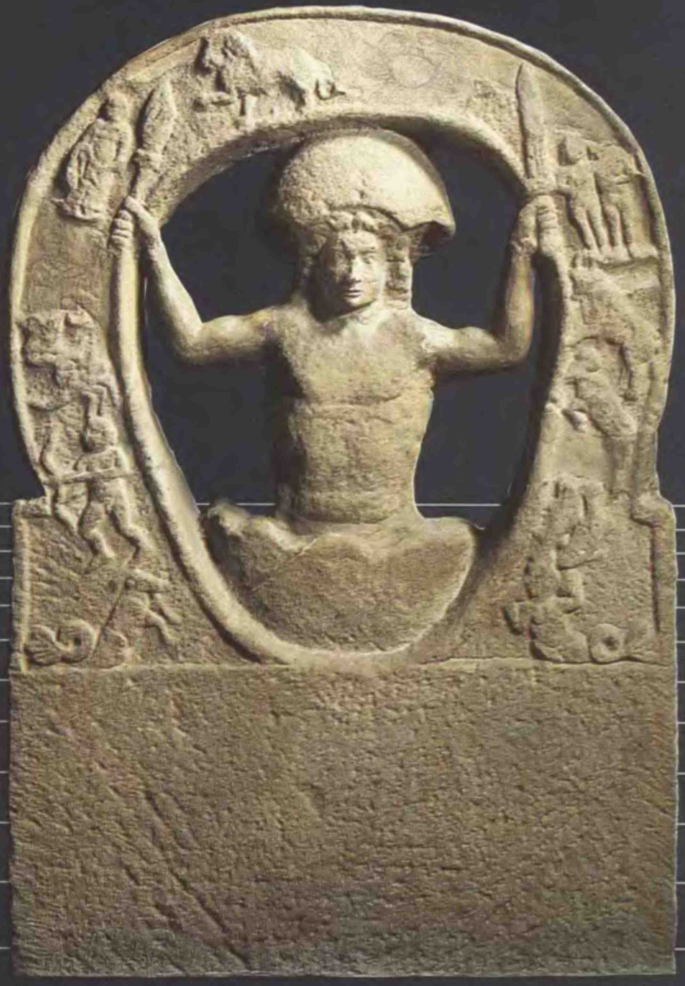

прага на централноазиатските степи, друг път Хекатомпилос близо до Каспийско море, или Екбатана, древната столица на Мидия или Ктесифон на р. Тигър. Поданиците на царя, според Юстин и Плутарх, са разделени на малцинство от свободни мъже - благородници, други аристократи и царски служители - и огромно мнозинство от зависими или крепостни, които вършат цялата ръчна работа. Жените обикновено са държани затворени у дома. На никоя жена не е позволено да се храни с мъжа си, нито дори да бъде виждана на обществено място. Според Юстин мъжете парти са арогантни, коварни и буйни, доста мълчаливи, по-бързи в действията, отколкото в приказките. Те обичат да пият, особено палмово вино, но ядат икономично: дивеч, малко риба и малко зеленчуци, жито и ориз.

Обикновено къщите в партските градове са от кирпич с вътрешен двор, осветяват се през нощта с множество малки лампи с намаслен фитил. В първите години на империята домакинските съдове се оформят по гръцки или селевкидски модел, но постепенно елинистичната изтънченост избледнява и формите стават по-груби със синя, зелена, жълта или кафява глазура и прости декоративни вдлъбнатини и други украси. Богатите семейства в Партия, разбира се, имат по-висок жизнен стандарт. Те се хранят в златни и сребърни съдове и слушат музиката на лири, свирки и барабани. По дворцовите стени висят гоблени с фигури, а на подовете са постлани красиви килими.

По отношение на облеклото висшите класи в Партия са склонни към известна пищност. Туниките и панталоните са украсени с накити. Мъжете носят големи украсени колани и понякога сложна връхна дреха - с кожени или платнени крачоли за езда, дейност, която те постоянно практикуват.

„На коне отиват на война, на угощения, по обществени и лични дела - пише Юстин, - и върху тях пътуват, стоят си кротко, вършат работа и бъбрят." Само робите вървят пеша. Най-любимото занимание на партите е ловът, както и един вид поло. Както може да се очаква, никой партски владетел, който не обича коне, не може да бъде истински приет.

За имперски народ партите са изненадващо затворени и се интересуват преди всичко от собствената си култура. Гърците в империята остават в градовете си, борейки се да запазят онова, което е тяхно и елинистичната им култура не оказва голямо влияние върху масите в Партия, въпреки че гръцкият език, наричан койне, е приет за един от официалните езици в империята.

Партите проявяват търпимост към голямото разнообразие от религии, но не се опитват да вплитат религиозни идеали в управлението, подобно на Ашока в Индия. Съсловието на жреците, наричани маги, поддържа официалната вяра - зороастризма. По това време тя има петвековна история, но влиятелната ѝ роля от времето на персите вече значително е намаляла. Широко разпространен е култът към Ахурамазда, идентифициран от Зороастър (Заратустра) като върховен бог. Но важната доктрина на зороастризма за борбата между доброто и злото, чиито изход ще бъде решен при последния съд, е много размита. Партите очевидно почитат и Митра, стар ирански бог - олицетворение на слънцето, справедливостта и войната. Други култове се свързват с гръцки божества, с подобни източни богове или с нови персонажи - синтез на различни божества. Тези неща са оставени на личната преценка на всеки, държавата си има по-важни дела.

Първостепенна задача е повишаването на военната мощ на империята. Митридат II никога не забравя колко несигурни са наемниците и пленените гърци и до голяма степен ги премахва от войската си. Оттогава нататък редиците в армията се попълват от селяни и крепостни на големите земевладелци, които са свиквани в случай на нужда. В резултат, войската става някак провинциална и не особено добре обучена, но пък е партска.

Пехотата се използва, когато има нужда от гарнизони или за мисии в непроходими райони. Главна военна сила на този „конен народ" е конницата. Тежката кавалерия е въоръжена с огромни копия и е защитена с два вида железни плетени ризници; единият вид предпазва само ездача, а другият покрива и коня. Формациите на тези въоръжени конници са страшни за вражата пехота. И все пак партите стават легендарни в битка със своята лека конница от ездачи стрелци. Те изобретяват мощни далекобойни лъкове, с които могат да причинят ужасни жертви, стоейки на безопасно разстояние от стрелите на врага. Като умели ездачи те усъвършенстват една много използвана от азиатските номади маневра - лъжливо оттегляне, по време на което обсипват преследвачите си с дъжд от стрели. Тази тактика влиза в няколко езика като т. нар. партски изстрел.

Римляните опознават партската конница и нейната тактика по-добре, отколкото биха желали. През 96 г. пр. Хр. Митридад II разширява западната си граница до Ефрат. Следващата година тук пристига римският военачалник Сула. Ефрат става граница между двете империи - Римската и Партската, които поглъщат разделящата ги доскоро империя на Селевкидите. Пратеник на Митридат отива при римляните, за да изрази неговите приятелски чувства и да предложи съюз. Сула възприема това като израз на покорство. Той няма представа за военната и икономическата мощ, пред която се е изправил. Римлянинът приема подробностите по сключването на съюза, но с такова презрение, че унизеният Митридат II екзекутира собствения си пратеник затова, че не е успял да отстои честта на Партия.

Споразумението е твърде крехко за такава опасна сила, но за момента Рим не е сред най-сериозните проблеми на партите. Аршакидите никога не са упражнявали здрав централизиран контрол над империята и към 90 г. пр. Хр. някои от техните васали започват да оспорват властта им. Найнапред Вавилон вдига успешен бунт. А по-късно, след смъртта на Митридат II през 87 г. пр. Хр., Армения на север и две провинции на югоизток също се отцепват. Към 66 г. пр. Хр. територията, управлявана от партите, съществено намалява и се оказва обградена от независими царства и държави, които само номинално са под контрола на Аршакидите. В това състояние Партия не е подготвена да се противопостави на напредването на Рим на изток.

През 55 г. пр. Хр. Крас, член на триумвирата, който държи властта в Рим, става управител на Сирия. Независимо от възрастта си - той вече е над 60 години - Крас е обладан от амбиции и е решен да надмине славата на Цезар, на Помпей, дори и на Александър. Партия става целта на неговия път към славата, въпреки настойчивите възражения в Рим. През 54 г. пр. Хр. Крас бавно се придвижва към северна Месопотамия и планира нападение срещу далечния партски град Селевкия на р. Тигър. Пратеник на Аршакидския цар Ород отива при Крас, за да го попита дали се приближава от името на Рим, защото ако е така, той ще срещне безмилостна съпротива, или пък е предприел самостоятелна акция и в такъв случай ще бъде пощаден заради старческата му слабост.

Крас надменно заявява, че ще даде отговора си в Селевкия. Пратеникът на Ород, който вероятно помни съдбата на посланика на Митридат преди време, протяга ръка напред и драматично произнася: „Коса ще порасне на дланта ми, Крас, преди ти да видиш Селевкия."

През пролетта на 53 г. пр. Хр., Крас пресича Ефрат с повече от 40 000 войници и навлиза в северна Месопотамия. Точно тогава Ород е далеч на север с пехотата си, в Армения, тъй като погрешно е решил, че това е истинската цел на Крас. Вместо да се обърне на юг и да превземе Селевкия, Крас се втурва глупаво да преследва 10 000-та конница, командвана

от Сурен, млад партски благородник, която отстъпва на изток. Подобно на Сула преди, и Крас не познава способностите на новия си противник.

Той заставя своите гладни и изморени войници - пехотинци - да преследват партските конници, пренебрегвайки нуждата им от почивка. Внезапно, един горещ следобед, партите се обръщат и помитат римляните. Крас отчаяно се опитва да подреди отредите си в голям правоъгълник - стандартната отбранителна формация на римляните - но бронираната тежка кавалерия на партите се врязва в лековъоръжените римляни и възпрепятства прегрупирането им.

След това тежката конница се оттегля и дава път на конните стрелци, които обграждат римляните и ги засипват с ужасен дъжд от стрели. С мощните си лъкове партите пробиват ризниците на римските воини. Когато разстроеният римски фронт тръгва напред, партската конница прилага любимата си тактика - отстъпление с дъжд от „партски изстрели" назад.

Римските военачалници са самоуверени, въпреки че хората им падат като житни класове при жътва. Разчитат на това, че партите скоро ще свършат стрелите си и тогава непобедимите легиони ще се разправят с врага, ще хвърлят копията си и ще секат с късите си мечове, разгромявайки тези варвари, както са правели с толкова други. Римляните започват да губят дух, едва когато виждат пристигането на партския керван с нови боеприпаси, който, според по-късни разкази, се състоял от 1000 камили, натоварени със стрели.

Римляните все още не са завършили изграждането на отбранителния строй, когато едно от откритите им крила е унищожено. Крас заповядва на сина си Публий да задържи врага, докато обсадените легиони затворят редиците си.

Публий изчезва в облаците прах, начело на близо четирихиляден отряд. Най-сетне Крас е в състояние да завърши маневрата, но получава от сина си настоятелен зов за помощ. Още веднъж партите избягват яростната атака, за да се появят внезапно откъм фланговете и тила, така че атакуващите римляни са спрени и обкръжени. Докато се опитва да организира оказването на помощ, Крас съзира триумфиращ парт да язди, размахвайки копие. На върха на копието е набучена главата на Публий. Клането продължава до падането на нощта. Сломен от скръб и отчаяние, Крас е неспособен да предприеме нещо. Неговите пълководци дават заповед за отстъпление зад стените на близкия град Кара. Отстъплението завършва по тъмно, огласено от писъците на онова, което е останало от четирите хиляди мъже, ранени и убивани от отмъстителните парти. И в града римляните скоро са обсадени, без храна и надежда за помощ.

Единственият им шанс е да избягат през нощта. Малцина се измъкват. Сред тях е и един офицер на име Касий, който по-късно ще играе важна роля в убийството на Юлий Цезар. Но Крас и основната част от войската са хванати отново в обръч. Сурен поставя искането да се срещне с Крас и да преговарят за споразумение.

Дали поради измама или поради недоразумение, но по време на преговорите избухва шумна кавга. Вместо да приеме капитулацията на Крас, Сурен му взема главата и я праща на Ород. Само четвърт от римската армия се спасява с бягство. Двадесет хиляди са убити и 10 000 са пленени.

Крас постига своето безсмъртие - като архитект на най-голямото военно поражение в историята на древния Рим. Партите стават известни като равностоен противник на Рим и за повече от век р. Ефрат остава неизменна граница между двете империи.

Сурен се радва много кратко на своя триумф - Ород го смята за твърде способен подчинен и нарежда да го убият. Следва период на въоръжено примирие с римляните и на интриги сред партите. Накрая недоверчивият Ород

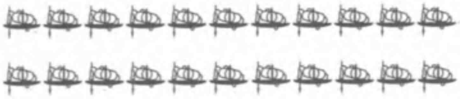

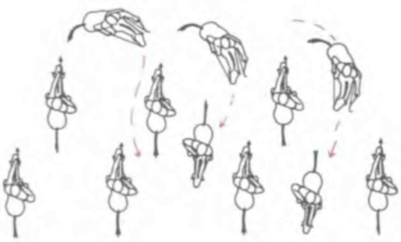

Партската армия се състои главно от умели ездачи, които се нареждат сред най-добрите конници на света. Тежките кавалеристи, наречени *клибинарии* - един от които е показан на фриза вдясно - са ударната сила на войската. Типичният клибинарий носи железен шлем, облечен е в тежка ризница от халки и хвърля копие от гърба на огромен, покрит с броня, кон. За разлика от това, леката конница на партите - *катафракти* - носи свободни туники и панталони, язди малки, пъргави коне и е въоръжена с далекобойни лъкове и колчани със стрели (*вмъкната илюстр., вляво*). В битка конните стрелци използват смъртоносната тактика „удряй и бягай" (*илюстрацията горе*). Те пускат стрелите си, докато яздят в галоп на около 45 метра от линията на врага (*най-горе*), след това завиват надясно и се оттеглят, като продължават да дават „партски изстрели". Щом в редовете на противника настъпи объркване, тежката конница на партите напуска позицията си зад конните стрелци и се врязва във врага, сеейки смърт. Тази умела тактика позволява на партите да побеждават дори прехвалените римски легиони.

губи разсъдъка си и се отказва от престола в полза на един свиреп син, който, за да си подсигури властта, убива баща си и тридесетина свои братя.

Новият император Фраат IV управлява толкова жестоко, че един партски благородник се свързва с римския военачалник Марк Антоний и го убеждава да превземе Партия. През пролетта на 36 г. пр. Хр. Марк Антоний повежда армия от 100 000 души към Мидия, насочвайки се към сърцето на Партия. Но подобно на Крас преди него и той прави важна грешка - разделя силите си, като оставя част от пехотата да охранява обоза и обсадните съоръжения, които се движат по-бавно. Точно тях открива Фраат IV и ги атакува успешно. Партите избиват 10 000 римски войници и унищожават провизиите и оборудването на Марк Антоний.

Междувременно страшната партска конница непрекъснато напада другата част от римската войска, водена от Марк Антоний. Така римляните не могат нито да събират провизии, нито да преговарят за примирие. Освен това наближава и суровата зима. При това положение Марк Антоний няма друг избор, освен да се оттегли. В Партия загиват общо 35 000 души - една трета от армията на Марк Антоний. После, когато намалелите легиони се препъват през реката на границата на империята, партските конници, които до този момент ги преследват безпощадно, изведнъж отпускат лъковете си, поздравяват римляните за тяхната твърдост и си тръгват. Марк Антоний се отправя към Египет и към утехата, която Клеопатра може да му даде.

Никога повече римляните няма да предприемат сериозно настъпление на изток от Тигър. Веднъж, наистина, римляните косвено се намесват в заплетения и жесток политически живот на Партия.

По време на един период на повече или по-малко приятелски отношения, римският император Август изпраща една робиня на име Муса за харема на партския владетел. Тази лукава жена, след като ражда син на царя, го убеждава да изпрати по-големите си синове в Рим с оглед на тяхната безопасност. След това тя отравя владетеля и съумява да постави на престола своя син, за когото впоследствие се омъжва. Така за няколко години Муса се издига от статута си на движима собственост до ранга на царица.

Царуването ѝ е кратко. След две години, около 4 г. сл. Хр., тя и нейният съпруг/син са свалени от власт. Но Муса няма да бъде забравена скоро. Принцовете, изпратени благодарение на нея в Рим, стават съперници за партския трон. Някои от тях управляват за известно време, само за да бъдат низвергнати заради западните си маниери.

Непрекъснатите династични борби, заедно с нарастващата власт на местните владетели, подкопават авторитета на Аршакидите. Партската държава постепенно се разпада на 18 царства. В продължение на два века партите съумяват да поддържат крехката общност между тези царства, което придава на държавата им вид на империя.

Последният „партски изстрел“ обаче още не е направен. Когато римските легиони успяват да обкръжат Селевкия през 165 г. сл. Хр., в един от тях пламва странна и ужасна болест, която от известно време се разпространява по Пътя на коприната и има своя дял в намаляването на човешкия потенциал на партите. Вероятно става въпрос за епидемия от едра шарка. Тя бързо обхваща редиците на римляните и ги заставя отново да напуснат Партия. Този път те отнасят със себе си опасния враг. През следващите години Голямата епидемия, както я наричат, убива една четвърт от жителите на някои римски градове и изиграва първостепенна роля за приближаването на края на Римската империя.

Междувременно, подобно на Маурийска Индия, Партия потъва в неизвестността, оттегляйки се от прашната и жестока сцена, над която така дълго и така безразделно е доминирала.

ЕРАТА НА ИЗОБИЛИЕТО

През 150 г. пр. Хр. среброто е толкова рядко в Рим, че членовете на една картагенска делегация, които били канени всяка вечер от някое от видните семейства в Рим, трябвало да се хранят от един и същ сребърен сервиз, който бил пренасян от къща в къща. Римските патриции не ще търпят дълго това неудобство. Четири години по-късно Картаген е изравнен със земята. А Гърция - средиземноморският център за художествени творения и красив живот, със завладяването на Коринт - е поставена под римска власт. Изведнъж Рим е залят от несметни съкровища: безценни картини и скулптури, фино резбовани мебели, екзотични парфюми, редки подправки и изискани накити от сребро и злато. Неутолимият апетит към стоките на разкоша се изостря от тази военна плячка, а икономическият бум, който следва военните успехи, за една нощ прави много римляни достатъчно богати, за да могат да задоволяват новите си вкусове. „Градът - оплаква се писателят Плиний - се научи не само да се възхищава на чуждото изобилие, но и да го обича."

Докато някои патриции презират подобна показност, новозабогателите усърдно придобиват ценности, с надеждата да спечелят чрез завист или възхищение онова, което техният плебейски произход им е отнел. Те търсят из Средиземноморието уникални и редки неща, „като ловни кучета - пише критикът Цицерон, - които подушват всяка следа и следват всяка тънка нишка".

Когато притокът на ценности намалява, тези покровители внасят занаятчии, предоставят им ателиета, за да правят копия на оригиналите, които силно желаят да притежават, както и великолепни битови предмети и лични вещи, като гребена, показан горе.

Неизбежно пристрастяването води до крайности. Една малка кехлибарена фигурка, отбелязва Плиний, струва повече от няколко роби. Чифт сребърни чаши са продадени за 100 000 сестерции, което се равнява на годишната заплата на няколко легионери. Един колекционер имал изящни релефи, свалени от древни златни чаши, и ги използвал за направата на безвкусни модерни копия.

Гладът за луксозни стоки обхваща и най-отдалечените райони на римския свят. Римски управител, нетърпелив да впечатли своите германски поданици, тръгва на военна кампания с 12 000 сребърни съдове. А един сатрап в Мала Азия предлага 600 000 денарии, сума равна на стойността на 10 000 вола, за гръцка картина на Дионисий.

Независимо от подобна екстравагантност, любознателните римляни развиват изискан вкус. Само за едно поколение духът на изобилието прониква в римския живот от личните гардероби на принцесите и матроните до обществените военни и религиозни зрелища. Храмовете блестят от златните и сребърните дарове на богати дарители, а триумфиращите легиони звънтят със сребърни саби и позлатени брони.

Тази сребърна кутия, „свещена за боговете“, според гръцкия надпис от долната страна, съдържа тамян, който ароматизира въздуха в храмовете по време на религиозни церемонии. Чудесният релеф на капака, върху който все още личи оригиналната позлата, изобразява богинята на земеделието Деметра и невръстният ѝ син Плутон, който държи рога на изобилието, пълен до ръба с нарове и грозде.

Златен дар за богинята Деметра - житен клас, показва както разкошната изисканост на религиозното изкуство, така и страстта към реалистичния детайл, присъщ на златарите от Средиземноморието. Златни сфери, прикрепени с нишки към централните стебла, представят житните класове, от които излизат тънки златни нишки.

Масивен сребърен рог за пиене от 4 в. пр. Хр., изваян във формата на красива глава на сърна. Украсата се обогатява от позлатата върху рогата, ушите и по ръба, както и върху релефите на сражаващите се воини. Подобни сребърни съдове са популярни в Гърция, а по-късно се превръщат в страст за римските колекционери, които плащат исканата цена за всеки оригинал и дори повече, ако той носи следи от продължителна употреба.

Изработена от сардонит (вид кристална скала), тази чаша от 1 в. пр. Хр. е подходящо украсена с релефни маски на бога на виното Бакхус и с бюфет, подреден за угощение. Писателят Плиний твърди, че един римлянин бил толкова влюбен в подобна чаша, че изтъркал ръба ѝ от прекомерна употреба.

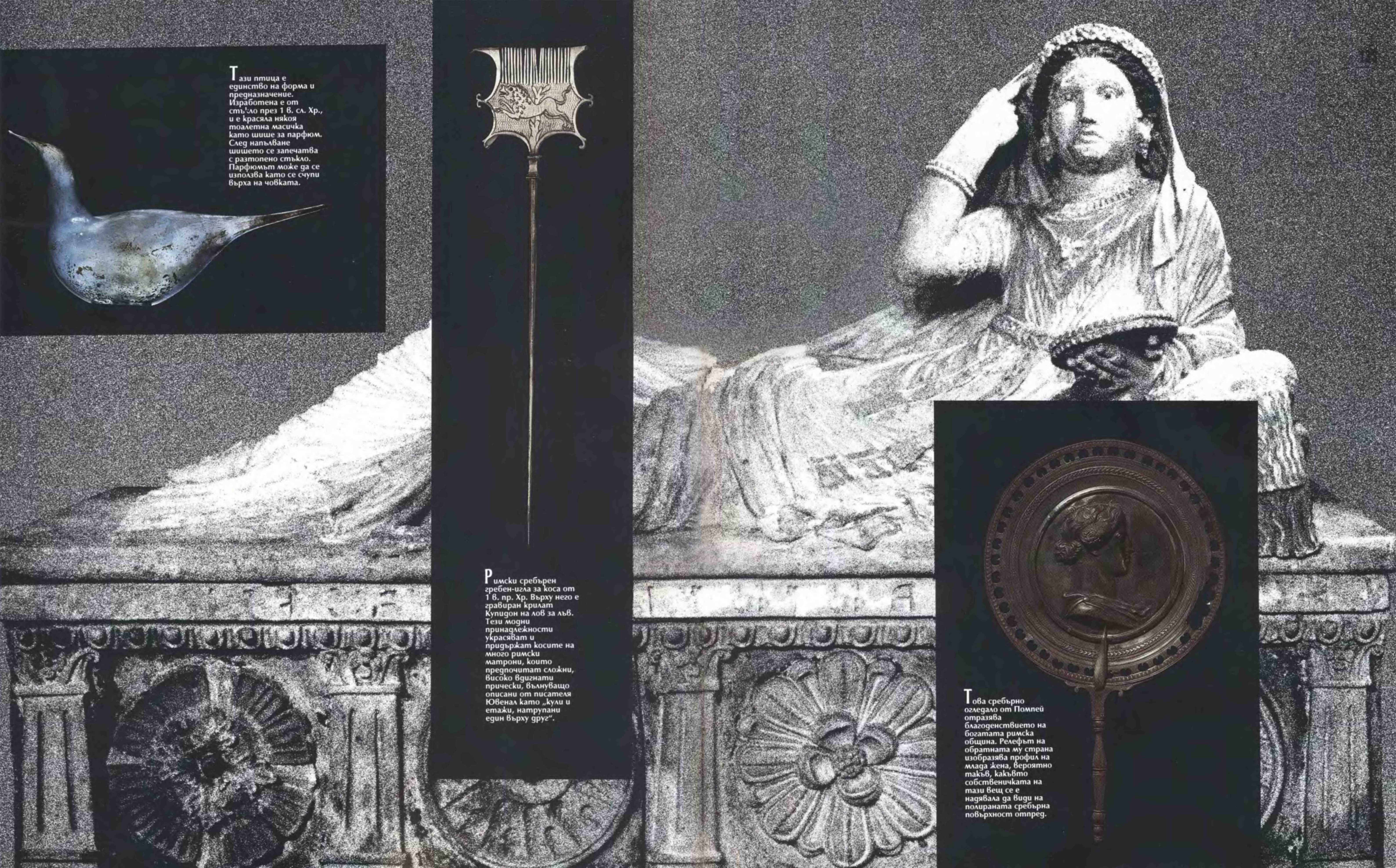

Тази птица е единство на форма и предназначение. Изработена е от стъ':ло през 1 в. сл. Хр., и е красяла някоя тоалетна масичка като шише за парфюм. След напълване шишето се запечатва с разтопено стъкло. Парфюмът може да се използва като се счупи върха на човката.

Римски сребърен гребен-игла за коса от 1 в. пр. Хр. Върху него е гравиран крилат Купидон на лов за лъв. Тези модни принадлежности украсяват и придържат косите на много римски матрони, които предпочитат сложни, високо вдигнати прически, вълнуващо описани от писателя Ювенал като „кули и етажи, натрупани един върху друг“.

Това сребърно огледало от Помпей отразява благоденствието на богатата римска община. Релефът на обратната му страна изобразява профил на млада жена, вероятно такъв, какъвто собственичката на тази вещ се е надявала да види на полираната сребърна повърхност отпред.

Пакостлив сатир, човек-коза, който придружава бог Бакхус, се хили от този красиво изработен релеф върху камея от сардонит от 1 в. пр. Хр. Камеята носи подписа на гравьора - Хилос. Подобно на своя баща, Диоскурид, високо ценен майстор, който изработил императорския печат на Август, Хилос избягва широката практика да се оставят произведенията неподписани.

Редуването на смарагди с перли добавя цвят и контраст към златната плетеница на тази огърлица от 1 в. пр. Хр. Съчетаването на скъпоценни камъни и органични материали, като перлите в изработването на накити, се прилага за първи път от гръцките занаятчии-новатори, които внасят наситено зелени смарагди от Египет и ослепително бели перли от Индия.

Златна филигранна диадема от 4 в. пр . Хр. от гръцка колония на Черно море, в центъра на която е изобразен осеян с полускъпоценни червени камъни Херaклов възел - древен символ на свързващата сила на любовта. Закрепена с игли към високата прическа, диадемата украсява женската глава с висулките от злато, червени полускъпоценни камъни, ахати.

Позлатена бронзова ножница, украсена с релефни символи на военен триумф. Тя е подарена на един легионер след като Тиберий, завареният син на император Август, разгромява едно мародерстващо келтско племе през 15 г. пр. Хр. Такива богато украсени оръжия са давани като награда за проявен героизъм и като вдъхновение за още по-големи дела.

Блестящите *горити* - калъфи за лък и стрели, предпочитани от скитските стрелци, са ценни военни трофеи. Този горит е открит в гробница на гръцки цар от 4 в. пр. Хр. Владетелят трябва да го е спечелил в битка. Направен е от позлатено сребро и е украсен със сложни релефни фигури и кървави бойни сцени, в които цивилни хора бягат пред мечовете на нападателите.

РАЗЦВЕТЪТ НА КИТАЙ

4

Далеч отвъд източните граници на римския свят, отвъд земите на Партия, долината на Ганг и централните азиатски степи, един друг народ - китайският - изгражда своя собствена империя. За известно време в тази епоха на империи - след разпадането на държавата на Александър Велики и преди апогея на Рим - това е най-голямата империя на земята, въпреки че малцина в Западния свят знаят за нея. Китайците вече упражняват здрав контрол над обширна и гъсто населена част от Източна Азия, когато римляните едва започват завоюването на източния край на Средиземноморието - един много по-малък регион. Дори когато римската империя достига зенита на своята мощ, тя не надминава значително Китай по територия и богатство. А процъфтяващата цивилизация, която се появява в северните китайски долини и равнини и се разпространява из цяла Източна Азия, оказва много по-дълбоко и по-всеобхватно влияние върху местните общества, отколкото гръко-римската култура на запад.

Именно през тази епоха Китай достига и установява границите, които оттогава почти неизменно поддържа. Самодоволни и самоуверени, китайците рядко извършват нападения отвъд стените, които издигат по протежение на своите граници. Те съсредоточават усилията си вътре в страната за изграждане на стабилна и единна култура, икономика и социална структура, които нямат подобни сред древните империи. През тази епоха Китай създава многопластовата бюрокрация, която векове наред ще остане неизменна. (През 2 г. сл. Хр. тогавашните педантично точни бюрократи записват, че жителите на Китай наброяват 57 671 400 души.)

Това е време на забележителни постижения и в други области на живота. Китайските архитекти и строители изграждат не само Великата стена, но и безброй пътища, канали, напоителни системи и огромни, фантастично сложни дворци и гробници. Китайските учени и производители надминават своите западни съвременници в изобретенията и техническия прогрес, а други китайски творци оставят великолепно наследство от литературни творби и паметници на изкуството. Първостепенно значение за развитието на китайската цивилизация имат четирите века управление на династията Хан. По-късните поколения ще определят този период като епоха на могъщество и слава, на организиран растеж и възвишени постижения. Но преди това Китай трябва да премине през смутните близо две столетия, последвали падането на старата династия Чжоу. По време на този т. нар. Период на воюващите държави, васални царства се борят за надмощие, докато най-накрая побеждава народът Цин, който превръща Китай в единна империя.

Това е суров народ, рожба на сурова земя. Родината на Цин в северозападен Китай, където минава р. Уей, е естествено защитена от планини и е известна като „Земята оттатък проходите“ Тя граничи със северните територии, по-късно известни под името Монголия. Там обитават варварски племена, които са най-упоритите врагове на Китай. По-изтънчените народи от други части на региона говорят пренебрежително и за сами-

те Цин, като ги приемат за малко по-напреднали от диваците. „Цин има сърце на тигър или на вълк - казва един благородник от враждебна държава. - Той е алчен, своенравен и нечестен. Не знае нищо за етикет, прилични взаимоотношения и добродетелно поведение."

Цин обаче са добри воини, майстори на сабята и на арбалета. Те отблъскват опитите на враговете си да проникнат в тяхната високопланинска провинция дори когато през 318 г. пр. Хр. пет държави се обединяват срещу тях. Цин презират господстващия по-рано начин за водене на война В техните войски се плащат награди за главите на противниковите войници и след една победа над войските на държавата Чжоу през 234 г. пр. Хр. Цин обезглавяват 100 000 души. Когато междуособните борби навлизат в решителната фаза в последните години от двувековния период, царството Цин, според сполучливата метафора на един хронист, „изяло съседите си, както копринената буба изяжда листо" Едно по едно воюващите царства се покоряват пред властта на Цин - на изток царствата Хан и Уей, на юг - Чу, на североизток - Ян и накрая през 221 г. пр. Хр. - Ци в източен Китай. Сега в краката на монарха на Цин лежи целият Китай.

Разказите за човека, провъзгласил се за първи император на обединен Китай и приел името Шъхуанди - буквално Първи Велик суверен или Първи император - го описват като пълен подлец, жесток, необуздан и суеверен тиранин, който управлява с терор и по прищевки. Това може да се дължи отчасти на факта, че историята на неговото управление е писана от враговете му - Хан, които наследяват неговата власт. В техните описания той е „стиснат, раболепен, покварен" и отдаден на чудовищни и неописуеми дела. Историците на Хан твърдят, че когато на Земята паднал мете-

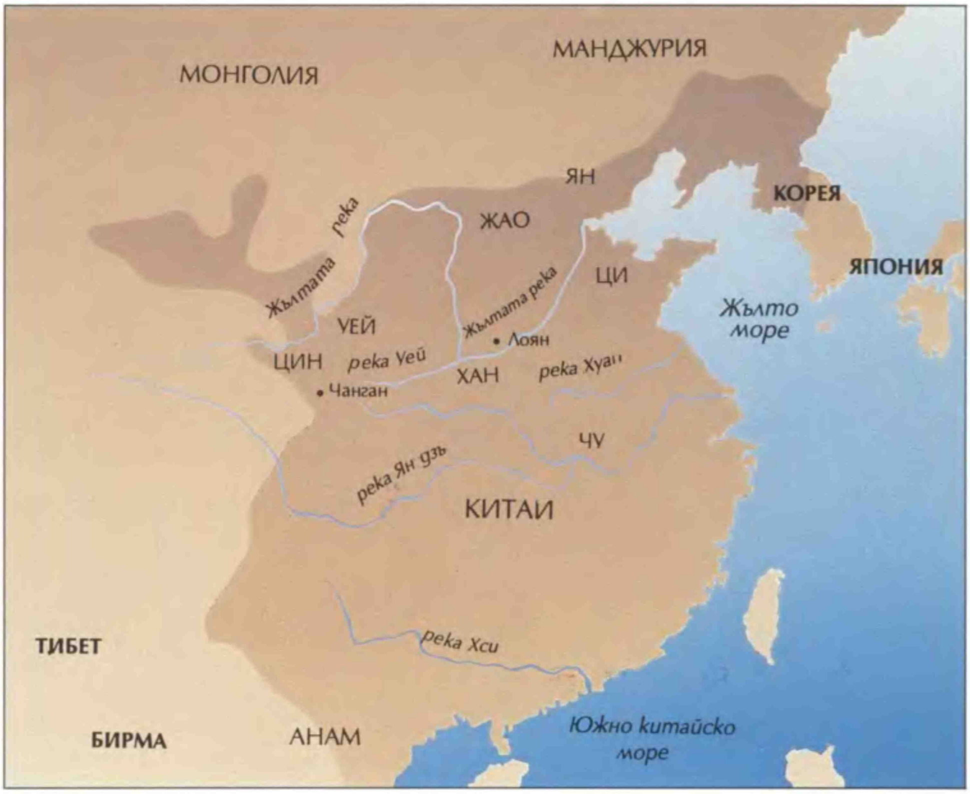

Отделните, воюващи помежду си, държави в Китай са обединени в империя през 221 г. пр. Хр. от първия китайски император Шъхуанди от династията Цин. По време на неговото управление отделните части на Великата стена са свързани и тя се простира по цялата северна граница като преграда за племената Ксионгну, обитаващи Монголия. Цин разширяват границите на Китай на юг в днешен Виетнам, а на североизток в Корея. Династията Хан, наследила Цин, заздравява китайската власт в тези територии, освен това насочва усилията си на запад и стъпва в Тибет.

ор и анонимен поданик изписал върху него думи срещу императора, той заповядал да екзекутират всички, които живеели наблизо. Разказват също, че в края на живота си той става толкова подозрителен по отношение на своята сигурност, че сменя спалните си помещения всяка нощ и праща на смърт всеки, който отвори вратите на неговите покои през нощта.

Императорът и неговият главен министър Ли Си са привърженици на доктрината, наречена легализъм. Според нея хората могат да бъдат контролирани най-добре чрез строги закони и сурови наказания. Обвинените в най-сериозни престъпления са обезглавявани, разсичани наполовина през кръста или сварявани в огромни котли. Легализмът е в разрез с хуманното учение на Конфуций, чиито идеи по-късно възприемат Хан, въпреки че Конфуций умира 277 години преди основаването на династията им.

След като заемат властта, Първият император и Ли Си започват революция, осъществявана отгоре. Тя предизвиква трайна промяна в начина на управление на страната. Благородните земевладелци са тези, които подронват властта на династията Чжоу няколко века по-рано. Те предизвикват упадъка на Китай, който се превръща в конгломерат от съперничещи си държави. Едно от първите действия на императора е да премести всички благородни родове в столицата си Ксянян, където може да ги държи под наблюдение. Историците на Хан вероятно преувеличават истината, като казват, че са преселени 120 000 фамилии. Въоръжението на предишните врагове на императора е претопено и използвано за направата на камбани и статуи.

Империята на Първия Велик суверен първоначално се състои от 36 провинции. По-късно, със завладяването на нови територии, те се увеличават. Всяка провинция е разделена на многобройни графства или префектури, които на свой ред се състоят от области и селца - най-малките административни единици. Провинциите се управляват не от наследствени господари, както по времето на Чжоу, а от служители, назначени от императора. Първите помощници на императора са канцлерът или първият министър, командващият войските и „висшият секретар" Те надзирават работата на държавните служители. Следващото ниво на управление се състои от 9 министри, които отговарят за правосъдието, церемониалните ритуали и хазната.

Императорът налага еднообразие в държавата си. Един декрет стандартизира китайските писмени знаци. Друг уеднаквява стандартите за мерките и теглилките в цялата империя. Прието е единно законодателство. Точно е определена, задължителна за цялата страна, ширината на колесните превозни средства. Това е направено с цел всички коли да следват едни и същи коловози, които по този начин се поддържат утъпкани и равни. Шъхуанди разрешава и на селяните да притежават земя. Тази практика е позната в царството на Цин, но е в разрез с политиката на по-ранните китайски династии Шан и Чжоу, по време на които всички земи са държавни.

Дворцовият комплекс в столицата на Шъхуанди е толкова разточителен, че били необходими 700 000 осъдени каторжници за построяването на главната владетелска резиденция. Това е величествена сграда, която може да побере 10 000 души. Независимо от удобствата в двореца обаче императорът повече от всичко обича да пътува из страната, понякога инкогнито. Пътешествията му траят по година и повече. Той обича също да се поставят каменни надписи в негова чест по местата, които е посетил. Един такъв надпис съобщава, че този владетел „превръща света в единно семейство" Странстванията на владетеля може би отчасти се дължат и на неговата мистична вяра в „островите на безсмъртните", където, според легендите, се съхранява еликсирът, осигуряващ вечен жи-

вот. Според един разказ императорът изпраща някакъв морски капитан да търси тези острови. При завръщането си капитанът съобщава, че е открил островите, но му било наредено да се върне с „млади мъже и девойки", срещу които щял да получи вълшебната течност. Три хиляди млади китайци поемат на път и никога не се връщат. По-късно се появяват легенди, според които тези млади хора колонизират Япония.

Шъхуанди трябва да е бил държавник с колосални амбиции. Всичко около него, неговите страхове и омрази, неговите планове и идеи, са преувеличени и надхвърлят човешките възможности. Само такъв владетел може да предприеме построяването на Великата стена. Отделни части от стената са построени преди него. Но именно Шъхуанди поверява в ръцете на военачалника Мен Тиан ръководството на работата на може би повече от един милион души. Стената е издигната по протежение на цялата северна граница на Китай с цел да държи варварите на безопасно разстояние. Тази удивителна стена, дълга 4200 километра - от Жълто море на изток до полупустинните райони на Туркестан на запад - е построена само за седем години.

Липсват сведения за това, как точно е изградена - нито за строителните техники, нито за жертвите, които трябва да са били огромни при строеж с такива мащаби. Големи каменни блокове са полагани по някакъв начин в успоредни ровове и след това са облепвани с тухли от лицевата страна. Фугите между тях са попълвани със земя или глина. На всеки няколкостотин метра са издигани 12-метрови кули. Разстоянието между тях е изчислено според обхвата на стрелбата с лък и отговаря на два изстрела. Така всяка точка между кулите се намира в обхвата на стрелците-защитници. Няма сведения как генерал Мен е осигурявал прехраната на огромната си армия от работници, или как са пренасяни камъните. Великата стена е само един от амбициозните строежи на Цин. По време на управлението на Шъхуанди е прокопан т. нар. Вълшебен плавателен канал. Той е дълъг 32 километра и свързва двете реки Яндзъ, които текат в противоположни посоки. По този начин е осигурен непрекъснат плавателен път във вътрешността на страната, с дължина повече от 2000 километра, който редовно се използва дори и в края на 20 в. сл. Хр.

Войските на Цин най-напред завладяват всички земи, смятани тогава за китайски. След това се насочват към съседните народи и ги покоряват. Северно и западно от Великата стена легионите на Шъхуанди разгромяват ксионгну - войнолюбиви номади, които вероятно принадлежат към онзи народ, който по-късно става известен в Европа като хуни. На североизток принцът, който управлява Корея, признава властта на китайския император. На юг китайците побеждават племената Юе, опустошават територията, която впоследствие е включена в югоизточните провинции Гуанкси и Гуандон и навлизат в земите на бъдещия Виетнам. По заповед на императора десетки хиляди хора принудително са преселени в новите територии. Някои от преселниците са осъдени престъпници, други са обикновени поданици, но като обезщетение те са освободени за 12 години от задължителната трудова повинност.

Императорът и главният министър Ли Си бързо потушават критиките, особено от страна на учените, които се противопоставят на наставленията на легализма. Известна свобода на мисълта е толерирана в десетилетията на залеза на династията Чжоу, по времето на Конфуций, но не и при Шъхуанди. „Миналото - заявява Ли Си - не трябва да се използва, за да се позори настоящето. Затова миналото - философски и исторически книги, поезията, писана от мъдрите Чжоу - трябва да бъде унищожено." Изгорени са безброй книги, изписани с усърдие на бамбукови ленти. Но Шъхуанди не успява да хвърли на кладата всички съчинения и китайска-

ВЕЧНАТА АРМИЯ

Първият китайски император е само на 13 години, когато заповядва да започне работата по изграждането на неговата гробница, но плановете му за отвъдния му живот са толкова големи, колкото и земните му амбиции. За своето последно жилище Шъхуанди пресъздава в най-големи подробности подземно царство, което се надява да управлява след смъртта си.

Част от пода е оформена като топографска карта на света. По каналите, представящи реките Янгдзъ и Жълтата река, е разлят живак, който да наподобява речните води. Изкуствени съзвездия блещукат на тавана.

Но най-зрелищният паметник, оставен от Шъхуанди, са четирите ями на изток от гробницата, в които е разположена цяла теракотена армия, наброяваща повече от 6000 войници, създадена, за да защищава императора във вечността. В най-голямата от ямите, показана на следващите страници, са подредени пехотинците. Във втората е конницата, като конете са в естествен размер (*долу*). Третата очевидно е била предназначена за щабквартира на военачалниците на тези неподвижни и тихи батальони. Четвъртата яма е празна - работата, която започва през 246 г. пр. Хр., остава незавършена.

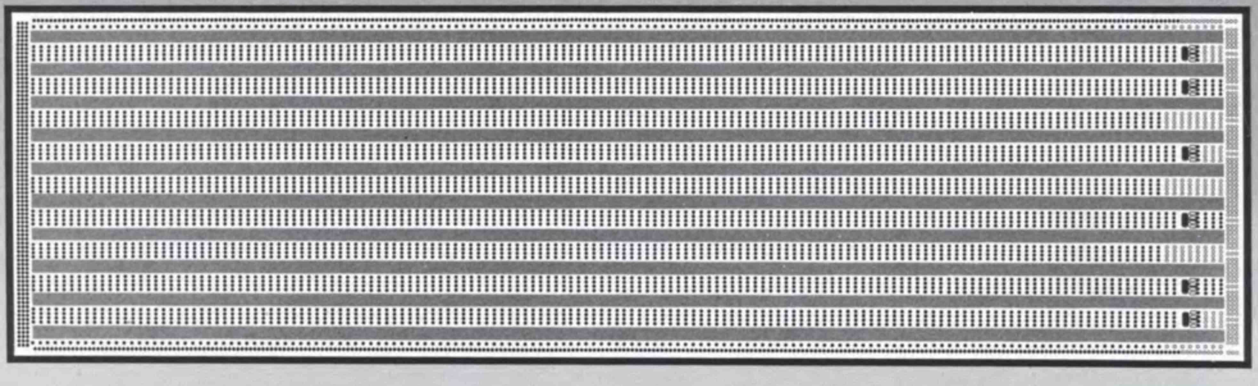

Подредени в колони по четирима, повече от 3000 пехотинци от теракота (*горе*) са готови да отблъснат всяка атака срещу гробницата на своя император. Както е показано на илюстрацията далече вляво, пред колоните има авангард от около 200 стрелци и копиеносци, както и 6 колесници, всяка теглена от по 4 коня. Статуетките са изработени с големи подробности - по униформите им личи ранга на войниците, глинените им коси са оформени в сложни прически. Художниците не са ползвали калъп при изработката им, вероятно са моделирали по истински войници. Всички статуи са различни: лицата им носят отличителните расови характеристики на народите, които императорът е обединил. Фигурите са боядисани с ярки цветове, подобно на коленичилия стрелец с арбалета вляво. Тази неподвижна стража носи истински оръжия - мечове, копия и арбалети. Не всички приближени на императора са имали щастието да позират като модели за глинените фигури - няколко от императорските конкубини и много роби са погребани живи в гробницата.

та класика е запазена за идните поколения. По това време дори обсъждането на осъдените книги е провъзгласено за тежко престъпление. Собственият първороден син и наследник на императора е заточен в северните гранични райони за критика срещу баща си. Казват, че в най-свирепия си изблик, императорът заповядва да се екзекутират 460 учени, очевидно подозирайки, че те са в съюз срещу него.

Шъхуанди умира на 49 години при последното си пътуване из империята през 210 г. пр. Хр. Министърът Ли Си и един евнух на име Жао Гао, който успява да спечели доверието на императора, веднага организират заговор. Те запазват в тайна смъртта на владетеля до пристигането на кервана с тялото му в столицата. Зад колесницата на императора била привързана товарна количка с риба, за да прикрива миризмата на трупа. Умиращият властелин е изпратил нареждане на своя син в изгнание, принц Фу Су, да се завърне в двореца. Заговорниците залавят писмото и го заменят с друго, в което обвиняват Фу Су в нелоялност и му „разрешават" да извърши самоубийство. Принцът покорно се подчинява.

Сега Ли Си и евнухът могат да издигнат втория син на императора, който е под тяхно влияние. Шъхуанди е погребан в приказен мавзолей, построен по време на неговото управление от 700 000 работници. Той е заобиколен от теракотени войници в естествен ръст, които трябва да го бранят във вечността.

Жао Гао, първият от множеството прочути евнуси, които играят водеща роля в китайския политически живот, скоро надхитря Ли Си и през 208 г. постига неговата екзекуция - старият министър е посечен на две през кръста. (Хронистите не оставят сведения как е било извършвано това ужасяващо, но не и необичайно наказание - вероятно с помощта на меч или брадва.) По заповед на Жао Гао и на новия император са убити и няколко от братята и сестрите на младия владетел, както и Менг Тиан, геният, който построява Великата стена. Жао Гао трябва да не е бил напълно доволен от своята марионетка, тъй като през 207 г. пр. Хр. той организира лъжлив бунт, който предизвиква самоубийството на императора. Сега Жао Гао поставя на трона друг млад императорски роднина, но отказва да му даде титлата император и го обявява само за крал. Този владетел, последният от династията Цин, се оказва измамник, равностоен на своя покровител. Той организира убийството на жадния за власт евнух. По това време обаче навсякъде вече избухват бунтове срещу суровото управление на Цин.

Двамата вождове, които изпъкват като главна заплаха за престола, са поразително различни. Ксян Ю е висок аристократ с впечатляваща външност, който се надява да възстанови системата на децентрализираните феодални царства. Неговият съперник, Лю Бан, е бивш дребен служител при Цин, който стои начело на формация, която, според някои, е охранителна, а според други - разбойническа. Лю Бан е един отпуснат селянин, но роден за водач. Той привлича все повече и повече привърженици. В началото на въстанието, което избухва в няколко провинции, двамата са съюзници. След като Ксян Ю обсажда и изгаря столицата на Цин и убива императора, той и Лю Бан се споразумяват да си поделят империята, но съюзът им скоро се разпада. В един момент Ксян Ю предлага на Лю Бан да разрешат противоречията си в личен двубой. Лю обаче предпочита да остави това в ръцете на войските. За кратко време Ксян стои начело на конфедерация от царства, следвайки политиката на Чжоу, но накрая Лю надделява. В решителния сблъсък Ксян спокойно се изправя пред атакуващите хора на Лю и сам си прерязва гърлото.

Сега селянинът от централен Китай поема безразделно властта. През 202 г. пр. Хр. Лю се възкачва на трона като първия император от династи-

ята Хан - това е името на царството, което Лю получава при подялбата на Китай между него и Ксян Ю. Новият император установява столицата си в Чанан, наречен по-късно Ксян, на р. Уей. Той обявява обща амнистия и отменя много от суровите закони на своите предшественици. Лю изменя на дотогавашната практика на Цин и обявява свои роднини, покровителствани военачалници и дори някои от помощниците на победения си враг Ксян за владетели на някои от старите провинции. В останалата част на страната той запазва системата на централизираната императорска власт. През седемте години на неговото управление избухват няколко бунта на неблагодарни монарси. При един от тези сблъсъци през 195 г. пр. Хр. Лю е пронизан от стрела и умира от раната си. Многоженството на императора усложнява и без това крехката система на престолонаследие и сега това отново проличава. Теоретично императорът посочва своя наследник измежду момчетата, родени от императрицата и многобройните му конкубини. Първородният син не е непременно и наследник на короната. Но когато Лю умира, вдовицата му, императрица Лю, налага на престола своя син, който не е нито първороден, нито любимец на починалия император. За целта тя се отървава от посочения от Лю Бан наследник и от неговата майка - една от императорските конкубини.

През следващите 15 години, до смъртта на императрица Лю, тя е тази, която в действителност държи властта в империята, въпреки че номинално начело стои сина ѝ, а след него и двама от синовете му, живели твърде кратко. Това е първият от многото случаи, в които съпруги или роднини на Хан управляват, ако не от свое име, то фактически. Императрица Лю удостоява с благороднически титли някои свои родственици и се опитва да замени рода на Лю Бан със своя. Но след смъртта ѝ привържениците на Лю се освобождават от нейните роднини. През 180 г. пр. Хр. те поставят на трона друг от синовете на Лю Бан. След изискваните от обичая протести, че не е съгласен и че е недостоен за тази чест, избраникът им става император под името Уен.

Започва период на относително спокойствие, стабилност, благополучие и разширяване на императорската власт. Уен е благ и щедър владетел, който управлява по правилата на Конфуций - отбягва прекалената разточителност, търси съветите на учените и (това е може би най-изненадващото на фона на цялата история на Китай) облекчава тежката съдба на обикновените люде. Той премахва суровите наказания за недоволство от управлението и намалява данъците върху стопанската продукция. Екзекуциите намаляват, прекратено е изгарянето на книги. Уен и императорите след него постепенно намаляват броя на провинциалните царства и разширяват, и заздравяват императорския контрол. Когато през 140 г. пр. Хр. на трона сяда император Уу Ди, империята се състои от 40 пряко подчинени на императора области и 25 малки царства - немощни останки от държави, които някога са воювали за господство над цял Китай.

Уу Ди (което означава „войнственият император") е един от най-великите китайски владетели. Той е мистично настроен, обича и разкоша неговите градини са пълни с екзотични растения и животни: орхидеи и благоуханни дървета, ярки пауни, кресливи маймуни, фазани. Но той се занимава и със сериозни дела. По време на продължителното му и плодотворно управление, от 140 до 87 г. пр. Хр., той разширява още повече сферата на влияние на централната власт, стабилизира икономиката като сече медни монети и повишава качеството на управленския апарат, като търси високо квалифицирани кандидати, които подлага на изпит, за да избере най-добрите. По негово време военната мощ на Хан достига своя връх. Сега Китай е достатъчно богат и стабилен, за да предприеме както военни, така и търговски експедиции отвъд Стената.

Номадите Ксионгну продължават спорадично да нахлуват в китайска територия независимо от Великата стена, както и от опитите за дипломатично уреждане на въпроса. Китайците с почуда установяват, че нищо от техните красиви дарове не прави впечатление на недодяланите номади. „Те не желаят нашите неща“ - оплаква се един дипломат. Предпочитат грубите си дрехи от животински кожи пред китайската коприна. И тъй като, изглежда, единственият език, който разбират, е езикът на силата, Ву тръгва срещу тях със 100 000-на конница, подкрепена от пехотни и други отреди. Войските на Хан включват доброволци и осъдени престъпници, но се попълват предимно чрез двегодишна военна повинност. Тя засяга всички мъже от 23 до 56 години, които не са освободени по някакви специални причини. Разрешено е и купуването на заместник. Легионите на Ву никога не успяват окончателно да покорят Ксионгну, но навлизат дълбоко в техните територии. Хан затвърждават завоеванията си като удължават на запад Великата стена с 480 километра.

Ву си възвръща и големи територии на юг от долината Яндзъ, които отхвърлят властта на китайската империя след падането на Цин. Сред новозавоюваните земи е и част от Анам, наречена по-късно Виетнам. На североизток войските на Хан завладяват части от Манджурия и Корея. В Корея създават колония, която ще остане преден пост на Китай през следващите 4 века. Към 119 г. пр. Хр. завоевателната политика на Ву добавя към империята 18 нови провинции, заселени главно с не китайци.

Стратегията, създадена по време на кампанията срещу Ксионгну, довежда до начинание, което ще създаде един от легендарните епоси на древен Китай. Ву иска да влезе във връзка с полуцивилизования народ Юеджи, който е изтласкан далеч в западните степи от Ксионгну. Идеята на императора е да се съюзи с Юеджи и да притисне като с клещи Ксионгну и по този начин да намали натиска срещу империята си. Но най-напред някой трябва да намери Юеджи. Желание за това заявява Цжан Цян, благородник от двора на Хан. През 138 г. пр. Хр., придружен от стотина мъже, той се отправя на запад.

Надгробен релеф (*горе*) на богинята Ксиуангму, която владее вечния рай, и нефритеният погребален костюм на принцеса Тоу Уан илюстрират грижата на Хан за безсмъртието. На тези, които не могат да си позволят цели костюми като този на принцесата (в него 2156 нефритени плочки са свързани със златни нишки), слагат нефрит върху очите и езика. Смятали са, погрешно естествено, че нефрита запазва тялото.

Трябва обаче да се прекосят земите на Ксионгну. Почти веднага китайските пратеници са заловени. След 10 години пленничество Цжан и хората му, останали живи, успяват да избягат и продължават пътя си на запад. Накрая намират Юеджи в Бактрия, северно и източно от Иран.

За учудване на Цжан обаче Юеджи нямат никакво желание да започнат война с Ксионгну. Така мисията завършва с неуспех. На връщане Цжан поема на юг, за да избегне варварите, но отново е заловен и задържан за една година. Дванадесет години след заминаването си той се появява в столицата на Хан, Чанан, и води със себе си съпруга от Ксионгну и само един оцелял от отряда му.

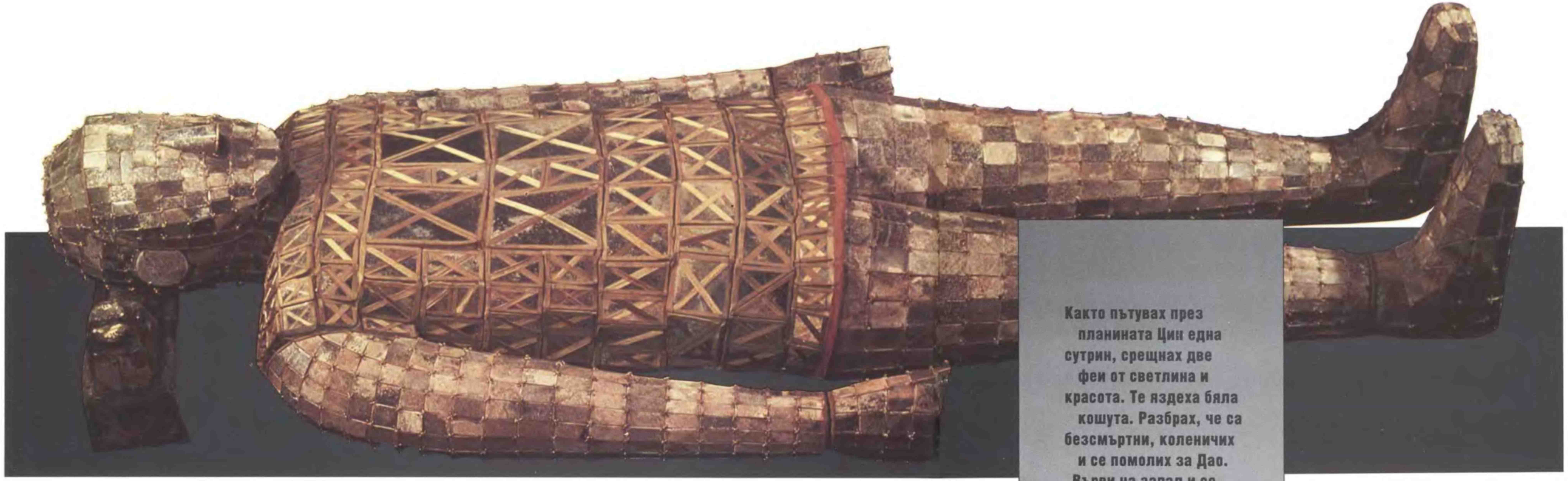

Както пътувах през планината Цин една сутрин, срещнах две феи от светлина и красота. Те яздеха бяла кошута. Разбрах, че са безсмъртни, коленичих и се помолих за Дао. „Върви на запад и се изкачи по Нефритената тераса, там има златни павилиони и коридори.“ Те ми дадоха еликсира на безсмъртието. „Ти ще живееш толкова дълго, колкото златото и нефрита и никога няма да познаеш старостта.“

Цжан не сключва очакваня съюз, но се връща с растителни и животински видове, сред които е и култивираното грозде и разказва чудни истории за народ, който язди слонове, за богати земи и за царство, наречено Фергана, където китайската коприна може да се продава срещу бързи и породисти коне. Неговите сведения, събрани с толкова усилия, водят до създаването на Пътя на коприната - големия търговски коридор през западен Китай и централна Азия, който за първи път свързва родината на Конфуций със Западния свят.

Скоро през земите между Тибетските планини и северните пустини започват да трополят търговски кервани, които минават през градовете, известни по-късно като Ташкент и Самарканд, за да пристигнат в Партия, откъдето китайските стоки поемат към Средиземноморието. Най-търсената стока е коприната. Подкрепяни от държавата търговски мисии изнасят сурова коприна и готови тъкани. Керваните носят също злато и кожи, а се връщат с вино, подправки, лен, коне, вълнени стоки и екзотични храни, сред които нарове, едър фасул и сусам.

През следващите 300 години много независими държави и племена по протежение на Пътя на коприната стават фактически китайски поданици. Те плащат на Хан данък в стоки и пращат заложници, често синове на владетели, в потвърждение на своята лоялност. Към 174 г. сл. Хр. в Китай живеят заложници от 50 васални държави. Някои от тях посещават местни школи и носят китайски титли, които им осигуряват привилегировано положение. Китай обвързва военна-

та с търговската си политика: войници патрулират по търговските пътища и отблъскват грабителските набези на войнолюбиви племена, а правителството забранява износа на такива стратегически стоки, като оръжие и желязо.

Китайците узнават за Рим - или поне за римските територии в западна Азия - благодарение на сделките си в западния край на китайската част от Пътя на коприната. Партия възпрепятства всякакъв пряк контакт между Рим и Китай, за да запази доходната си роля на посредник. Пратеник на Хан, който отивал към страната, наричана от китайците Да Цин - Източната римска империя - е спрян на брега на Персийския залив от партите. Те го убеждават да не продължава пътя си, защото това щяло да му отнеме две години, а и имало „нещо в морето, което карало мъжете да страдат по родината си"

Китайците, пътували до Партия, са учудени от тази страна, където в обръщение са сребърни монети, а хората „пишат историята си върху кожи"

Срещата на римските, а вероятно и на гръцките търговци с китайците е напълно възможна на пазарите в Партия. Най-ранният засвидетелстван официален контакт между китайци и римляни е от 166 г. сл. Хр. Тогава в двора на Хан пристигат пратеници на „Андун, цар на Да Цин" Смята се, че под това име се крие император Марк Аврелий Антонин. Според един китайски хронист римляните донесли в дар слонова кост, рог от носорози и жълто-кафяви коруби от морски костенурки.

Съществуват и други пътища към външния свят. В своите пътешествия Цжан Цян узнава за южния търговски коридор от провинция Сихуан към Индия. Китайците намират пътя и благодарение на това, не по-късно от 1 в. сл. Хр., се установяват официални отношения между двете най-големи цивилизации в древна Азия. В края на това столетие индусите плащат данък на Китай и може би пренасят китайска коприна към Рим по море. В този период Китай установява търговски отношения и с Япония, тогава все още страна на малки племенни селища.

Мащабната военна и търговска политика, осъществявана по време на 53-годишното управление на Ус, заставя Китай да търси нови източници на средства. Основното перо в бюджета на империята са данъците, взимани от селските стопани, които възлизат на една петнадесета от продукцията на малките им, интензивно обработвани стопанства. (Често бирниците отнемат и повече, за да пълнят собствения си джоб.) Всеки поданик на императора освен това плаща личен данък, размерът на който зависи от възрастта, пола и местоживеенето на лицето. Въпреки че повечето стопани едва се справят с данъците, в официалните документи те са обявявани за гръбнака на империята. Това до известна степен действително е така. Затова, когато разходите на империята надвишават приходите, правителството не търси разрешение на проблема в увеличаване на данъците, иззимвани от селяните. Най-напред императорът отнема от частните лица добива и производството на желязо и сол. Освен това започва да раздава военните титли срещу заплащане. Въведени са глоби за различни криминални деяния, повишени са данъците на търговците - това съсловие не се радва на почтително отношение от страна на управляващите, но затова пък често се радва на благополучие. Специални данъци са въведени и за аристокрацията. Хазната отваря врати и за приходите от арендата на държавна земя.

Освен разходите за войската и търговията, правителството трябва да осигурява и средствата, хвърлени за построяването на нови пътища на юг и югозапад и на нови канали, добавени към съществуващата вече мрежа, по която се транспортира зърното. Работната ръка, необходима за осъществяване на обществените строежи на пътища, стени, императорски

ски гробници и др., отчасти се осигурява със задължителната за мъжете едномесечна трудова повинност, която те дават всяка година. Каторгата също е начин за набиране на работна ръка. Държавата печели и от крупни икономически сделки. Например, за да компенсира колебанията на пазара, правителството изкупува основната част от реколтата, когато тя е евтина и след това я продава, когато цените се вдигнат.

Формално управлението на Хан е много добре уредено. Административните нива са подредени в стегната пирамида - в основата са селцата, всяко от което се състои от един клан или няколко семейства; следват комуните и областите; после префектурите, след тях са провинциите и накрая е последната инстанция - властта на императора и неговия кабинет. Точно под императора стоят трима императорски съветници: първият министър (канцлерът), който отговаря за финансите; императорският съветник, който оглавява бюрократичния апарат (към 1 г. сл. Хр. той наброява 130 000 души) и командващият войските. На следващото ниво под тях девет министри носят най-различни отговорности, включително и за императорската кесия, за конюшните или пък за „религиозните церемонии, за наблюдението на звездите и воденето на дневници"

На практика, разбира се, системата не е толкова перфектна. Провинциите например (към края на династията те са 83) са ръководени от управители, назначавани и контролирани от императора. Но в същия период има и 20 царства, начело с наследствени монарси, но тяхната власт е номинална и управлението фактически се осъществява от служители на императора. А с времето около императора се появява един „вътрешен двор" от неофициални, но влиятелни съветници. Сред тях понякога има и евнуси, които теоретично са само дворцови „прислужници"

Богато орнаментираната тъкан (*долу*) е свидетелство за майсторството на тъкачите на коприна в Китай по времето на династията Хан. Те създават изискани платове на станове, като този на вмъкнатата илюстрация, които се използват в Китай векове преди да се появят на запад. Китайските копринени тъкани, с техния изключително сложен рисунък, са важна стока във и извън страната. В Китай богатите се обличат с копринени дрехи и често топове коприна се използват като средство за размяна.

Все пак управляващите Хан полагат формални усилия да подбират своите чиновници сред най-добрите кандидати. По времето на Уу на старшите служители е наредено да назначават високоинтелигентни и честни млади мъже. Кандидатите полагат изпити и биват назначавани за една година изпитателен срок, след това на всеки три години работата им се подлага на ревизия. Изпитите проверяват познанията на кандидатите върху класическите трудове, приписвани на Конфуций - това се превръща в традиция, запазила се до началото на 20 в. сл. Хр. Конкурсната система за набиране на кадри, достойна за възхищение в толкова много аспекти, не е абсолютно непробиваема. Често помагат роднинските връзки. Служителите могат да назначават синовете си или синовете на свои приятели. Роднини на фаворизирани императорски конкубини често напредват по утъпкани за тях пътечки. За тези, които търпеливо се издигат по йерархията, наградите са големи: щедри заплати (20 пъти по-високи на върха, отколкото долу), освобождаване от военна и трудова повинност, на всеки пет дни имат един почивен, а понякога получават дори пенсия. За да се предотврати корупцията, на служителите не е разрешено да работят по родните си места.

Бюрократите прекарват дните си в събиране на данъци, надзирават поддръжката на пътищата или доставката на пощата от пеши, или конни куриери, изпълняват местните закони и пишат доклади. През 2 г. сл. Хр. съществуват 1587 префектури. Във всяка от тях има укрепен градски център. Там се трупат хилядите доклади, повечето от които са написани върху тесни бамбукови ивици, съшити с конопени ленти (за диаграми, карти и особено важни документи вместо дърво се използва коприна). Ето как тогавашен поет е уловил водовъртежа на деня: „Чиновническа работа, отегчителна бъркотия;/мастилени чертежи, плетеница от драскулки и петна;/тича четчицата за писане, няма време за ядене,/слънцето залязва, но няма почивка;/затънал си в записки и доклади,/главата ти се върти, докато остане без мисъл вцепенена."

Законите, съблюдавани от служителите на Хан, наред с престъпления, като убийство, кражба и подкупничество, забраняват и множество престъпления срещу личността на негово императорско величество, включително и ругатни по негов адрес. Понякога по време на разпити се прилага бой, но накрая обвиненията се прочитат в съд, който изслушва и свидетели. При тежки престъпления се прилага смъртно наказание чрез обезглавяване. При крайно тежки провинения бива екзекутирано и семейството на осъдения. По-леките присъди включват осакатяване чрез татуиране, отрязване на нос или крак или кастрация. Най-често налаганото наказание е тежък труд от една до пет години. Понякога извършителите на дребни провинения плащат само глоби.

Възгледите на китайците за света от времето на Хан са забележително хомогенни за такъв многоброен народ. Китайците смятат, че на земята има девет континента, разделени с вода, и че всеки континент се дели на девет региона, а Китай е един от тези региони. Китайското название на римските територии в западна Азия, Да Цин (Велики Цин), говори, че те са приемали Рим като равностойна сила. Независимо от това китайците вярват, че Китай е централното царство, заобиколе-

Ритуалната зала от времето на династията Хан, известна като Мин-Тан е използвана като учебно заведение, астрономическа обсерватория и главно - като храм. На първия етаж младежи, които впоследствие ще служат в имперската администрация, изучават класическите произведения на Конфуций, докато от последния етаж астрономи наблюдават небесата. На втория етаж са извършвани религиозни обреди. Тази част се състои от девет стаи, проектирани и изпълнени според изискванията на номерологията и астрологията. Осем от външните стаи имат общо 12 външни стени, съответстващи на дванадесетте новолуния през годината. Централната зала и четирите ъглови стаи символизират петте елемента: земя (*в центъра*), дърво, огън, метал и вода. Останалите четири стаи символизират четирите сезона според това накъде са ориентирани: север (зимата), юг (лятото), изток (пролетта) и запад (есента). Всяка една се характеризира с определен цвят и божество. Императорът извършва религиозни обреди в различни стаи, с различни дрехи и различни ритуали, в зависимост от сезоните. Стрехите на сградата са облицовани с плочки, на които са изобразени зверовете, свързани с четирите части на небесата: земен дракон за изтока, бял тигър за запада, червена птица за юга и черна костенурка за севера.

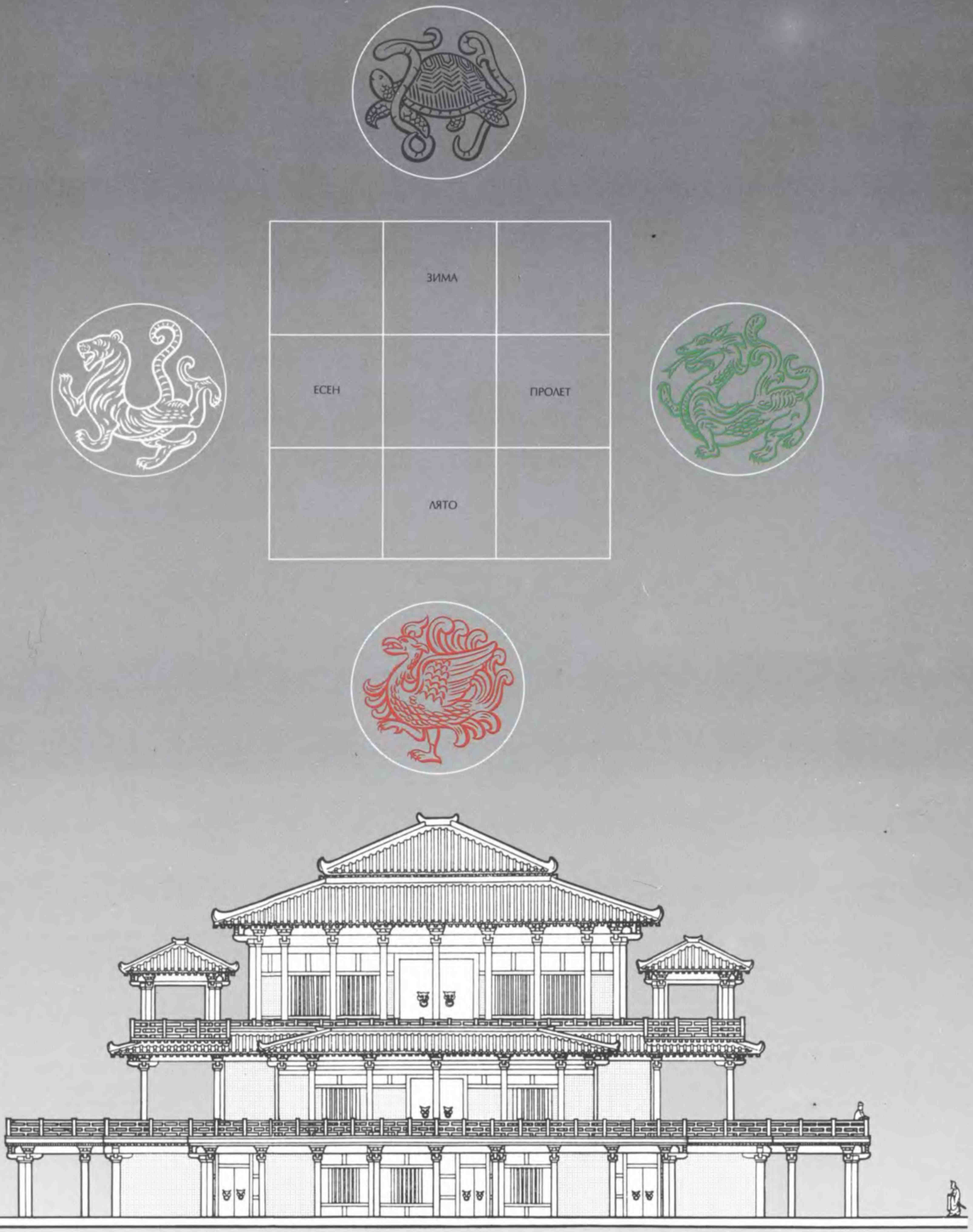
ЗИМА
ЕСЕН
ПРОЛЕТ
ЛЯТО

но от територии, заемани в концентрични окръжности от лоялни народи, след тях са покорените, а във външния кръг са варварите.

Учението на Конфуций господства във философската, нравствената и политическата мисъл на владетелите Хан. То заляга в основата на управленската система и според познанията си за него са избирани най-светлите умове сред провинциалната младеж, за да служат на империята. Конфуцианството издига на преден план учението, хармонията, скромността, търпимостта, вежливостта и уважението към миналото. Неговата централна, непреводима доктрина „ли" означава да се постъпва правилно във всяко нещо, малко и голямо - в ежедневното поведение, във вярата или в управлението. През 2 в. сл. Хр. класически конфуциански мисли са издълбани върху камък в столицата на Хан. Поклонници се стичат да ги гледат и да преписват тези кратки дефиниции на идеите на великия мислител.

Версията на конфуцианството, възприета от Хан, представлява прагматична интерпретация на учението, в която са включени, или с която успоредно съществуват и други идейни системи. Легализмът например - вярата в силната и сурова власт - се приема за съвместима с конфуцианството, въпреки че са пожертвани някои от присъщите на легализма крайности по отношение на дисциплината и наказанието. Издигнатите от Конфуций в идеал разум и равновесие, оставят малко място за суеверията и спиритуализма. Въпреки това процъфтяват култове, посветени на подобни вярвания. Дори таоизмът, с неговата отчужденост от земните грижи и с присъщото му внимание към индивидуализма и спонтанността, намира привърженици сред управляващите фамилии. Конфуцианството е толкова гъвкаво учение, че обхваща и подобни, на пръв поглед несъвместими с него, идеи.

Господстващата религия, като конфуцианството, е смесица от вярвания: едните, съществуващи от най-стари времена, другите - включени по-късно. Хората почитат своите предци. Омилостивяват злите духове с жертвоприношения на животни. Прекланят се пред природата. Те сравняват държавата с божествения ред и обясняват смяната на живота със смъртта и на сезоните като дело на фундаменталните сили, наречени ин и ян. Надмощието на ин, която е студена, тъмна, женска, покорна, се заменя от надмощието на ян, който е топъл, светъл, мъжки и агресивен. Зимата е ин, лятото е ян, някои животни са ин (камилите например), други са ян (конете). Всички явления спадат към една от двете категории и взаимодействието между тях оказва влияние върху всичко. Важно значение имат и т. нар. „пет космически сили" - вода, огън, метал, дърво и земя. Динамиката на взаимодействие между тях, смяната на превъзходството на един или друг от петте елемента влияе върху човешките съдби. Всеки от тях е свързван с определен цвят и посока (четирите посоки на компаса и земята по средата) и с различни династии. Династията Хан е доминирана от огъня, а нейният цвят е червеният.

Религиозен дълг на императора е да държи царството си в хармония с отвъдното, със земята и с божествата, които ги управляват. Ако не успее, последствията са глад, наводнения и земетресения. За да изпълнява това си задължение, Синът на Небето редовно пътува до петте свещени планини, обкръжаващи долината на Жълтата река. Там той се моли и прави жертвоприношения, за да получи божествени благословии за своята държава. Той отправя молитви и към боговете и богините на земята, слънцето, дъждовете и реките и моли за напътствия духовете на своите предци. Много образовани китайци споделят вярата в еликсира на безсмъртието, заради която император Шъхуанди изпраща към непознати острови в Източното море цяла флотилия млади хора. Същата популярност има и идеята, че по-леките метали могат да се превръщат в злато. Мнозина вяр-

Този направен от пръст модел, открит в гробница на династията Хан, показва селскостопански работници, които използват истински машини за почистване на ориз. Клекналият работник задвижва с помощта на педали наклонен чук, найранният известен в целия свят, за да мачка люспите на зърното. След това оризът се изсипва по фуния към върха на веялката, където едно ветрило - задвижвано от втората фигура - издухва отделените люспи. Чистият ориз се изсипва през отвора отпред. За задвижване на веялката се използва Г-образна ос с дръжка - уред, който се появява в Европа няколко века по-късно.

ват в магьосници, магически ритуали и в мистични посредници от другия свят. През 1 в. сл. Хр. в Китай се появяват будистки търговци и мисионери и започват да създават светилища и центрове, но до падането на Хан будизмът не успява да стъпи здраво в Китай.

Китайското общество от времето на Хан се придържа към внимателно очертана йерархия, която се определя от произхода, професионалното положение, образованието и други фактори. Според конфуцианската ценностна система духовните занимания са много по-висши от физическия труд или от печалбарството (оттук идва по-голямото значение на образованието), а политическата власт носи повече престиж от богатството. Сред обикновените люде с най-висок ранг са учените, следват селските стопани, след тях са занаятчиите, а най-ниско са търговците.

Социалните прегради не са непреодолими. Най-добрият пример за това е първият император Хан - Лю Бан, човек със скромен селски произход. Много талантливи личности се издигат от ниските стъпала на обществената стълбица до най-високи постове, някои дори се включват в наследствената аристокрация, най-вече чрез научни занимания и обществена служба. Някой си Гонсун Хон става известен с това, че от свинар стига до поста на канцлер. Семействата на императорските конкубини, чиято квалификация се състои в това, че дъщеря им е хванала окото на императора, могат да стигнат до властта с главоломна бързина, но да се сгромолясат оттам със същата скорост.

Върхът на социалната пирамида се издига толкова високо, че атмосферата там наистина става по-разредена. Императорът е до такава степен отдалечена във величието си фигура, че на хората е забранено да говорят или да пишат за него. Дори на министрите не е разрешено да се обръщат към него директно. Вместо това те предават съобщенията си на

императорските слуги, които стоят под стъпалата, водещи към трона. Когато императорът пътува, охраната му разчиства пътищата от всякакво движение. Той се придвижва с позлатена каляска, различна от всички други, и носи дрехи, подчертаващи високото му положение. Незачитането на дворцовия протокол може да бъде фатално. Нарушителите са убивани веднага. Един благородник, който наругал императора, е разсечен на две, а друг, който опетнил достойнството на двора, като се напил и пял, е принуден да се самоубие. Теоретично императорът може да се отърве от всеки по каквато и да е причина - веднъж Ву, подчинявайки се на повеление, свързано с някакво суеверие, заповядва да екзекутират всички, намиращи се в императорския затвор.

Всеки осми месец на годината в императорския харем пристигат нови жени. Дворцови служители ги избират само измежду подрастващите девици. Критериите са красота, изискани маниери и почтеност. Императорските конкубини, каквито Ву има с хиляди, се делят на 14 ранга. (Жените от най-висшия ранг носят титлата блестяща компаньонка.) По-късно ранговете са намалени на три: почетна дама, красива дама и избрана дама. Главната съпруга на императора, която става императрица, е избирана измежду конкубините, така че до това най-висше стъпало често достигат жени от простолюдието. Харемът е показател за статута на своя притежател. Такива имат много аристократи, висши чиновници и богати търговци. Сред обикновените граждани господства моногамията. Момичета от бедни семейства понякога са продавани или отвличани, за да служат като конкубини.

Висшите служители и благородниците трябва да се обличат и да пътуват съобразно ранга си. Императорът може да дарява 20 вида привилегии за заслуги, първите 12 от които са запазени за държавни служители. Притежателят на най-високата от тях е по-висш от всеки друг, с изключение на самия император и неговите най-близки роднини, и може да събира данъци от домакинствата на неговата територия. Много благородници от по-низш ранг водят преуспяващ живот в своите самозадоволяващи се стопанства, където са обслужвани от десетки слуги. Дори стопанството, притежавано от полковник от войската, който не е човек с висок статут, включва собствена пивоварна, зеленчукови градини, добитък, черничева горичка за отглеждане на копринени буби и басейни за накисване на коноп, което е началният стадий в обработката на тази суровина.

Селските стопани, които съставят може би 90% от населението, водят много по-тежък живот. Те трябва да работят непрекъснато, за да успеят да си платят дълговете и данъците. „Земеделците орат на пролет, плевят през лятото, жънат през есента и трупат през зимата - пише един съвременен хронист. - Те режат кореница и дърва за огрев и дават трудова повинност за държавата. През цялата година не могат да си позволят нито ден почивка." За да плащат данъците си „селяните трябва да продават имуществото си на половин цена, а онези, които са в бедствено положение, трябва да заемат пари при 200% лихва. Накрая са принудени да продават ниви и къщи, а понякога дори децата и внуците си в робство, за да си платят дълга."

Селяните обикновено отглеждат зърно - пшеница, просо, ечемик на север, ориз на юг - на малки парчета земя, които средно не надхвърлят 4,5 хектара. Данните за едно село показват, че 105 души изкарват прехраната си в 25 стопанства, всяко от които е средно малко повече от един хектар. Те използват рала, теглени от волове, и железни сечива. Всяка година прокарват браздите там, където предната година е била издигната от предната оран пръст, защото нямат достатъчно земя, та да оставят цяла нива за една година на угар. Някои по-заможни стопани прибавят

Във вихъра на кулинарна дейност, изобразена на кухненската сцена долу, слуги кладат печката, месят тесто и готвят риба, докато друг слуга мъкне в стаята някакво животно, очевидно предназначено за друго ястие. Статуетката вдясно е на слуга, или може би търговец, който чисти риба; под масата е поставен съд за отпадъците. Фигурата и релефът са от гробници на членове на династията Хан, които са предпочели да бъдат погребани сред художествени изображения на ежедневния живот.

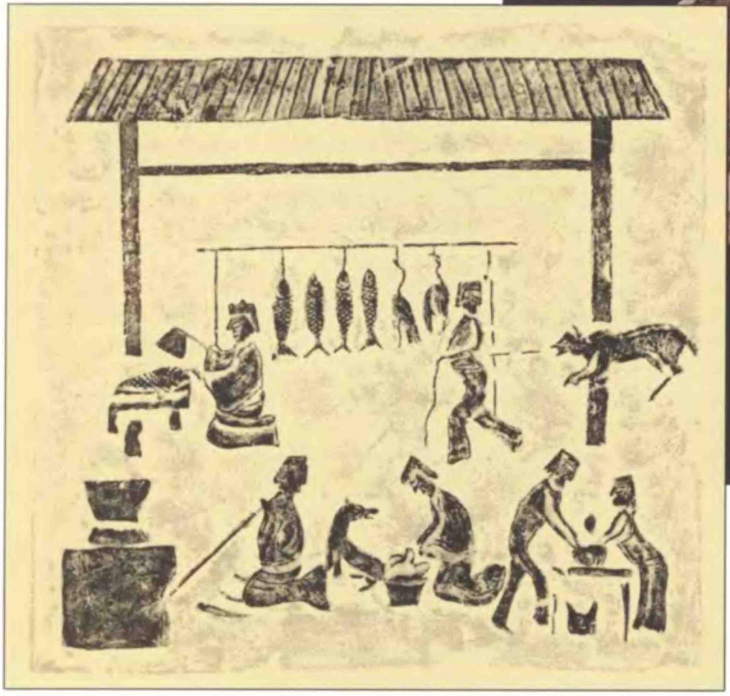

към реколтата си и производство на коноп за въжета или за тъкане, бамбук за строителството, за писане, за водни тръби и за други цели. Те отглеждат и плодове - праскови, сливи и пъпеши. С разрастването на производството на коприна, се увеличава и отглеждането на черници за изхранване на бубите. С това се занимават жителите около средното течение на Жълтата река до граничните провинции.

Вероятно 10% от китайците живеят в градове, които наброяват около 1500. Населението им варира от няколкостотин жители до 300 000 и до 650 000 в Чанан - може би най-голямата метрополия на земята. Тази великолепна императорска столица, с нейните красиви порти, широките 45 метра булеварди и тучни паркове, е построена в началото на епохата Хан от около 150 000 селяни, свикани на трудова повинност. Градът е обграден от стена, висока 5 метра. Други стени разделят вътрешното пространство на 160 квартала, вероятно, за да се улесни контролът над населението. Ефектни дворци и големи къщи се издигат до императорските градини, където се извисяват декоративни кули, блестят направени от човешка ръка езера и бродят екзотични животни. Изградена е и „зала на блясъка" за официалните религиозни церемонии, както и няколко светилища в чест на предците на императорите.

Жителите пазаруват в девет оградени със стени пазари, пръснати из града. Сергиите са групирани според продуктите. Продават се кожи, бакър, платове, храни, дори каруци. Търговците, официално третирани като паразити, които се хранят на гърба на почтените стопани, благоденстват, както и прекупвачите на зърно, манифактуристите и лихварите. Законодателството на Хан преследва търговците като им забранява да заемат служби, да притежават земя и да яздят коне, но това обикновено не засяга техния поминък. Богатият търговец може да подкупи служителите и да не бъде регистриран като търговец и по този начин избягва ограниченията. Един служител в двора на император Уен пише, че „търговците са богати и почтени, макар че са унижавани от закона; селските стопани са бедни и скромни, макар че са уважавани от закона"

Повечето фабрики се намират в градовете. Производството на метални изделия и занаятчийски стоки първоначално е под покровителството на държавата и под строго бюрократично ръководство, като специално назначени служители надзирават производството на железни сечива и оръжия, на бронзови изделия, погребални предмети и други. Доходното производство на сол и желязо, което преминава изцяло в ръцете на държавата с утвърждаването на династията Хан на престола, по-късно се връща отново в частни ръце. Пивоварството и производството на текстил се смятат за дребен бизнес и се осъществяват от частни лица.

В по-стари времена китайците оформяли желязото в сечива, оръжия и други предмети, като го ковели, докато е горещо. В тази епоха ковачите се научават да леят стопено желязо в глинени калъпи - очевидно на първо време навсякъде се използва чугун. Произвежда се и стомана (чугунът се нагрява до отстраняване на въглерода), която китайците наричат „велико желязо" Когато целият въглерод е отстранен те получават ковано желязо, познато като „зряло желязо"

Умелите занаятчии много се гордеят със своята работа и затова подписват изделията си. Продукцията на една държавна работилница носи имената на всички, които са имали нещо общо с нея, включени са шестима майстори и надзиратели, които може и въобще да не са докосвали инструмент.

Производителите оставят и надписи от по-общ характер. Върху покривни керемиди може да се прочете такъв, пълен с надежда, текст: „Голямо щастие без край" и „Дълъг живот без край". Някои надписи, гравирани върху бронзови огледала, носят характер на реклама: „Огледалата, напра-

вени от фамилията Йе, са красиви и големи"; „Те са толкова светли, колкото слънцето и луната." Според друг надпис пък купувачът „ще живее дълго и ще продължи да се радва на богатство и уважение"

На най-ниското стъпало в обществената скала стоят робите. За разлика от Рим през същата епоха, в Китай по времето на династията Хан робството няма съществено значение в икономиката. Робите никога не достигат повече от 1% от населението и по-скоро служат за подчертаване на статута на господарите си, отколкото като основна работна ръка. Понякога присъдата над престъпник включва заробването на неговото семейство, друг път някой бедняк продава себе си или децата си в робство. Често и военнопленниците са превръщани в роби. Императорът може да награди верните си служители с роби. А някои земевладелци отвличат селяни и ги принуждават да им работят. Роби се продават на пазарите, заедно с конете и рогатия добитък. Децата, родени от робини, са осъдени да водят робски живот.

Робите работят преди всичко в домакинствата, но някои се трудят и на нивите, в мините и дори в занаятчийските работилници. По-талантливите сред тях биват обучавани да забавляват елита като музиканти и акробати. Роби с червени кърпи готвят и прислужват в императорския дворец, където работят и като вестоносци, пазачи и телохранители.

Семейството е рамката и центърът на живота в Китай по времето на Хан - не „разширеното" семейство, обхващащо няколко поколения, което по-късно ще господства, а ядрото, състоящо се от баща, майка и деца. (Законодателството на Хан активно противодейства на образуването на големи семейства, като налага двойни данъци на домакинства с двама или повече пораснали синове. Целта на закона е неизвестна, но той прогонва много мъже от домовете на родителите им.) Семейната лоялност, покорството и взаимозависимостта заемат централно място при формирането на характера на китайците. Семейството представлява една, до голяма степен, самозадоволяваща се икономическа единица, хранилище на религиозната традиция. То осигурява подкрепа на своите членове. Успехът или провалът на един от тях се отразява и на останалите; поделят се облагите от нечие повишение, общ е и срамът от нечие провинение. Войниците, които служат в гарнизоните по Великата стена, водят със себе си и семействата си.

Бащите отговарят за възмъжалите си синове и ги наказват, като че ли са все още деца. Положението на жените в обществото от епохата на Хан е коренно различно от това в по-късни периоди. Жените могат да наследяват собственост и да я запазят и след като се омъжат. Те обикновено се женят повторно или след като оставят съпрузите си, или след като овдовеят. Тази забележителна свобода съществува независимо от съветите на Конфуций в обратен смисъл. Една книга, наречена *„Уроци за жени"*, излага конфуцианската представа за женско съвършенство: „да бъде скромна, отстъпчива и почтителна, да поставя другите на първо място, а себе си на последно, да понася немилост и унижение и винаги да има страх... Силата е слава на мъжете, слабостта е добро качество за жените." Лекуването е едно от малкото занимания, разрешени за жените.

Основната храна на селяните по всяка вероятност са били зърнените ястия, приготвени от жито, просо или ориз. Към тях трябва да са добавяли домашно отгледани зеленчуци, като фасул или репи, както и плодове. Добре платеният бюрократ може да се храни съвсем редовно със свинско или пилешко, полято с бира или оризово вино. Продавачите по пазарите на Чанган предлагат сготвено месо, сиропи, сушена риба, сосове и туршии на тези, които могат да си ги позволят. В южните субтропични провинции на Китай се отглеждат също и портокали, мандарини и кокосови орехи.

Древни изобретения

Появата на империите носи рядка за древния свят стабилност и създава условия за технологичен напредък. От Европа до Далечния Изток велики мислители, както и велики занаятчии, създават множество нови неща, подобрения и приспособления. Дълъг е списъкът на изобретенията на практичните китайци: хартията, ръчната количка, висящият мост, шпората и вълшебният фенер - предвестника на киното. Римляните съсредоточават вниманието си върху строителството - пътища, акведукти, бани и отточни канали. А гърците, тези блестящи теоретици, които презират експериментите, в които е необходим ръчен труд, изобретяват истински механични хитроумни уреди, основани на сложни физически принципи.

В същото време изобретатели, принадлежащи към различни култури, достигат независимо един от друг до сходни идеи и сходни изобретения. Водната помпа, създадена от един грък от Александрия на име Ктесибий, е видоизменена от някой си Херон, живеещ в околностите на същия град. Чан Хен, астроном в двореца на китайската династия Хан, изобретява сеизмограф (*долу*), който записва земетресенията като пуска топчета - метод, използван и от александриеца Херон в неговия одометър - уред за измерване на разстояния. И римляните създават одометър, но с друг принцип на действие.

За повечето хора семейният дом представлява правоъгълна дървена къща с измазани отвътре стени, разположена по средата на обграден двор. Обикновено към къщата има градина и различни допълнителни постройки. От камък се строят гробниците и религиозните сгради. Стените на обществените постройки често са покрити с многоцветни стенописи, изобразяващи сцени от дългата история на Китай.

Облеклото се различава и е съобразно статута. Висшите класи носят копринени дрехи и платнени или кожени пантофи. Селяните обличат конопени туники и обуват сламени сандали. Богатите жени използват руж и оризова пудра като козметични средства и изписват веждите си според модата - в един период линията е права, а в друг - нежно извита.

Животът на китайците от всички класи е пълен със забавления, всички обичат музиката и танците. Конфуций учи, че музиката може да издигне или да принизи духа. Затова китайците се отнасят сериозно към музиката, за която към правителството е създадена специална служба. По едно време в нея работят 829 певци и музиканти. В края на 1 в. пр. Хр. обаче този отдел е закрит, тъй като е решено, че концертите твърде често повдигат низки и неподобаващи страсти, точно както се страхувал Конфуций.

Образователната система в Китай през епохата на Хан е вероятно най-напредничавата в света по това време, независимо че единствената цел на училището е да превърне обещаващите момчета, повечето от висшите социални слоеве, в образовани и честни държавни служители. Те учат в огромната императорска академия, като веднъж там са приети 30 000 студенти. Има и частни школи. Учениците се учат да пишат, изучават класическите съчинения на Конфуций и свещените текстове. Те решават математически задачи, които почти не се променят през следващите 2000 години. При завършването си учениците получават степен за първи, втори и трети клас. Образованите благородници изразяват мислите си в меланхолични стихове - стил, който има много поклонници: „Зелен, зелен кипарис на хребета,/Камъни се струпват в планински потоци;/Между небето и земята нашият живот стремително отминава/Като пътешественици пред дълъг път.../човек изживява краткото си пребиваване,/Движейки се бързо като завъртян от вятъра прах..."

Въпреки че китайците са оставили шедьоври на пластичното изкуство, музиката и литературата, най-внушителните постижения на тяхната блестяща цивилизация са в областта на науката и технологията. Китайските астрономи са най-напредналите в развитието на тази наука в целия тогавашен свят. Те наблюдават небето с месингови тръби, към които е прикрепен специален уред. Той разделя наблюдавания участък на разграфени сегменти. Китайците първи установяват, че слънчевите петна са елементи от повърхността на слънцето, а не предмети в космоса. А през 4 в. пр. Хр. чрез изучаване на звездите те определят дължината на една слънчева година - 365 1/4 дни. Техните дневници, отразяващи затъмненията и появите на комети, смятани за предзнаменования, са най-систематичните и най-изчерпателните в древния свят. Тяхно е и най-ранното познато описание на небесното тяло, известно днес като Халеева комета, което датира от 240 г. пр. Хр.

Китайските лекари се специализират в областта на храненето и вътрешните болести още от 3 в. пр. Хр. Те установяват причината за болестите, които са резултат от недостиг на витамини, въпреки че не разпоз-

Китайски сеизмограф, изобретен през 132 г. сл. Хр., предизвестява земетресенията и показва посоката им чрез освобождаване на месингови топчета, които излизат от устата на някой от драконите и падат в устата на жабата под него. Вътре в съда едно обърнато наопаки махало се наклонява, когато земята затрепери и пада в един от осемте канала, насочени в различни посоки. Движейки се по канала, махалото натиска спусък, който отваря устата на дракона и топчето пада.

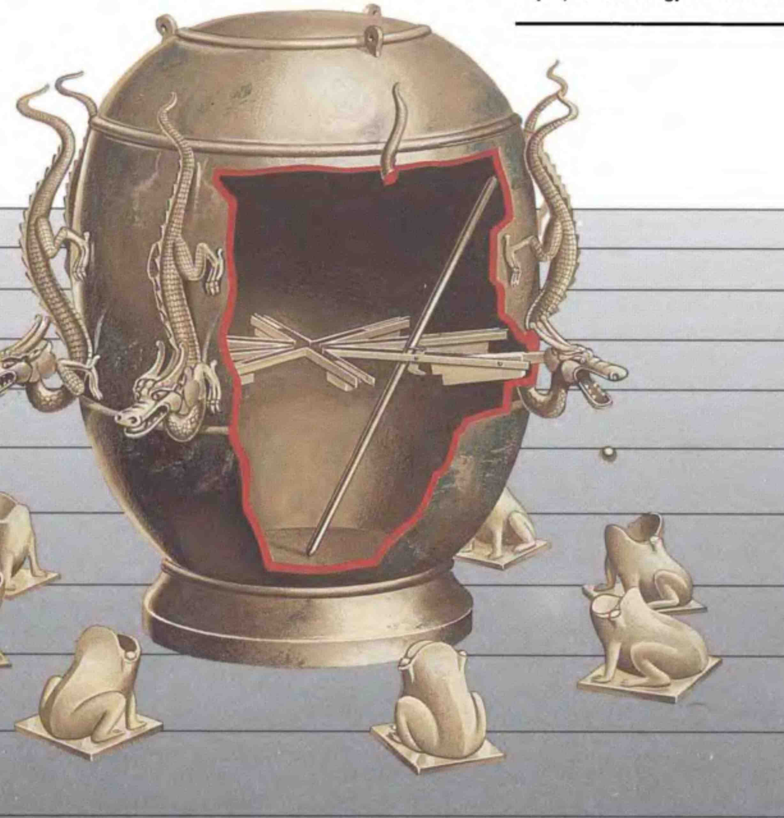

Предвестник на днешните автомати за продажба на цигари, храни и други дребни стоки, изобретението на Херон служи за източване на свещената вода, с която гърците си мият ръцете преди да извършат жертвоприношение. През отвора на капака се пуска монета от пет драхми, тя пада право върху кръглата чинийка отдолу. Тежестта на монетата натиска чинийката и отваря клапа, която освобождава струя течност. Много от изобретенията на Херон са създадени за нуждите на храмовете и театрите.

Това изобретение се нарича парната машина на Херон. Куха топка се окачва между две тръби над затворен съд с вода. Когато водата заври, парата минава нагоре по една от тръбите и влиза в топката. После излиза през две дюзи, поставени противоположно една на друга, за да може налягането да завърти топката. Може да се постигне много голяма скорост на въртене.

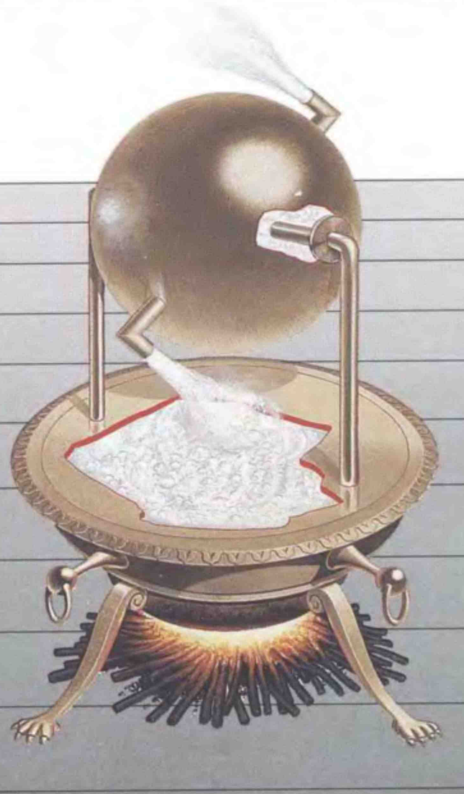

нават витамините като такива, и предписват ефикасно лечение. В древен Китай се лекуват с билки, които се използват и през 20 в. сл. Хр. Развива се и ветеринарната медицина.

Китайските занаятчии от епохата на Хан са първите, които произвеждат хартия. Те чукат коноп, дървесни кори или парцали, докато ги превърнат на каша. Получената каша покриват с желатин. Изобретяването на хартията официално се отнася към 105 г. сл. Хр. и се приписва на някой си Кай Лун, но по всяка вероятност хартията се появява 200 години по-рано.

Техническият гений на китайците проличава и в много други изобретения и процеси. Подтикнат от честите земетресения и следвайки полета на своята мисъл, някой си Жан Хен през 132 г. сл. Хр. създава първия в света сеизмограф. Миньорите в солните мини използват железни свредели, задвижвани с помощта на лостове. Китайците откриват и природния газ в т. нар. от тях „огнени кладенци" Те изграждат газопроводи и използват суровината за гориво. Поданиците на Хан построяват първия висящ мост. Те създават компаса, който наричат „уред, който показва юг" За стрелка му служи игла с формата на лъжица. На някой си Ге Ю се приписва изобретяването на ръчната количка с едно колело, която се използва по строежите от 1 в. пр. Хр. - повече от хиляда години преди европейците да измислят подобно приспособление.

Император Уу умира през 87 г. пр. Хр. Следващите десетилетия бележат залеза на династията. Изреждат се няколко слаби владетели, които затъват в дворцовите интриги и борби, характеризиращи този период. Последните десет години на 1 в. пр. Хр. Китай губи влиянието си отвъд своите граници. Постепенно политическата власт се съсредоточава в ръ-

Плодовитият изобретател Херон създава водна помпа, която е била използвана за гасене на пожари. Потопена във воден резервоар на колела, тя е задвижвана от мъже, които натискат последователно ту единия, ту другия край на подвижен лост. Това задейства система от клапи и бутала, които изтеглят водата в два месингови цилиндъра. При натискане на буталото надолу водата се изтласква през еднопосочна клапа към Т-образна тръба и оттам излиза през пръскалка, която може да бъде насочена в желаната посока.

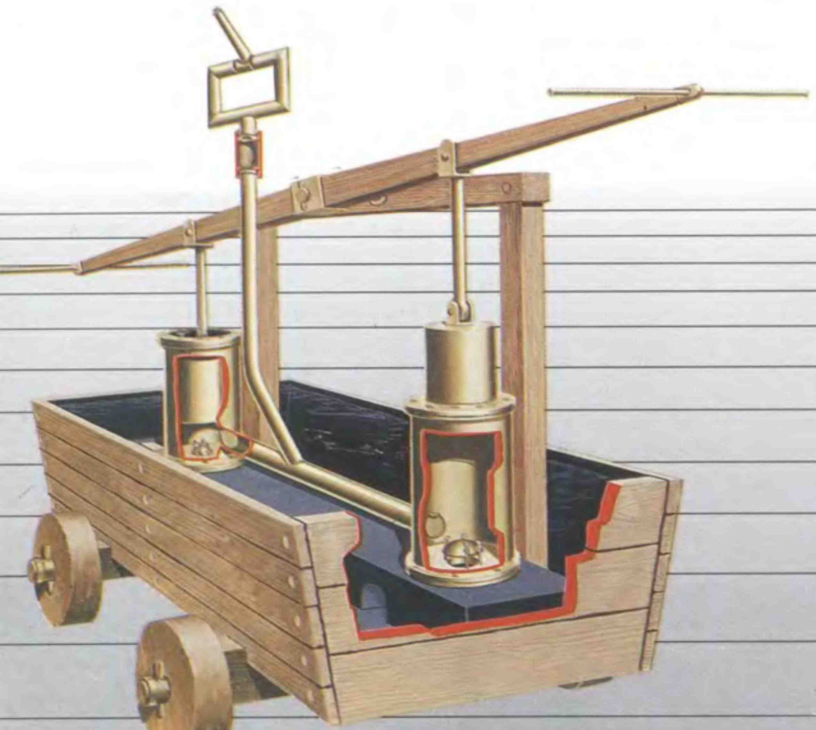

Този одометър - уред, използван от древните землемери за измерване на изминатото разстояние, е предшественик на съвременните таксиметрови апарати. Към едно от колелата на каруца се прикрепва кутия, в която са монтирани няколко редуциращи механизма - обикновено 5 или повече зъбчати колела. Те са свързани така, че на всяко пълно завъртане на колелото на каруцата първото и най-голямо зъбчато колело се отмества с един зъб, а всяко пълно завъртане на това зъбчато колело води до отместване на следващото с един зъб и така до последното, най-малко колело. То е свързано с разграфен циферблат, чиято стрелка посочва изминатото разстояние.

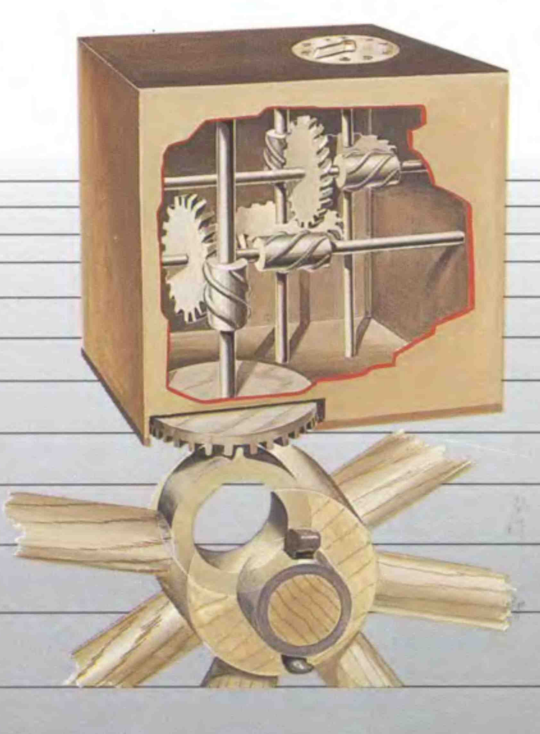

цете на рода Уанг, чието влияние започва да нараства. Най-надареният и амбициозен представител на Уанг е Уан Ман, племенник на императрицата. Образован, умерен привърженик на конфуцианството, той е обаятелна и загадъчна политическа фигура. През 1 г. сл. Хр. Уан е посочен за регент на осемгодишния наследник на династията Хан и след като момчето умира, той действа като император. Четири години по-късно на престола сяда друг малолетен владетел. През 9 г. пр. Хр. Уан Ман се подчинява на неизбежното и се обявява за първи император от династията Ксин - „Новата" династия.

Уан Ман бързо започва осъществяването на драматични реформи, насочени срещу несправедливостите от последните десетилетия. Той забранява поддържането на големи имения и разпределя земята между селяните. Отменя робството и издава закон срещу продажбата както на роби, така и на земя. Опитва се да стабилизира цените и да защити селските стопани от спекулативните цени на търговците. Предлага държавни заеми с ниски лихви за различни предприятия. Отнема благородничеството на членовете на рода Хан и ги превръща в обикновени поданици. Намалява заплатите на чиновниците. За да намали икономическата мощ на богатите и да попълни императорската хазна, той заповядва всичкото злато, намиращо се в частни ръце, да бъде предадено на хазната, а притежателите му да получат в замяна месинг. Реформите на Уан, естествено, настройват срещу него всеки, който има някаква власт.

Три години по-късно, под натиска на имотната класа, императорът е принуден да отмени законите срещу покупките на роби и земя. Въпреки недоволството на благородничеството, не то, а природата взима дял в свалянето на Уан Ман. За осем години долината на Жълтата река на два пъти е опустошавана от изключително тежки наводнения. Хиляди са удавени, а милионите оцелели се превръщат в гладуващи бежанци. Бездомните селяни, обединени в групи, грабят провинцията, а накрая формират движение, известно като „Червените вежди" заради боята, с която боядисват челата си. Към 18 г. пр. Хр. бунтът на Червените вежди се превръща във всеобхватно въстание. Уан Ман събира войска и успява да спре разрастването на движението, но не и да го потуши. Враждебните Ксионгну съзират добрия шанс и нахлуват в северозападните територии, където минава Старият Път на коприната.

След няколко години кървава гражданска война водачите на рода Лю, потомци на императорите Хан, се съюзяват с въстаниците и съдбата на Уан е решена. През 23 г. сл. Хр. войските на Хан и на Червените вежди се обединяват и тръгват срещу Чанан, увличайки по пътя си тълпи от хора. Те нахлуват през една от вратите на Източната стена и обсаждат двореца. Скоро той е превзет, а императорът е обезглавен. Милиони са жертвите от наводненията, глада и войните. Китайският народ е изтощен. Великият експеримент на Уан Ман завършва с неуспех и Хан отново са на власт.

Гуанву Ди, първият владетел след възстановяването на династията, измъква империята от бедственото положение. Той премества двора си от изгорената и ограбена столица Чанан на изток в Лоян, някогашно седалище на династията Чжоу. Гуанву Ди е силен владетел и като своите предшественици е последовател на Конфуций. Той възстановява китайския контрол над териториите, нападнати от Ксионгну. Границата отново минава по Великата стена. Възстановена е и административната система на Хан, както и привилегията на императора да раздава владения на роднини и любимци. През целия 1 в. сл. Хр. политическата и икономическата власт на най-богатите фамилии нараства и става господстваща след 32-годишното управление на Гуанву.

Той и непосредствените му наследници подпомагат селските стопани,

На релефа (*горе*) е изобразено представление, на което артисти жонглират с топки, танцуват върху барабани и прескачат презглава 12 маси, подредени една върху друга. Вдясно темпераментен певец, с широка усмивка на лице, бие барабаните, докато пее. Разказването на истории под формата на песни е популярно забавление по време на династията Хан, когато обикновено угощенията са били оживявани от музиканти, танцьори и акробати.

които, както винаги, понасят най-големи щети по време на катаклизмите. Поземленият данък е свален до една тринадесета от семейната реколта. На всеки желаещ да обработва земя се предлага държавна земя без аренда. А на нуждаещите се и на пострадалите от наводненията, земетресенията и епидемиите по животните се раздава безплатно зърно.

Завоевателната политика на Китай се възражда в края на 1 в. сл. Хр., когато военачалникът Бан Чао завладява десетки чужди градове-държави по протежение на търговските пътища в Ксинджян и Централна Азия. След смъртта му през 102 г. сл. Хр., империята не е в състояние да отстоява постигнатото от него и през следващите сто години външнополитическият авторитет на Китай се намира в упадък.

През втория период на господство на династията Хан осем от общо дванадесет владетели са коронясани преди да навършат 15 години. Докато тронът минава от един малолетен император в друг, истинската власт отива в ръцете на императорските наместници, регенти и роднини и все по-често - в ръцете на дворцовите евнуси. Интригите в двореца започват да подкопават авторитета на централната власт и провинциалните господари навлизат в опразненото политическо пространство.

Евнусите заемат особено положение в обществото на Хан. Отнемането на тяхната мъжественост ги превръща в обект на презрение, но близостта им до императора им дава привилегии и политическа власт. Те достигат до върховната власт след един сблъсък през 168 г. сл. Хр. Тогава регент, на име Лин, управляващ от името на 12-годишния император, решава да затвърди властта си като убие водачите на евнусите. Войската му обаче се разбягва пред тази на евнусите и регентът се самоубива.

През следващите 21 години влиянието на евнусите в двореца достига своя връх. Докато в началото на господството на Хан техният брой не надвишава сто, сега те са повече от 2000. По време на регентството на Лин те имат властта да убиват учените на служба в двореца, които са им нанесли някаква обида, а също и да отстраняват роднините им от заеманите постове. Напълно безсрамни в своето подкупничество - може би защото са твърде далеч от идеалите на старата династия Хан - те започват да продават най-високите постове в империята.

Краят на господството на евнусите в двореца настъпва скоро след 189 г., когато умира Лин.

Сега борбата за контрола над империята минава в ръцете на висшите пълководци. Младият наследник на Лин става заложник първо на един, а после на друг от тях. Столицата Лоян е подпалена през 190 г. сл. Хр. и жителите побягват, търсейки убежище в бившата столица Чанан. Великата империя на Хан е обхваната от анархия - из страната бродят въоръжени банди, а гордите императорски служители са безпомощни. Кратка строфа на тогавашен поет предава горестта на онези дни: „Гладна жена край пътя/прегръща детето си, после го оставя в тръстиките,/поглежда назад, когато чува плача му, избърсва сълзите си и тръгва сама."

Накрая сред висшите военни се очертават трима главни претенденти за наследството на Хан - един на север, друг на запад и трети на юг. Този на север, Чао Чао, държи в ръцете си последния император и останките от неговия двор. Краят на епохата на Хан, безкръвен и плах като въздишка, настъпва след смъртта на Чао Чао през 220 г. сл. Хр. Последният император абдикира в полза на сина на своя починал покровител. Китай се връща към ерата на Воюващите държави.

Прах покрива някогашното величие на Лоян. Тъжно звучат думите на поета, когато описва това: „Толкова тихи и пусти са дворците и покоите, напълно унищожени и овъглени, всеки зид и ограда зеят порутени; тръни и къпинаци достигат небето."

	400 г. пр. Хр.	350 г. пр. Хр.	300 г. пр. Хр.	250 г. пр. Хр.	200 г. пр. Хр.	150 г. пр. Хр.	100 г. пр. Хр.	50 г. пр. Хр.	0	50 г. сл. Хр.	100 г. сл. Хр.	150 г. сл. Хр.	200 г. сл. Хр.
ГЪРЦИЯ	Спарта господства над гръцките градове-държави Филип II става регент в Македония и разширява границите ѝ.	Филип става владетел на Гърция. Филип е убит. Александър го наследява и разбива персите в Мала Азия. Александър е признат за цар на египтяните. Александър издига Персеполис. Дарий е убит от собствените си поданици. Александър стига до Индия, но е принуден да се върне. Александър умира във Вавилон.	Пир от Епир разбива римляните, но понася големи загуби и се връща в Гърция. Империята на Александър е разделена на три царства: Селевкидското, Македония и Египет, управляван от Птолемеите.		Македонският цар Филип V, който подкрепя Ханибал в Пуническите войни, е разбит от римляните при Киноскефале в Тесалия и е изтласкан обратно в Македония.	Македония става римска провинция. Роби въстават в Африка, Сицилия, Мала Азия и Делос.		Хората около Цезар и неговите наследници пренасят разрушителните си вражди в Гърция, където се разразяват битките при Фарсала и Филипи. Южен Епир, Йонийските острови и Цикладите се обединяват с Гърция и формират сенаторската провинция Ахея.	В Западна Мала Азия започва нов разцвет на гръцката култура.		По времето на римския император Хадриан Гърция изживява период на благоденствие. Подновяват се строежите в Атина и около града изникват предградия. Учредяват се Всеелинските игри.		
РИМ	Келтите обсаждат Рим и бързо се оттеглят.	Рим разбива Латинския съюз, който се разпада.	С победата си над самнитите Рим постига господство над централна Италия. Ново законодателство дава на плебеите право на глас в събранието. В Първата Пуническа война срещу Картаген Рим завладява Сицилия.	Рим побеждава Ханибал във Втората Пуническа война. След героичното преминаване на Алпите, картагенците печелят много битки, но накрая съюзниците на Рим обръщат войната в негова полза.	Рим разгромява Антиох при Магнезия в Сирия и предава западните земи на Мала Азия на съюзниците си Родос и Пергам.	След Третата Пуническа война Рим срива Картаген, разорава руините и засява сол в браздите. Братята Гракхи започват провеждането на поземлени и социални реформи. Рим завладява южна Галия. Гай Марий реформира римската военна система.	Тракийският гладиатор Спартак застава начело на робско въстание в Рим. Юлий Цезар, Помпей и Крас формират Първия триумвират. Цезар завладява големи територии от Галия.	Цезар се обявява за диктатор. Една година по-късно е убит. Създаден е Вторият триумвират. Марк Антоний се оженва за Клеопатра. Рим праща флота срещу Египет и разбива силите на Клеопатра. Октавиан става император под името Август.	Роден е Христос. Август умира; наследява го неговият заварен син Тиберий. Калигула наследява Тиберий. Клавдий става император и завладява Британия.	Нерон се възкачва на трона. Рим изгаря и това дава повод на Нерон да започне гонения срещу християните. Везувий изригва и погребва Помпей и Херкулан. При Траян империята достига най-широките си граници.	Хадриан потушава бунта на евреите и им отказва достъп до Йерусалим.	Марк Аврелий, който ще бъде наричан „последния добър император", управлява 19 години. След това започва упадъкът на империята.	
ИНДИЯ И ПАРТИЯ		Чандрагупта обединява северна Индия и създава Маурийската империя. Селевкидите основават Селевкидската династия, която владее по-голямата част от старата Персийска империя.	Маурийският император Ашока завладява Калинга. Под негова власт е по-голямата част от индийския субконтинент. Следвайки своите завоевания, Ашока изпраща културни пратеничества в Сирия, Египет, Македония, Епир, Бирма и Цейлон.	Арсак създава партското царство между територията на Селевкидите на запад и Бактрия на изток.	В Индия е основана династията Сунга, която отхвърля властта на Маурийската династия Митридат I от Партия отнема от Селевкидите Вавилон и Мидия, след това добавя към владенията си Елам и Персида и създава Партската империя.	Партският владетел Фраат II разгромява селевкидския цар Антиох VII в Мидия и слага ръка на всички земи източно от р. Ефрат. Митридат II от Партия разбива скитите и арменците.	Арменците се съвземат и нанасят големи загуби на партите. Фраат III възстановява реда в Партия, но не може да удържи напредването на римляните. Партският благородник Сурен разгромява римляните, начело с Крас, при Кара.	Фраат IV побеждава армията на Марк Антоний, но загубва Армения.	В северозападна Индия процъфтява царството Кушан.	Партия се разпада на многобройни малки държави и губи предишното си значение.			
КИТАЙ	За Китай това е време, което по-късно става известно като Период на воюващите държави, тъй като китайските царства воюват помежду си.			По времето на владетеля, който приема името Шъхуанди, което означава Първи император, държавата на Цин побеждава и последния от своите съперници. Шъхуанди нарежда да бъде издигната Великата стена като преграда срещу хуните. Лю Бан завладява земите на Цин и основава династията Хан.		Уу Ди разширява границите на империята на Хан, като завладява Южен Китай, северните части на Виетнам и Корея и части от Централна Азия.			Император Уан Ман предприема радикални социални реформи. Гаунву Ди възстановява династията Хан и премества столицата от Чанан в Лоян.	Будизмът е пренесен в Китай от мисионери от Централна Азия и Индия.			Империята на Хан започва да се разпада, и през 220 г. сл. Хр. трима военачалници си поделят нейната територия.

ХРОНОЛОГИЯ НА ОСНОВНИТЕ СЪБИТИЯ: 400 Г. ПР. ХР. - 200 Г. СЛ. ХР.

BOOKS

Amos, H. D., and A. G. P. Lang, *These Were the Greeks.* Chester Springs, Pa.: Dufour Editions, Inc., 1983.

Andronicos, Manolis, *Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City.* Athens,Greece: Ekdotike Athenon S.A., 1984.

Baaren, Th. P. van, ed., et al., *Iconography of Religions.* Leiden, Holland: E. J. Brill, 1986.

Barrow, R. H., *The Romans.* Baltimore: Penguin Books, 1962.

Basham, A. L., *The Wonder That Was India.* New York: Hawthorn Books, Inc., 1963.

Boardman, John, Jasper Griffin, and Oswyn Murray, eds., *The Oxford History of the Classical World.* Oxford: Oxford University Press, 1986.

Bowra, C. M., *The Greek Experience.* Cleveland: World Publishing Co., 1957

Brilliant, Richard, *Pompeii: AD 79.* New York: Clarkson N. Potter, 1979.

Brumbaugh, Robert S., *Ancient Greek Gadgets and Machines.* New York: Thomas Y Crowell Co., 1966.

Brunt, P A., *Social Conflicts in the Roman Republic.* New York: W. W. Norton & Co., 1971

Caesar, Julius, *The Battle for Gaul.* Transl. by Anne Wiseman and Peter Wiseman. London: Chatto & Windus, 1980.

Carcopino, Jérôme, *Daily Life in Ancient Rome.* Transl. by E. O. Lorimer. New Haven: Yale University Press, 1940.

Casson, Lionel:
Ancient Trade and Society. Detroit: Wayne State University Press, 1984.
The Greek Conquerors. Chicago: Stonehenge Press Inc., 1981

Coarelli, Filippo, *Il Foro Romano.* Rome: Edizioni Quasar, 1983.

Colledge, Malcolm A. R.:
Parthian Art. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1977
The Parthian Period. Leiden, Holland: E. J. Brill, 1986.
The Parthians. New York: Frederick A. Praeger, 1967

Connolly, Peter:
Hannibal and the Enemies of Rome. London: Macdonald Educational, 1978.
Roman Army. London: Macdonald Educational, 1975.

Cornell, Tim, and John Matthews, *Atlas of the Roman World.* New York: Facts on File Publications, 1986.

Cowell, F R., *Everyday Life in Ancient Rome.* London: Batsford, 1961.

Crawford, Michael, *The Roman Republic.* Glasgow: William Colli Sons & Co. Ltd. 1978.

Debevoise, Neilson C., *A Political History of Parthia.* Chicago: University of Chicago Press, 1938.

De Camp, L. Sprague, *The Ancient Engineers.* Garden City, N.Y Doubleday & Co. Ltd., 1963.

De Fine Licht, Kjeld, *The Rotunda i Rome.* Arhus, Jutland, Denmark: Jutland Archaeological Society, 1966.

Dell'Orto, Luisa Franchi, *Ancient Rome: Life and Art.* Florence, Italy: Scala, 1982.

Dudley, Donald R., *Urbs Roma.* Oxford: Phaidon Press, 1967

Errington, R. M., *The Dawn of Empire.* Ithaca, N.Y Cornell University Press, 1972.

Fox, Robin Lane, *The Search for Alexander.* London: Allen Lane, 1980.

Frontinus-Gesellschaft e. V., ed.:
Die Wasserversorgung Antiker Städte. Mainz, West Germany: Verlag Philipp von Zabern, 1987
Wasserversorgung im Antiken Rom. Munich: R. Oldenbourg Verlag, 1982.

Frye, Richard N. *The Heritage of Persi* Cleveland: World Publishing Company, 1963.

Fustel de Coulanges, Numa Denis, *The Ancient City.* Garden City, N.Y Doubleday & Co. Ltd., 1956.

Gaitanides, Johannes, and Rudolf Schneider-Manns Au, *Traumfahrten durch die Ägäis.* Vienna: Verlag Fritz Molden, 1977

Garzetti, Albino, *From Tiberius to the Antonines.* Transl. by J. R. Foster. London: Methuen & Co. Ltd. 1974.

Grant, Michael:
The Art and Life of Pompeii and Herculaneum. New York: Newsweek and Arnoldo Mondadori Editore, 1979.
History of Rome. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd. 1978.
The Roman Forum. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd., 1970.
The World of Rome. New York: A Meridian Book, 1987

Grant, Michael, ed., *Greece and Rome: The Birth of Western Civilization.* London: Thames and Hudson Ltd., 1964.

Greece and Rome: Builders of Our World. Washington, D.C.: National Geographic Society, 1968.

Hadas, Moses, and the Editors of Time-Life Books, *Imperial Rome* (Great Ages of Man series). Amsterdam: Time-Life Books, 1979.

Hagen, Victor W. von:
The Roads That Led to Rome. London: Weidenfeld and Nicolson Ltd., 1967
Roman Roads. Cleveland: World Publishing Co. 1966.

Hamey, L. A., and J. A. Hamey, *The Roman Engineers.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987

Hamilton, Edith, *The Roman Way to Western Civilization.* New York: W.W. Norton & Co. Inc., 1932.

Hammond, N. G. L., *A History of Greece to 322 B.C.* Oxford: Oxford University Press, 1984.

Hammond, N. G. L., and H. H. Scullard, eds., *The Oxford Classical Dictionary.* Oxford: Oxford University Press, 1978.

Harden, Donald B., *Glass of the Caesars.* Milan, Italy: Olivetti, 1987

Heintze, Helga von, ed., *Römische Porträt-Plastik.* Stuttgart, West Germany: Hans E. Günther Verlag, 1961

Heinz, Werner, *Römische Thermen.* Munich: Hirmer Verlag, 1983.

Henig, Martin, ed., *A Handbook of Roman Art.* Oxford: Phaidon Press Ltd., 1983.

Hibbert, Christopher, *The Emperors of China* (Treasures of the World series). Chicago: Stonehenge Press Inc., 1981.

Hicks, Jim, and the Editors of Time-Life Books, *The Persians* (The Emergence of Man series). Amsterdam: Time-Life Books, 1975.

Holland, Jack, and John Monroe, *The Order of Rome.* New York: HBJ Press, 1980.
Hönle, Augusta, and Anton Henze, *Römische Amphitheater und Stadien.* Zurich, Switzerland: Atlantis, 1981.
Huart, Clément, *Ancient Persia and Iranian Civilization.* Transl. by M. R. Dobie. New York: Barnes & Noble, 1972.
Jenkins, Ian, *Greek and Roman Life.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.
Jones, A. H. M., *Augustus.* New York: W. W. Norton & Co., 1970.
Kitto, H. D. F., *The Greeks.* Chicago: Aldine Publishing Co., 1964.
Lamprecht, Heinz-Otto, *Opus Caementitium.* Düsseldorf, West Germany: Beton Verlag, 1985.
La Rocca, Eugenio, *Ara Pacis Augustae.* Rome: L'Erma di Bretschneider, 1983.
La Rocca, Eugenio, Mariette de Vos, and Arnold de Vos, *Guida Archeologica di Pompei.* Milan: Arnoldo Mondadori Editore, 1976.
Latourette, Kenneth Scott, *The Chinese: Their History and Culture.* New York: Macmillan, 1964.
Lissner, Ivar, *The Caesars: Might and Madness.* Transl. by J. Maxwell Brownjohn. New York: G. P Putnam's Sons, 1958.
Loewe, Michael, *Everyday Life in Early Imperial China.* London: Carousel Books, 1973.
McCrindle, J. W., *Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian.* Calcutta: Chuckervertty, Chatterjee & Co., 1926.
MacDonald, William L., *The Architecture of the Roman Empire:* Vol. 1, *An Introductory Study.* New Haven: Yale University Press, 1982. Vol. 2, *An Urban Appraisal.* New Haven: Yale University Press, 1986.
MacKendrick, Paul, *Roman France.* New York: St. Martin's Press, 1972.
Majumdar, R. C., *Ancient India.* Delhi: Motilal Banarsidass, 1977
Mossé, Claude, *Athens in Decline 404-86 B.C.* Transl. by Jean Stewart. London: Routledge & Kegan Paul, 1973.
Nash, Ernest, *Pictorial Dictionary of Ancient Rome.* Vol. 1 New York: Frederick A. Praeger, 1961.
The New Illustrated Columbia Encyclopedia. New York: Columbia University Press, 1979.
Ogden, Jack, *Jewellery of the Ancient World.* New York: Rizzoli, 1982.
Pirazzoli-t'Serstevens, Michèle, *The Han Dynasty.* Transl. by Janet Seligman. New York: Rizzoli, 1982.
Plommer, Hugh, *Vitruvius and Later Roman Building Manuals.* Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
Plutarch:
The Age of Alexander. Transl. by Ian Scott-Kilvert. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1985.
The Lives of the Noble Grecians and Romans. Transl. by John Dryden. New York: Random House Inc., no date.
Potter, T. W., *Roman Britain.* London: British Museum Publications, 1984.
Renault, Mary, *The Nature of Alexander.* New York: Pantheon Books, 1975.
Sakellariou, M. B., ed., *Macedonia: 4000 Years of Greek History and Civilization.* Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1983.
Salmon, E. T., *The Making of Roman Italy.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1982.
Schafer, Edward H., and the Editors of Time-Life Books, *Ancient China* (Great Ages of Man series). Amsterdam: Time-Life Books, 1976.
Schulberg, Lucille, and the Editors of Time-Life Books, *Historic India* (Great Ages of Man series). Amsterdam: Time-Life Books, 1979.
Schwartzberg, Joseph E., ed., *A Historical Atlas of South Asia.* Chicago: University of Chicago Press, 1978.
Sear, Frank, *Roman Architecture.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1983.
Sherratt, Andrew, ed., *The Cambridge Encyclopedia of Archaeology.* Scarborough, Ontario: Prentice-Hall of Canada/Cambridge University Press, 1980.
Simon, Erika, *Augustus.* Munich: Hirmer Verlag, 1986.
Sitwell, N. H. H., *Roman Roads of Europe.* London: Cassell Ltd., 1981
Stead, I. M., *Celtic Art in Britain before the Roman Conquest.* London: British Museum Publications, 1985.
Strong, Donald, *Roman Art.* Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1980.
Suetonius, *The Twelve Caesars.* Transl. by Robert Graves. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1987
Tarn, W. W., and G. T. Griffith, *Hellenistic Civilisation.* London: Edward Arnold, 1952.
Taylor, Lily Ross, *Party Politics in the Age of Caesar.* Berkeley: University of California Press, 1949.
Temple, Robert K. G., *China: Land of Discovery.* Wellingborough, Northamptonshire, England: Patrick Stephens, 1986.
Thapar, Romila:
Asoka and the Decline of the Mauryas. Oxford: Oxford University Press, 1961.
A History of India. Vol. 1. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1984.
T'ung-tsu Ch'ü, *Han Social Structure.* Seattle: University of Washington Press, 1972.
Twitchett, Denis, and Michael Loewe, eds., *The Ch'in and Han Empires, 221 B.C.-A.D. 220.* Vol. 1 of *The Cambridge History of China.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
Wang, Zhongshu, *Han Civilization.* Transl. by K. C. Chang et al. New Haven: Yale University Press, 1982.
Ward-Perkins, J. B., *Roman Imperial Architecture.* Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1985.
Watson, Burton, *Chinese Lyricism: Shih Poetry from the Second to the Twelfth Century.* New York: Columbia University Press, 1971.
Watson, Francis, *A Concise History of India.* New York: Charles Scribner's Sons, 1975.
Webster, T. B. L., *The Art of Greece: The Age of Hellenism.* New York: Crown Publishers, 1966.
Webster's Biographical Dictionary. Springfield, Mass.: G. & C. Merriam Co., 1976.
Werner, Dietrich, *Wasser für das Antike Rom.* Berlin: VEB Verlag für Bauwesen, 1986.
Wilbur, C. Martin, *Slavery in China during the Former Han Dynasty.* New York: Russell & Russell, 1967
Wilcken, Ulrich, *Alexander the Great.* Transl. by G. C. Richards. New York: W. W. Norton & Co., 1967
Wolpert, Stanley, *A New History of India.* New York: Oxford University Press, 1982.
Yarshater, Ehsan, ed., *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods.* Vol. 3 (2) of *The Cambridge History of Iran.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

OTHER SOURCES
Bothmer, Dietrich von, *A Greek and Roman Treasury.* The Metropolitan Museum of Art, 1984.
Museo della Civiltà Romana, *Il Trionfo dell' Acqua.* Rome: Paleani Editrice, 1986.
Topping, Audrey, "China's Incredible Find." *National Geographic,* April 1978.
Ward-Perkins, John, and Amanda Claridge, *Pompeii: AD 79.* New York: Alfred A. Knopf, New York and the Museum of Fine Arts, Boston, 1978.

ПОКАЗАЛЕЦ

Цифрите в курсив са страниците, на които дадената тема е илюстрирана

А

Август, (римски император), 9, *42*, 73, 75-78, *79*, 81, 83, 84, 126; емблема на, 37
Агрипина, Юлия (майката на Нерон), *80-81*, 84
Акций, битката при, 75
Алат (партско божество), *121*
Алезия, обсадата на, *70*
Александрия (Сирия), 26
Александрия (Египет), 9, 26, 32, 35
Александър Велики, *14-15*, 19, *22-23*, *38*, 62, 101-103, 105, 111; придобивки на, 31; характерът му, 20-21,26, 37; завоеванията му, *карта* 10-11, 24, 26-27, 29-31; смърт, 31; империя, разпадане, 31, 32, 35-37; погребално шествие, 9; Гордиев възел, 21; гръцка съпротива, 22-23; представа за света, 11, 26-27, 29
Александър (син на Александър Велики), 35
Алжир, 55
Алпи, преминаване на войската на Ханибал, 56
Амон (египетско божество), 26
Амфипол (гръцки град), 16
Анам, 142, 148
Анахита (персийско божество), *120*
Андриск (македонски генерал), 62
Андромаха (гръцка пиеса), 30
Антигон (гръцки генерал), 35
Антиной (приятел на Хадриан), 82
Антиох VII (селевкидски цар), 115
Антиох IV (селевкидски цар), 36
Антиох III (селевкидски цар), 36, 62
Антиохия (селевкидски град), 36
Антоний, Марк (римски генерал), 48, 75, 125-126
Антоний Пий (римски император), 88
Антоний Марк Аврелий. *Виж* Марк Аврелий Антоний
Анций (римски град), 86
Аполон (гръцко божество), 76
Аполония (гръцки град), 73
Аргос, (гръцки град), 12
Ардасхир (сасанидски цар), *40*
Аристид (гръцки философ), 13
Аристотел (гръцки философ), 11, 15, 21,37
Аристофан (гръцки драматург), 13
Армения, 36, 88, 118, 123
Артаксеркс Ох (персийски цар), 22
Арташастра (индийски текст), 105, 106, 107
Архимед (гръцки изобретател), 35
Архитектура: акропола на Пергам, *32-33*; Арката на Тиберий, *48-49*; Арката на Тит, *90*, *91*; китайска ритуална зала, 152, *153*; Форум, 45, *48-49*; Пантеон, *92*, *93*; ступи, 111, *112-113*
Аршак (партски военачалник), 103, 114
Асклепий (гръцко божество), 25
Атал I (елинистичен цар), 32, 35
Атина (гръцки град), 9, 11, 12, 18, 19
Атина - Алат (елинистическо божество), *121*
Атина (гръцко божество), 31, 121
Атински съюз, 12
Атра (партски град), 115
Афганистан, 9, 29
Африка, Римска провинция, 58
Афродита (гръцко божество), *120*
Ахейски съюз, 35
Ахурамазда (персийско божество), 37, *40*, 122
Ашока (индийски император), 37, 102, 107, 109, 111, 113, 122; емблема на, *40*

Б

Бактрия, 29, 114, 115, 149
Бакхус (римско божество), *130*, 134
Бан Чао (китайски генерал), 163
Библос (финикийски град), статуя от, *120*
Биндусара (индийски император), 107
Бирма, 150
Борба на съсловията, 51
Брахмани, 106
Британик (син на Клавдий), 84
Британия, *72*, 74, 83, 84, 88, 95
Брут, Марк Юний (римски заговорник), 75
Буда, 36, *110*, 113
Будизъм, 37, 40, 106, 107, 109, *110*, 111, *112-113*, 154
Будика (келтска владетелка), 74
Буцефал (конят на Александър Велики), *17*, 21, 24, *38*
Буцефалия (гръцки град), 16

В

Ваал (семитско божество), 36
Вавилон, 9, 27, 36, 114, 115, 123
Везувий, изригването на, 59, 63
Велика Гърция, 53
Великата китайска стена, 139, *карта* 140, 142, 147, 148, 159, 163
Венера (римско божество), 76, 93
Вергилий (римски поет), 78
Веретрагна (партско божество), 119
Верцингеторикс (келтски вожд), 70
Веспасиан (римски император), 49, 79, *82*, 86
Виа Апиа (Пътят на Апий), 71, *94-95*
Виетнам. *Виж* Анам
Витиния, 36, 58
Войни: Акций, битката при, 75; Кана, битката при, 57; Кара, битката при, 123-125; Херонея, битката при, 19; Китайски военни, *143-145*, 147-148; галски кампании, *70*, 71-72; Гавгамела, битката при, *карта* 10-11, *27*; Граник, битката при, *карта* 10-11, 24; Хидасп, битката при, 30; индийски лък, 103; индийски бойни слонове, *104-105*; Иса, битката при, *карта* 22, *22-23*, 24; италийски войни, 52-53; македонска войска, 16, 18;македонски войни, 58, 62; Магнезия ад Сипулум, битката при, 62; Масада, обсадата на, *86*; флот, 55, 75; партска конница, 122-123, *124-125*, 126; Филипи, битката при, 75; фригийски шлем, *20*; Пунически войни, 50, 55-58, 62; римски войници, 51, 62, 67, *68*; римски трофеи, *136*, *137*; Социална война, 67-69; тиванска пехота, 12, 18; Термопилите, втора битка при, 62; Период на воюващите държави, 139-140; Зама, битката при, 58
Волтурна, река, 58
Вълшебен плавателен канал, 142

Г

Гавгамела, битката при, *карта* 10-11, 27
Гали, *34*, 56, 57, 58
Галия, и Рим, 50, 96. *Виж също* Цизалпийска Галия, Трансалпийска Галия
Галски кампании, 70, 71-72
Ганг, река, 30, 103, 105
Ге Ю (китайски изобретател), 161
Германски племена, 67
Гонсун Хон (китайски министър), 154
Гордион (град в Мала Азия), 21
Гракх, Тиберий (римски трибун), 66
Гракх, Гай (римски трибун), 66
Граник, битката при, *карта* 10-11, 24
Гуанву Ди (китайски император), 163
Гуандон (китайска провинция), 142
Гуанкси (китайска провинция), 142
Гърция: разединение и напрежения в, 11-12, 18, 31, 35; и Египет, 35; Македонски контрол над, 19; и Рим, 53, 62, 127. *Виж също* Александър Велики; Изкуство; Философия; Религия; *имената на отделни божества*

Д

Да Цин, 149, 150, 152
Дакия, 65, 82, 88
Дарий I (персийски цар), 40
Дарий III (персийски цар), *22-23*, 24, 26, 27, 29
Делос (гръцки град), 30, 63
Делфи (гръцки град), 18, 23
Деметра (римско божество), *128*, 129
Деметрий Никатор (селевкидски цар), 114, 115
Демостен (гръцки оратор), 18
Джайнизъм, 106, 107, 109, 111
Диоген (гръцки философ), 13, 23-24
Дионисий, (гръцко божество), 29, *30*
Диоскурид (гръцки гравьор), 134
Домициан (римски император), 86
Друзила (сестра на Калигула), 83

Е

Ебро, река, 55, 56
Евклид (гръцки геометър), 35
Евреи, 36, 82, 85, 86, 91, 118
Еврипид (гръцки драматург), 13, 20, 30
Египет: и Александър Велики, 9, 26; и Индия, 109; и Птолемей, 35-36, 73; и Рим, 55, 73, 76
Едра шарка, 126
Екбатана (партски град), 118
Елида (гръцки град), 11
Елинизъм, 11, 29, 31, 35, 36, 119, 122
Енеида (римски епос), 78
Епир (гръцки град), 16, 19, 53
Ератостен (гръцки математик), 35
Есхил (гръцки драматург), 16
Етолийски съюз, 35
Етруски, 50, 52, 89
Ефрат, река, 111, 114, 118, 123, 125

Ж

Жао Гао, 146
Жао (китайско царство), 140
Жени: в китайското общество, 147, 155, 159, 162; в гръцкото общество, 27; в индийското общество, 107, 109; в партското общество, 118
Животни: Китай, 159; Рим, 45
Жълтата река, наводнение, 163

З

Закони: китайски, 141, 152, 156, 158; индийски, 109; римски, 51, 63, 83
Зама, битката при, 58
Зевс (гръцко божество), 24, 26, 31, 42, 119
Зевс-Амон (елинистично божество), *120*
Зевс-Орамзд (елинистично божество), 119
Зороастър, 122

И

Изида (египетско божество), 36, *120*
Изкуство: китайски релеф и статуя, *148-149*, *157*; китайски нефрит, *148-149*; китайска теракота, *143-145*, 146; гръцки златен орнамент, *10*; гръцка мозайка, *14-15*; гръцки натурализъм, 13; гръцка теракота, *26*; елинизъм, 36; индийска, 111; партска статуя, *115*; римски мозайки и стенописи, *59-61*, *63*; римски скъпоценности, 127, *128-137*
Иисус от Назарет, 83, 85
Илиада (гръцки епос), 20, 38
Илирия, 23, 58
Индия: и Александър Велики, 30, 101-103; кастова система, 106-107, 109; и Китай, 150, 154; приказни разкази за, 101-102; живот в, 106, 109-111; Маурийска империя, *карта* 102, 103-111; раджи, 111; пътища, *108*, 109. *Виж също* Управление; Религия
Иса, битката при, *карта* 22, *22-23*, *24*
Исени (келтско племе), 74
Исократ (гръцки философ), 15-16, 18
Испания, 55, 58, 70

Й

Йерусалим (юдейски град), 36
Йехова, 36
Йония, гръцки градове в, 12, 24, 36

К

Кай Лун (китайски изобретател), 161
Калгак (каледонски вожд), 95
Каледонци, 95
Календар, 73
Калигула (римски император), 48, 79, *80*, 83
Калинга (индийска държава), 107
Каменни едикти, 107
Кана, битката при, 57
Капуа (италиански град), 58
Кара, битката при, 123-125
Каракала (римски император), 45
Кария (гръцки град), 24
Картаген, *карта* 46, 50, 55-58, 62, 127
Касий Лонгин, Гай (римски заговорник), 75, 125
Катон, Марк Порций (римски цензор), 62 цитиран, 63
Катул (римски поет), 78
Каутилия (брамин съветник), 103, 105
Келти, *72*; орнамент на, *74*. *Виж също* Гали
Кир Велики, 27
Кирена, 109
Китай: антиинтелектуализъм в, 142; архитектура, *153*; бюрокрация, 139, 147, 150-152; император, властта на, 154-158; империя, разширение на, 139, *карта* 140, 142, 147-149, 163; евнуси на власт, 146, 151, 165; изследване на, 141-142, 147-150; семейство, значение, 158-259; династия Хан, краят *ù*, 165; и Индия, 150, 154; и Япония, 150; живот в, 154-159, *164*; търговска класа, 156; въстанието на Червените вежди, 163; пътища и канали, 141, 142, 150; и Рим, 149-150, 152; робство, 158, 162; представа за света, 152; ин и ян, 154. *Виж също* Изкуство; Управление; Закон; Религия; Технология; *имена на династии*
Клавдиан (римски поет), цитиран, 53
Клавдий (римски император), *81*, 83, 84
Клеопатра (египетска царица), 73, 75, 126
Клит (гръцки войник), 29-30
Койне (гръцки език), 36, 122
Конкубини, 155, 162
Конфуцианство, 152, 154, 159
Конфуций (китайски философ), 141, 142, 151, 159, 163
Коприна, *151*, 156; търговия с, *карта* 116-117, 149
Кораби, римски, 55
Корея, *карта* 140, 142, 148
Коринт (гръцки град), 12, 19, 23, 127
Коринтска война, 12
Коринтски съюз, 23
Корсика, 55
Крас, Публий (римски генерал), 125
Крас, Марк (римски генерал), 70-71, 123, 125
Крас, Апий Клавдий (римски консул), 95
Кратер (гръцки офицер), *14-15*
Крит, 61
Ксенофонт (гръцки историк), 13, 22
Ксиан. *Виж* Чанган
Ксин, династия, 162
Ксинджян, 163
Ксионгну (азиатско племе), 142, 147-149, 163
Ксиуанму (китайско божество), 149
Ксян Ю (китайски генерал), 146
Ксянян (китайски град), 141
Ктезифон (партски град), 118
Ктесибий (гръцки изобретател), 160

Л

Латински език, 52, 53
Лахор (индийски град), 30
Легализъм, 141, 142, 152
Лепид, Марк Емилий (римски генерал), 73, 75
Ли Си (китайски министър), 141, 142, 146
Ливий (римски историк), 78
Ливия (съпруга на Август), *79*, 81
Лин (китайски император), 165
Литература: гръцка драма, *28*; римска, 78
Лиубо (китайска игра), 159
Лонгин, Гай Касий. *Виж* Касий Лонгин, Гай
Лоян (китайски град), 163, 165
Лю (китайска императрица), 147
Лю Шен (китайски принц), *41*
Лю Бан (китайски император), 146-147, 154

М

Магада (индийска държава), 103, 105
Маги, 122
Магнезия ад Сипилум, битката при, 62
Македония, 9, *карта* 10-11, 35, 36, 58, 62, 109
Македонски войни, 58, 62
Максим, Квинт Фабий. *Виж* Фабий Максим, Квинт
Мала Азия, 62, 114
Манджурия, 148
Мардук (семитско божество), 36
Марий, Гай (римски консул), 67, 69
Марк Аврелий Антонин (римски император), *87*, 88, 150
Марк Антоний. *Виж* Антоний, Марк
Марк Агрипа (римски строител), 95

Марк Емилий Лепид. *Виж* Лепид, Марк Емилий
Марс (римско божество), 76, 93
Масада, обсадата на, 86
Математика, в Египет на Птолемеите, 35
Маурийска империя, *карта* 102, 103-111
Махавира (индийски аскет), 106
Махарбал (нумидийски генерал), 57-58
Мегастен (гръцки историк), 101; цитиран, 101-102
Медицина: китайска, 160-161; гръцка, 25
Мемфис (египетски град), 26
Менандър (гръцки драматург), 28
Менг Тиан (китайски генерал), 142, 146
Меркурий (римско божество), 93
Месина (сицилийски град), 55
Месопотамия, 26, 88, 123
Меценат, Гай (римски покровител), 78
Мидия, 27, 114, 115 126
Микенци, 38
Милет (гръцки град), 24
Митра (индо-партско божество), *121*
Митра (персийско божество), 36, 122
Митридат VI (цар на Понт), 69, 70
Митридат II (партски цар), 115, 118, 122, 123
Митридат I (партски цар), 114-115
Монети: китайски, 147; партски, 150; римски, *42*
Мороко, 55
Музика: Китай, 159, 160; Гърция, 27
Музикални инструменти: Китай, 159; Гърция, *27*
Муса (партска царица), 126

Н

Наука: Китай, 139, 152, *160*, 161; Гърция, 160, *161-162*; Египет на Птолемеите, 35
Немаус (римски град), 96
Нерва (римски император), 88
Нерон (римски император), 45, *80*, 84, 86
Нике (гръцко божество), *42*
Ниса (партски град), 118
Нов завет, 36, 85
Нови Картаген (картагенска колония), 55-56, 58
Ноний Дат (римски инженер), 89

О

Образование: Китай, 152, 159-160; Рим, 54
Овидий (римски поет), 78
Озирис (египетско божество), 36
Октавий, Гай. *Виж* Август
Октавия (сестра на Август), 75
Олимпия (майка на Александър), 19
Омир (гръцки поет), 11, 20; цитиран, 38
Ората, Гай Сергий (римски инженер), 99
Ормазд (персийско божество), 119
Оройс (партски цар), 123, 125
Остия (римски град), 47

П

Павел (апостол на Иисус), 85
Павзаний (гръцки убиец), 19-20
Палестина, 70
Пантеон, *92-93*
Парменион (гръцки генерал), 26
Парни, 114. *Виж също* Парт
Партия, 46, 71, 149-150, 163; залезът на, 126; символи на, 37; империя, 36, *карта* 102, 103, 114-115, 118; *животът в*, 118, 122; и Рим, 123-126; и търговията с коприна, 116, 118
Пасаргада, 27
Паталипутра (индийски град), 105, 111
Пела (гръцки град), 15, 16, 24
Пелопонеска война, 11, 12
Пергам (елинистичен град), *32-33*, 36
Период на воюващите държави, 139-140
Персей (македонски цар), 62, 63
Персеполис (персийски град), 27, 29
Перси, разгромени от Александър, 24, 26, 29
Персида, 114
Пидна (гръцки град), 16
Пинар, река, 22
Пиндар (гръцки поет), 20
Пир (гръцки цар), 53, 55
Писане: китайски писмени знаци уеднаквени, 141; клинопис, 36
Плавт (римски драматург), 78
Платон (гръцки философ), 13, 15
Плиний Млади (римски държавник), 63, 130; цитиран, 127
Плутарх (гръцки историк), 114; цитиран, 19, 21, 27, 69
Плутон (римско божество), *128*
Помпей, Гней (римски генерал), 70-73
Помпей (римски град), 47; отоплени бани на, *98-99*; мозайки и стенописи от, *59-61*, 63
Понт, 36, 39
Понт дьо Гард (акведукт), *96-97*
Понтифекс Максимус, 76
Пракрит (индийски език), 109
Праксител (гръцки скулптор), 13
Преторианска гвардия, 83, 86
Проперций (римски поет), 78
Протагор (гръцки философ), цитиран, 13
Птолемей XIII (египетски цар), 73
Птолемей V (египетски цар), 36
Птолемей I (гръцки генерал), 9, 35
Пунджаб, 106, 114, 115
Пунически войни, 50, 55-58, 62
Пътят на коприната, *116-117*, 118, 126, 149, 163

Р

Равена (римски град), 73
Религия: будизъм, 37, 40, 106, 107, 109, *110*, 111, *112-113*, 154; в Китай, *149*, 152-154; християнство, 85, 86, 93, синкретични божества, 119-121; конфуцианство, 152-154, 159; в Египет, 9, *120*; в Гърция, 25, *30*, 119; в Индия, 40, 106-107, 109, *110*, *111*, *112-113*; джайнизъм, 106, 107, 109, 111; юдаизъм, 30; в Месопотамия, 36; мистицизъм, развитие на, 36; в Партия, *115*, *119*, *121*, 122; в Рим, *52*, *61*, 76, 82, 93, *128*; таоизъм, 154; зороастризъм, 122
***Републиката* на Платон,** 15
Рим: архитектура и конструкции, *48-49*, 76, *77*, 84, 86, 89, *90-99*; изгарянето на, 84; и Китай, 149-150, 152; гражданство, 53, 63, 67, 73, 84; икономически затруднения, 62-63, 88; емблеми на, *42-43*; императори, 76, 78, *79-82*, 83-85; империя, 36, *карта* 46, 50, 52-53, 55, 58, 62, 76, 86-88, 123-126; гладиаторски игри, 45, 47, *64-65*, 70, 76; живот в, 43, 47-50, *54*, *66*; търговска класа, 62, 63; обелиск слънчев часовник, *77*; богатство на, 45, 127, *128-137*; и партите, 114, 123-126; епидемията в, 88, 126; края на републиката, 75-76; пътища, 89, *94-95*; робство, 47, 59, 63, 71; социален конфликт в, 50-51, 66, 69, 75. *Виж също* Изкуство; Управление; Закони; Религия; *имената на отделни божества и владетели*
Робство, 47, 59, 63, 71, 158, 162
Роксана (съпруга на Александър Велики), 29, 35
Ромул (римски герой), 45
Рубикон, река, 73

С

Сагунт (испански град), 56
Саки (азиатски номади), 115, 118
Самарканд (азиатски град), 29, 149
Санчи, будистко светилище в, *112-113*
Сарди (гръцки град), 24
Сардиния, 55
Сасаниди, 37, 40
Сатала (азиатски град), скулптура от, *120*
Светоний (римски историк), цитиран, 79, 81, 82, 84
Свещен отряд, 12, 16, 18, 19
Селевк I Никатор (селевкидски владетел), 36, 106, 111
Селевкиди, 35, 36, 62, 101, 102, 111, 114-115, 123
Селевкия (сирийски град), 119, 123, 126
Селско стопанство: Китай, *155*, 156, 163; Индия, 101-102, 105; Партия, 118; Рим, 52, 53, 62-63
Сенат, римски, 50, 51, 66, 67, 69, 71-73, 75, 83, 84, 86
Сеян (римски политик), 83
Сидхарта Гаутама, 106. *Виж също* Буда
Син (партско божество), *115*
Сирия, 62, 70, 109, 114
Сицилия, 55, 58
Скити, 114
Скопас (гръцки художник), 13
Согдиана, 29
Сократ (гръцки философ), 15; цитиран, 13
Социалната война, 67, 69
Спарта (гръцки град), 11-12
Спартак (въстанал роб), 71
Стар завет, 36
Страбон (гръцки историк), 89
Строителство: китайско, 139, 142; партско, 118; римско, 89, *90-99*, 160
Суза (партски град), 27, 31
Сула, Луций Корнелий (римски генерал), 67-70, 123
Сурен (партски благородник), 123, 125
Сципион Азиатски, Луций Корнелий, 62
Сципион Африкански, Публий Корнелий, 58, 62
Сципион Емилиан, Публий Корнелий (римски консул), 58

Т

Танци: Китай, 159; Гърция, 26, 127
Тарент (гръцка колония), 53
Тацит (римски историк), 114; цитиран, 84, 85
Ташкент (азиатски град), 149
Теренций (римски драматург), 78
Термопили, втора битка при, 62
Тесалия, 16, 18
Технология: китайска, 138, *151-153*, *155*, 156-158, *160*, 161; индийска, 105; партска, 118; римска, *89-99*, *162*. *Виж също* Строителство
Тиберий (римски император), 78, 81, 83, 136
Тибет, *карта* 140
Тива (гръцки град), 12, 16, 18, 19, 23
Тигър, река, 111, 114, 118, 126
Тир (финикийски град), 24, 26
Тит (римски император), 82, 86, 91
Тоу Уан (китайска принцеса), погребален костюм от нефрит, *148-149*
Тракия, 16, 22
Трансалпийска Галия, 71
Траян (римски император), 45, 65, *82*, 88
Триумвират (римски): Първи, 71; Втори, 75
Троя, 24
Туркестан, 29
Търговия: Александрия и елинистичния свят, 35; Китай, 149-150; Индия, 103, 105, 109; Партия, 103, 116, 118; Рим, 47. *Виж също* Пътят на коприната

У

Уан Ман (китайски император), 162-163
Уан Фу (китайски учен), 163
Уей, река, 139, 146
Уей (китайско царство), 140
Уен (китайски император), 147, 156
Укселодунум (келтско укрепено възвишение), 72
Управление: Китай, 141, 146, 147, 150-152, 163, 165; развитие и разширение, 11; емблеми на, *37-43*; Гърция, 15-16; Индия, 103, 105-107, 109; Партия, 114, 118; Рим, 47, 50, 51, 53, 63, 69-70, 73, 75-76, 83, 88
Уроци за жени (китайска книга), 159
Уу Ди (китайски император), 147, 148, 150-152, 155, 161

Ф

Фа-хиен (китайски поклонник), 111
Фабий Максим, Квинт (римски консул), 57, 58
Фабий Бутео (римски пратеник), 56
Фарос (фар), 26
Фергана, 149
Филип II (гръцки цар), 11, 16-20, 21, 26, *27*, *39*; златен орнамент на, 10; погребални предмети на, *38-39*
Филип V (македонски цар), 58, 62
Филипи, битката при, 75
Филипики, 18
Философия, гръцка, 13, 15, 21
Финикийци, 55
Форум, 45, *48-49*
Фраат IV (партски цар), 125-126
Фраат II (партски цар), 115
Фу Су (китайски принц), 142, 146

Х

Хадриан (римски император), *82*, 88, 93
Халеева комета, 160
Халикарнас (гръцки град), 24
Хамилкар Барка (картагенски генерал), 55-56
Хан (китайско царство), 140
Хан, династия, 139-141, 146, 148, 151, 152, 156, 161-163, 165; емблеми на, 37, *40-41*
Ханибал (картагенски генерал), 55-58, 62, 67, 70
Хедонизъм, 13
Хекатомпилос (партски град), 118
Хелеспонт, 22, 24
Хера (гръцко божество), 120
Херакъл (гръцки герой), 14, 16, *119*
Херкулания (римски град), 47
Херодас (гръцки драматург), цитиран, 13
Херодот (гръцки историк), 22
Херон (гръцки изобретател), 160; негови изобретения, *161-162*
Херонея, битката при, 19
Хидасп, битката при, 30
Хилос (гръцки гравьор), камеа от, *134*
Хиндуизъм, 106, 109
Хиндукуш, 30
Хор (египетско божество), 36
Хораций (римски поет), 78, 114
Храна: Китай, 156, *157*, 159; Индия, 109; Рим, 47, 50
Християни, 85, 86; ранни символи върху надгробни камъни, *85*
Христос . *Виж* Иисус от Назарет
Хуни, 142

Ц

Цезар, Юлий, 9, 46, 65, 68, 70-75, 78, 84, 125
Цезар, Гай Юлий. *Виж* Август
Цезар, Гай. *Виж* Калигула
Цезар, Август. *Виж* Август
Цезарион (син на Юлий Цезар), 73
Цжан Цян (китайски изследовател), 148-149, 150
Цжан Хен (китайски изобретател), 161
Ци (китайско царство), 140
Цизалпийска Галия, 57, 58, 71
Цин Шъхуанди. *Виж* Шъхуанди
Цин (китайска династия), 143, 146
Цин (китайско царство), 139-146
Циници, 13
Цицерон, Марк Тулий (римски оратор), 114, цитиран, 47, 70, 71, 75, 127

Ч

Чан Хен (китайски изобретател), 160
Чанан (китайски град), 146, 149, 156, 163, 165
Чандрагупта Мауря (индийски император), 102-107
Чао Чао (китайски генерал), 165
Чжоу, династия, 139, 141, 142, 163
Чу (китайско царство), 140

Ш

Шан, династия, 141
Шели, Пърси Биш, цитиран, 93
Шъхуанди (китайски император), 140-146, 154; гробница на, 143, *144-145*

Ю

Ювенал (римски сатирик), цитиран, 60, 65, 86
Югурта (нумидийски вожд), 66-67
Юдея, 86
Юе (азиатско племе), 142
Юеджи (азиатско племе), 148-149
Юнона (римско божество), 60
Юпитер (римско божество), 42, 60, 93
Юстин (римски историк), 114, 118; цитиран, 122

Я

Ян (китайско царство), 140
Япония, 142, 150

ПОКАЗАЛЕЦ НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Корица: Детайл от римски саркофаг, описващ битка срещу галите, фотография Емет Брайт, Рим/музей Капитолини, Рим.
с. 2,3: Карти - Алфред Камаджан; основна карта - Р. Р. Донъли.
с. 8: Бюст-портрет на Александър Велики, Ватикански музей, Рим.
с. 10, 11: Карта - Алфред Камаджан; Спиро Цавдароглу, Атина/Национален музей, Солун.
с. 14, 15: Вики Калиора, Атина/Музей в Пела, Македония; Вики Калиора, Атина/Археологически музей, Солун.
с. 17: Р. Гиймот/CDS/Едимедия, Париж.
с. 20, 21: Сюзън Мулхаузен, Атина/музей в Йоанина, Гърция; Ара Гулер, Истанбул/Археологически музей, Истанбул.
с. 22, 23: Карта - Алфред Камаджан, въз основа на карта от „Командването на Александър Велики" от Дж.Ф.С. Фулър, Лондон: Ейре и Спотисуудс, 1958; Скала/Национален археологически музей, Неапол.
с. 25: Никос Контос, Атина/Национален Археологически музей, Атина; Вики Калиора, Атина/Национален Археологически музей, Атина.
с. 26: Клаус Хансман, Щтокдорф/Национален музей, Таранто.
с. 27: Ерих Лесинг, Архив на културата и изкуствата, Виена/музей Лувър, Париж.
с. 28: Никос Контос, Атина/Национален археологически музей, Атина; Г. Ниматала от ©Артефот, Париж/Национален археологически музей, Неапол.
с. 30: Никос Контос, Атина/Остров Делос, Цикладските острови.
с. 32, 33: рисунка Данте Кристоф.
с. 34: Г. Ниматала от Ричиарини, Милано.
с. 37: Детайл от лъвски капител, фотография Клив Френд, Кобам, Съри/Сарнатски музей, Варанаси, Индия, фон, Мишел Латил.
с. 38, 39: Ара Гулер, Истанбул/Археологически музей, Истанбул; Спиро Цавдароглу, Атина/Национален музей, Солун; Спиро Цавдароглу, Атина/Национален музей, Солун; Национална библиотека, Париж; фон на илюстрацията - Мишел Латил.
с. 40, 41: Роджър Вуд, Лондон; музей Юнан, Пекин; Кобам, Съри/музей Сарнат, Варанаси, Индия; Издателска къща „Културно наследство", Пекин; фон на илюстрацията - Национален музей, Токио.
с. 42, 43: Ерих Лесинг, Архив на културата и изкуствата, Виена/Музей за история на изкуствата, Виена; Национална библиотека, Париж; Скала, Флоренция/Романски музей, Бреша; Г. Ниматала от Ричарини, Милано/Музей за история на изкуствата, Виена; фон на илюстрацията - Вермонт Марбл Ко.
с. 44: Детайл от статуя на император Август, Жан Мазно, *Изкуството на древен Рим*, Париж: издателство Мазно, 1973.
с. 46, 47: Карта - Алфред Камаджан.
с. 48, 49: Възстановка - Лойд К. Таунсенд.
с. 52: Фото студио Коперман/Градски музей на античността и глиптотека, Мюнхен.
с. 53: Попечители на Британския музей, Лондон/GR.Cat. Silver55.
с. 54: Стийвън Натансън, Рим/Ватикански музей, Рим; Попечители на Британския музей, Лондон/GR.Cat. Terracottas973; Райнер Гертнер, Кьолн/Романо-германски музей, Кьолн.
с. 59: Архив на културата и изкуствата „Ерих Лесинг", Виена/Национален археологически музей, Неапол; Г. Ниматала от Ричиарини, Милано/Национален археологически музей, Неапол.
с. 60: Емет Брайт, Рим, предоставено от Оплонтис, Торре Анунциата, Неапол; Архив на културата и изкуствата „Ерих Лесинг", Виена/Национален археологически музей, Неапол.
с. 61: Архив на културата и изкуствата „Ерих Лесинг", Виена/Национален археологически музей, Неапол.
с. 63: Педичини, Неапол/Национален археологически музей, Неапол.
с. 64, 65: Скала, Флоренция/Национален археологически музей, Неапол; Роджър Вуд, Лондон.
с. 68: Емет Брайт, Рим/Ватикански музей, Рим; диаграма от Фред Холц и Джон Драмънд; възстановка - Джон Ръш, въз основа на картини от Рон Ембълтън в „Римската войска от Цезар до Траян (Серия „Хора на оръжието"), Лондон, Издателство Оспрей, 1984.
с. 70: Възстановка - Лойд К. Таунсенд.
с. 72: Архив на културата и изкуствата „Ерих Лесинг", Виена/музей Лувър, Париж.
с. 74: Попечители на Британския музей, Лондон/P&RB 1857, 7-15,1; Попечители на Британския музей, Лондон/P&RB 1951, 4-2,2.
с. 77: Възстановка - Лойд К. Таунсенд, въз основа на рисунка на Едмунд Бухнер, 1982; диаграма от Джон Дръмънд, въз основа на рисунка на Едмунд Бухнер, 1982.
с. 79: Емет Брайт, Рим, предоставено от Антиквариум, Помпей; Емет Брайт, Рим/Ватикански музей, Рим.
с. 80, 81: Ол Уолдбай/Най Карлсберг Глиптотек, Копенхаген; Стивън Натансън, Рим/Национален романски музей, Рим; © Ол Уолдбай/Най Карлсберг Глиптотек, Копенхаген; Попечители на Британския музей, Лондон/BM No. 1965, 121.1(PS.023471).
с. 82: Стивън Натансън, Рим/Национален романски музей, Рим; Стивън Натансън, Рим/музей, Остия; Попечители на Британския музей, Лондон/GR. Скулптура 1893.
с. 85: Дом Тг. Ол, Рим.
с. 87: Г. Ниматала от Ричиарини, Милано/музей Капитолини, Рим.
с. 89: Възстановка - Фред Холц.
с. 90: Възстановка - Лана Ригсби, въз основа на рисунка на Генепин, 1985.
с. 91: Диаграма от Фред Холц.
с. 92: Възстановка - Лана Ригсби, въз основа на картина на Джовани Паоло Панини, 1740.
с. 93: Диаграма - Фред Холц, въз основа на рисунка на Б.М.Бойл, 1973.
с. 94, 95: Възстановка - Лана Ригсби; диаграми - Фред Холц, въз основа на графит на Андреа Корбела, 1981.
с. 96, 97: Възстановка - Лана Ригсби; диаграми - Фред Холц, въз основа на рисунка на Пийтър Коноли, 1979.
с. 98: Възстановка - Лана Ригсби.
с. 99: Диаграма - Фред Холц, въз основа на рисунка на Пийтър Коноли, 1979.
с. 100: Якши фигура, фотография Клаус Хансман, Щтокдорф/Индийски музей, Калкута.
с. 102: Карта - Алфред Камаджан.
с. 104: Възстановка - Джон Ръш.
с. 108: Възстановка - Дон Пуншатц.
с. 110: Булоц, Париж/музей Гиме, Париж; Попечители на Британския музей, Лондон/ОА 1880, 7-9.79.
с. 112, 113: Възстановка - Дон Пуншатц.
с. 115: Клаус Хансман, Щтокдорф/Национален музей, Багдад.
с. 116, 117: Карта и възстановка - Лойд К. Таунсенд.
с. 119: От „Земята между двете реки", публикувана от „IL Quadrante", Торино, предоставена от Факултет по археология, Университет Торино, Торино.
с. 120: Хенри Гроскински/Бруклински музей; Майкъл Холфорд, Лугтън, Есекс/Британски музей, Лондон; Клаус Хансман, Щтокдорф/Национален музей, Дамаск.
с. 121: Клаус Хансман, Щтокдорф/Национален музей, Дамаск; Майкъл Холфорд, Лугтън, Есекс/Музей на античността при Университет и Обществото на археолозите, Нюкасъл-ъпон-Тайн.
с. 124: Д-р Джорджина Херман, Маркет Харбороу, Лейстършайър; възстановка - Джон Ръш, въз основа на картина от Енгъс Макбрайт, 1984.
с. 125: Диаграма - Джон Дръмънд.
с. 127: Детайл от счетани гребен и игла, музей Метрополитен, Флетчър Фонд, 1947.
с. 128, 129: музей Метрополитен, Фонд Роджърс, Фонд класическа покупка, Харис Брисбейн Дик фонд и анонимен, г-жа Винсент Астор, г-н и г-жа Уолтър Барейс, г-н и г-жа Хауард Дж. Барнет, Кристос Г. Бастис, г-н и г-жа Мартин Фрид, Фондация Джером Ливай, Норберт Шимел и г-н и г-жа Томас А. Спеарс подаръци, 1982 (1982.11.11); Колекция Норберт Шимел, фон на илюстрацията фотография Рудолф Шнайдер Мансау, 1977
с. 130, 131: Национална библиотека, Париж; Дитрих Вилдмер, Базел, Швейцария; фон на илюстрацията Антонио Ирландо, Торре Анунциата, Неапол, вила Оплонтис, Неапол.
с. 132, 133: Марио Кариери, Милано/Музей на стъклото, Корнинг, Ню Йорк; музей Метрополитен, Фонд Флетчър, 1947; Педичини, Неапол/Национален археологически музей, Неапол; фон на илюстрацията - Г. Ниматала от Ричиарини, Милано/Археологически музей, Флоренция.
с. 134, 135: Ингрид Геске/Берлин; Педичини, Неапол/Национален археологически музей, Неапол; Ц. Х. Крюгер-Меснер, Градски музей на античността и глиптотека, Мюнхен; фон на илюстрацията, Музей на изкуството в Толедо, подарък от Едуард Дръмънд Либи.
с. 136, 137: Попечители на Британския музей, Лондон/GR.1866, 8-6.1; Спирос Цавдароглу, Атина/Национален музей, Солун; фон на илюстрацията, Национален музей Клюне, Париж/музей Лувър, Париж.
с. 138: Теракотена фигура, фотография Лео Хилбер, Фрайбург, Швейцария.
с. 140: Карта - Алфред Камаджан.
с. 143: © 1979, Сет Джоел.
с. 144, 145: Издателска къща Културно наследство, Пекин; Рейнбърд/ Картинна библиотека Робърт Хардинг, Лондон; възстановка - Джон Ръш.
с. 148, 149: Китайски културен център, Сан Франциско; Издателска къща Културно наследство, Пекин.
с. 151: Издателска къща Културно наследство, Пекин; Китайски културен център, Сан Франциско.
с. 153: Символи от Фред Холц - рисунка на *Изграждането на централната конструкция на съставната ритуална зала от юг*, взета от „Китайска традиционна архитектура" на Нанси Шатцман, Щернхардт, copyright © Китайски институт в Америка, 1984.
с. 155: Кришолм-Рич & колегия, предоставено от Музея на изящните изкуства, Хюстън/музей Хенан, Китай.
с. 157: Кристина Гаскоин/Картинна библиотека Робърт Хардинг, Лондон; Попечители на Британския музей, Лондон.
с. 160, 162: Възстановка - Джон Батчълър.
с. 164: Китайски културен център, Сан Франциско; Административен отдел за културно наследство, Ксинду, Сечуан.

История на света. Том 4
ВЪЗХОДЪТ НА ИМПЕРИИТЕ
Първо издание

Превод Сашка Георгиева
Отговорен редактор проф. Иван Божилов
Редактор Димитър Ташев
Компютърен набор „АБАНОС" ООД - София

Издава
„АБАГАР ХОЛДИНГ"
София 1124, ул. „Добромир Хриз" 31, тел. 43 27 68

Печат „ИНТЕРПРЕС", Будапеща, Унгария

ISBN 954-584-144-3 (т. 4)
ISBN 954-584-088-9 (многотомно)